

O. S. REJEPOWA

AGROSENAGAT MARKETINGI

Ýokary mekdepleri üçin
okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat
TDKP - neşirýaty
2009

UOK 631+338

R-40

O. S. Rejepowa.

Agrosenagat marketingi (Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy). – Aşgabat: TDKP, 2009.

Okuw gollanmada agrosenagat marketinginiň häsiýetnamasy berilýär, bazardaky geçirilýän marketing işiniň barlaglary seljerilýär. Marketing işiniň esaslary: önüm (haryt), nyrh, reklama hem-de agrosenagat önümlerini ýerlemek we satmak usullaryna seredilip geçilýär. Kitap halkara marketingiň düşüňjesini we onuň esasy ugurlaryny görkezýär. Ýurtlaryň hojalyk düzümi we olarda girdejiniň paýlanyşy häsiýetlendirilýär.

TDKP N20

KBK 41.4+65(9/2) 325

@ O. S. Rejepowa, 2009

**TÜRKMENISTANYŇ ILKINJI PREZIDENTI
BEÝIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞY**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

Beýik Galkynyş eýýamynyň ilkinji ädimlerini Türkmenistanyň taryhy XX Halk Maslahatynyň, milli ykdysadyýetiň täze modeliniň strategiýasynyň, döwletimiziň salgyt we telekeçilik kanunlaryna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen häsiýetlendirip bileris. Döwrüň talaplaryna laýyklykda agrar önümleriniň ulgamynda hereket edýän pudaklaryň ösüş depginini ýokarlandyrmak zerur bolup durýar. Şeýlelikde, agrosenagat önümleriniň marketinginiň ähmiýeti we orny döwre baglylykda ösýär. Agrosenagat marketingi bu ykdysadyýet ylmynyň esasy böleginiň biri bolup, beýleki ykdysady dersler bilen bilelikde özboluşly soraglara we meselelere seredýär. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen önümçilik gatnaşyklarynyň düýpli özgerdilmegi adam islegini hil taýdan kanagatlandyran harytlaryň we durmuş hyzmatlaryň kemala getirilmegi we ösdürilmegi bu babatda biziň ýurdumyzda edilen uly aladanyň birine öwrüldi. Taryhy XX Halk maslahatyndan we hormatly Prezidentimiziň alyp barýan ykdysady we durmuş syýasatlaryndan ugur alyp, bazar dolanyşygynyň önünde goýulan wezipeleri göz önünde tutup, hödürlenýän okuw gollanmasynyň temalary we soraglary düzüldi. Türkmenistanyň agrosenagat toplumynda geçirilýän marketing işleri dersiniň mazmunyny, bazarlaryň barlag ulgamyny, bazar bölünişigini we dolanyşygyny ýüze çykarýar. Ondan daşary agrosenagat marketing okyjylara sarp edijileriniň ähli taraply isleglerini öwrenmek, önümlere reklama etmek, harydy ýerlemek we satmak ýaly soraglary öwredýär. Agrosenagat önümleriniň bazarynyň strategiýasy – Türkmenistan döwletiniň baş strategiýasynyň bir bölegi bolup durýar.

Kitap Ýewropa Birliginiň TESIS-TEMPUS maksatnamasynyň CD_JEP-25064 belgili “Ýewropanyň uniwersitetleri bilen hyzmatdaşlykda Türkmenistanda oba hojalyk bilimlerini ösdürmek” atly taslamasynyň tehniki goldawy esasynda taýýarlanyldy.

§1. Agrosenagat marketingi dersiniň mazmuny we wezipeleri

1. Agrosenagat marketing dersiniň ykdysady guramaçylyk sebäpleri

Beýik Galkynyş eýýamynyň ilkinji ädimlerini Türkmenistanyň taryhy XX Halk Maslahatynyň, milli ykdysadyýetiň modeliniň strategiýasynyň, Türkmenistanyň salgyt we telekeçilik kanunlaryna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen häsiýetlendirip bileris.

Şu ýagdaýda agrosenagat toplumynda düýpli özgertmeleri geçirmekte birnäçe wezipeler ýüze çykýar. Esasan-da toplumda täze önümçilik gatnaşyklarynyň hilini kämilleşdirip, onuň öňünde durýan wezipeler hemmetaraplaýyn ýöriteleşdirilip, öz netijesini bazar ykdysadyýetinde ýüze çykarmaly.

Bazar ýaýlymy, onuň gurşawy giňdir – munuň özi zähmet bazarydyr, gymmat bahaly kagyzlaryň, harytlaryň, hyzmatlaryň bazarydyr. Bazar mehanizminiň esasy elementleri (haryt teklipl etmek, satyn alyş islegi, nyrh) öz aralarynda ysnyşykly baglanyşyklydyr. Olaryň başarnykly peýdalanylmagy bolsa hünärmenlik bilimleri göz öňünde tutýar. Hojalyk işleri çylşyrymlydyr. Şeýle-de bolsa ol bu işe täze başlaýan işewür adamlara-da elýeterli bolup bilýändir. Muňa dünýä tejribesi hem şaýatlyk edýär. Şonuň üçin hem bazar islegine dogry düşünmek, bazar islegini guramaklygy başarmak hem örän möhümdir. Agrosenagat marketingi dersini pugta özleşdirip bilen hünärmeniň muny şeýle etmektige mümkinçilikleri bolýar.

Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň kämilleşmegi önümçilik, söwda hem-de dürli kärhanalarda marketing işiniň hemmetaraplaýyn geçirilmegine zerurlyk döredýär. Marketing işini bilmek we oňa düşünmek her bir adama möhümdir, sebäbi biziň her birimiz öz durmuşymyzda reklama, haryt, isleg, bazar diýilýän sözler bilen her gün gabatlaşýarys. Marketing bilimleri bize her bir ykdysady ýagdaýlary giňden we çuňňur öwrenmäge kömek edýär. Marketing işiniň esasynda biz özümize gerek harydy, onuň hilini kesgitläp bilýäris. Her bir kärhananyň, firmanyň gelejegine göz ýetirýäris.

Marketing – munuň özi alyjylaryň isleglerini, ýöne diňe bir şu günki däl-de geljekki isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen harytlaryň

(hyzmatlary) öndürilmegi, ýerine ýetirilmegi hem-de ýerleşdirilmegi bilen baglanyşykly işiň görnüşidir. Bu bolsa öz gezeginde halanyлмаýan zatlary, aradan aýyrmagy alyjylaryň meýillerini, islegini maksatly kemala getirmegi talap edýär. Marketing düşüňjesiniň esasy – soňky sarp edijini tapmak. Marketing - bu ikitaraplaýyn ýagdaý:

1-njiden bazary hemme taraplaýyn - onuň alyjylaryny, harytlaryny, nyrlary, bäsdeşýanleri öwrenip, şolaryň esasynda-da önümçiligi isleglere gönükdirmek (bazaryň önümçilige täsiri);

2-njiden sarp edijileriň islegleriniň esasynda bazara täsir etmek.

Marketing birnäçe soraglara anyk jogap bermeli:

1. Önümi haýsy assortimentde öndürmeli?
2. Haýsy bazarlarda we onuň segmentlerinde olary satmaly?
3. Haýsy möçbrde önümi öndürmeli?
4. Haýsy bahadan harydy satmaly?
5. Alyjylaryň haýsy isleglerini hökmany suratda kanagatlandyrmaly?
6. Harydy ýerlemekde we satmakda haýsy işleri ýerine ýetirmeli?
7. Satuwy nähili guramaly?
8. Satuwyň möçberini nädip köpeltmeli?
9. Harydyň ýerlenmegine we satylmagyna nädip gözegçilik etmeli?
10. Bäsdeşligi nädip ýeňmeli?
11. Harydy satmakda nädip reklama geçirmeli?
12. Harydyň daşyny, markirowkasyny hem-de degişli goldawlaryny we gurallaryny nähili geçirmeli?

Şeýlelikde, marketing bize hemme taraplaýyn maglumatlary ýetirýär, şonuň esasynda-da biz özüme iň gerekli, peýdaly harydy saýlap alyp bilýäris.

Marketing işiniň esaslaryny bilmek söwda töwekgelçiligini azaltmaga, täze harytlyk önümlerini çykarmaga, bäsleşik şertlerinde önümiň ýa-da hyzmatyň hilini ýokarlandyrmaga, haryt ýerleşdirmekde girdejililigi üpjün etmäge, ýerleşdiriş durnukly şertlerinde alyjylaryň dürli toparlary üçin kabul ederlikli satuw nyrlaryny kesgitlemäge kömek edýär. Marketing ösen bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde mümkin diýip hasap edilýär. Hakykatdan-da bu gatnaşyklary çalt girizmäge ösen bazar şertlerinde aňsat bolýar. Ýöne bazar gatnaşyklaryna ýaňy girizilýän ýagdaýynda hem ony çalt girizmäge,

diñe bir çalt hem däl, eýsem, jemgyýet üçin has peýdaly we agyr bolmaz ýaly edip girizmäge hem hut marketing kömek edip bilýär.

Bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman ýagdaýyny beýan edýän ulgam hökmünde marketing etsem-goýsamlary bazary çalt özleşdirmegiň ýollarynyň özbaşdak gözlegleri üçin, oňa wagt ýitirmezden belli derejede kömek bermäge ukyplydyr.

Daşary ýurt tejribesini peýdalanmak bilen biz onuň aýry-aýry böleklerini, ol ýa-da beýleki işleriň talaplaryny öz nukdaýnazarymyza geçirmek üçin, ýöne bir kabul etmäge mümkinçilik alman, eýsem, meseleleri zygiderli, toplumlaýyn çözmegiň sapaklaryny özleşdirmäge hem mümkinçilik berýär.

Agrosenagat marketinginiň çözümleri kärhananyň bazara aňrybaş uýgunlaşmagyny talap edýär we şol şertlerde kärhananyň işiniň guralmagyny başarmaklygy olaryň önünde esasy wezipe edip goýýar.

2. Agrosenagat marketinginiň esasy mazmuny, maksady we wezipeleri

Bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen dolandyrmagyň ykdysady usullary mahalynda esasy hojalyk düzüminiň - kärhanalaryň, birleşmeleriň hukuklary hem-de jogapkärçiligi giňelýär, haryt öndüriji hökmünde olaryň orny ýokarlanýar, diýmek, bazaryň ýaýlymy hem giňelýär. Bazar bolsa öz gezeginde haryt satyjylaryň (öndürijileriň) we satyn alyjylaryň (sarp edijileriň) arasyndaky ykdysady gatnaşyklaryň jemi bolup durýar. Şonuň üçin hem bazar mehanizmi hojalygy alyp barmagyň satyn alyş islegini kanagatlandyrmaga, önümçilik çykdajylarynyň öwezini dolmaga, kadaly işleýän käbir kärhana girdejisini üpjün etmäge hem-de önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň we önümiň hilini gowulandyrmagyň höweslerini döretmäge ukyply gurallaryň biri hökmünde ulanylýar. Marketing bolsa bazardaky sarp edişi we islegi öwrenmekden başlap, harydyň hereketiniň ähli basgançaklaryny öz içine alýan meseleleri çözmäge toplumlaýyn zygiderli çemeleşmedir. Önümleri öndürmek hem-de satmak we sarp ediş bilen baglanyşykly hyzmatlary, ýagny satmakdan soňky hyzmaty hem-de ulanyşdan çykan önümleri ikinji gezek işlemegi guramaga çenli bolan dürli görmüşleri, hyzmatlary etmegiň meýilnamalaryny işläp düzmekdir.

„Marketing“ adalgasy dünýäde has meşhurdyr. Onuň esasy sebäbi, haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi, kärhanalaryň we guramalaryň önümçilik hem-de maliýe işinde olara giňözbaşdaklygy açýan düýpli ykdysady özgertmeler, işçiler toplumlarynyň hojalyk hasaplaşygyndaky girdejilerini artdyrmagyň ýollarynyň gözlegi – bularyň hemmesi netijeli islegi hem-de teklibi guramagyň halkara tejribesine ýüzlenmäge mejbur edýär. Ol ýerde marketing çemeleşmäni öňden bari üstünlikli ulanýarlar.

Marketing – (inlisçe – Marhet-bazar, ing-hereketi aňladýan goşulmadyr) „Bazar bilen baglanyşykly iş“ diýen manyda terjime edilýär. Marketing boýunça birnäçe kitaplaryň awtory bolan Filip Kotler “Marketing –bu alyş-çalşyň kömegi bilen zerurlyklaryň we islegleriň kanagatlandyrmasyna gönükdirilen adam işiniň görnüşidir” diýip hasap edýär.

Marketingiň umumy maksady islege täsir etmekden ybaratdyr. Ýöne maksatlar dürli-dürli bolup biler. Meselem, islegi ozalky derejesinde saklamalymy, artdyrmalymy ýa-da kemeltmelimi, beýleki önümlere geçmelimi, täze islegi emele getirmelimi we başgalar. Şonuň üçin marketing işiniň anyk maksatlary bazarda emele gelýän ýagdaýy, satyn alyjylyk meýilleriniň derejesini, ol ýa-da beýleki bazara çykyan kärhananyň özüniň durmuş ykdysady wezipelerini nazarda tutmak arkaly kesgitlenýär. Marketingiň maksatlaryny has takyk kemala getirmäge, gerekli ugurlary saýlap almaga hut islegiň özi mümkinçilik berýär.

Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň ösmegi gün-günden marketingiň esaslaryny giňden peýdalanmaga şert döredýär. Önümçilikde önümi öndürmekde, ony ýerlemekde we satmakda dürli jemgyýetçiligiň sferalarynda marketing işleri geçirilýär.

Marketingi bilmek, ony döwrüň talabyna laýyk getirmek hökman, zerur bolup durýar, sebäbi her birimiz öz durmuşymyzda marketing gullugynyň hyzmatlarynyň üstünden gerekli harytlary we hyzmatlary saýlap alyp bilýäris, islegimizi olaryň üsti bilen kanagatlandyryýarys.

Türkmenistanyň agrosenagat bazary diňe içerki öndürilýän oba hojalyk önümleri bilen çäklenmän, dünýä bazarlaryndan getirilýän önümler bilen üpjün edilýär. Ýyl-ýyldan bazaryň agrar önümleri bilen bolçulyk ýagdaýy

onuň bäsleşik şertini ýokarlandyryňan marketing işinem hemmetaraply almaga şert döredýär.

Agrar önümleriň bazary Türkmenistanda birnäçe ýagdaýlara bagly bolýar:

1. Önümçiligiň mukdaryna we sarp ediji derejä;

2. Gaýtadan işleýän pudaklaryň kuwwatlylygyna we olaryň infrastrukturasyna (hyzmat ediji pudaklar);

3. Içerki we daşarky bazarlaryň üýtgemegine.

“Market” sözüniň nazaryýetiniň awtory – ykdysady durmuş, başgaça aýdylanda alyjy bilen satyjynyň arasyndaky gatnaşyklardan, hemişelik gatnaşyklaryň dünýäsinden emele gelýär.

Her bir zamanda bazar nazaryýetiniň manysy üýtgäp durýar. Emma bazaryň esasyňy häsiýetlendirýän ýagdaýlar kämilleşse-de, olar serişdelerini üýtgetse-de, bazar nazaryýetiniň mazmuny saklanýar. Bazar nazaryýetiniň birnäçe görnüşleri ýagdaýlara görä ýüze çykýar:

1. Harydy köpçülikleýin görnüşinde çykarmak döwri;

2. Islegiň ösmek döwründe - bu haryt öndürjiniň we haryt alyjynyň işini dolandyryňan hereketler;

3. Häzirki zamanda alyjy bilen satyjynyň işini, gatnaşygyny- **telekeçilik işi** diýip häsiýetlendirip bolýar. Onuň maksady alyjynyň islegini kärhananyň girdejisine öwürmek.

Agrosenegat önümleriniň bazarynyň maksady – uzagyndan bazarda saklanmak, bazara eýe bolmak.

Marketingiň esasy wezipesi bazar isleginiň ýagdaýyna laýyk gelýän şu aşakdakylardan ybaratdyr:

-marketingiň maksadyny kesgitlemekden (gözegçilik edip boljak möçberde netijelerini kesgitlemekden (meselem, täze harydy goýbermekde, bazaryň bölegini eýelemekde, girdeji möçberini almakda we başg.);

-bazary yzygiderli öwrenmek we onuň ösüşini kesgitlemekden;

-önümçiligi alyjynyň talabyna laýyklaşdyrmakdan;

-şu esasda daşary ýurtlara çykarylýan harytlary bolmaly derejesine getirmekden;

-bäsleşýän taraplaryň harytlaryny, bazar ugurlaryny we usullaryny öwrenmekden;

-meýilnamalaşdyrmagy we haryt ýerleşdiriş işlerini amala aşyrmak;

-marketing hereketine „harajatlar-netijeler“ derejeleri boýunça yzygiderli gözegçilik etmekden;

-öňde goýlan maksadyň ýerine ýetirilişine görä, bazar öwrenijiniň täze maksatlaryny kesgitlemekden we olary kemala getirmekden ybaratdyr.

Bu wezipeleriň hersi öz ýerinde bazar öwreniji üçin möhümdir. Ýöne bularyň tutuşlaýyn toplumy bazar öwrenijini gerekli şertler bilen üpjün etmekde möhüm ähmiýete eýedir.

Bazary toplumlaýyn öwrenmek – bu:

1. Bazary öwrenmekden – onuň göwrümini, kärhanalaýyn düzümini, özgerişini, bäsleşik derejesini, agalyk edişini, söwda-syýasy, ykdysady-geografiki aýratynlyklaryny, bazaryň geljekki ösüş ugurlaryny kesgitlemekden;

2. Alyjyny öwrenmekden – häzirki öndürilýän we bäsleşýän harytlara alyjylardaky bolýan islegleri, alyjylarda olara bolan islegiň emele gelşini, hakyky bar bolan we bolup biläýjek harytlara alyjylaryň edýän alyjylyk häsiýetleri, alyjylaryň bildirýän nägileliklerini kesgitlemekden;

3. Haryt ýerleşdirmek işini öwrenmekden haryt ýerleşdiriş işleriniň netijeliligini seljermekden, olarda ösüşiň ýa-da yza gaýdyşyň sebäplerini bilmekden, islegiň emele gelşini we haryt ýerleşdirmegi höweslendirmekde täjirçilik işlerine baha bermekden;

4. Harydy öwrenmekden – bazardaky harytlara we edilýän hyzmatlara bäsleşigi, olaryň alyjylaryň talaplaryna laýyk gelşini, islegiň kanagatlandyrylmazlygy sebäpli, täze haryt önümçiliginiň ýola goýulmagyny işläp düzmekden, alyjylaryň goýberilýän harytlara edýän talaplarynyň üýtgäp durşuny nazara almakdan, bazaryň geljekdäki haryt düzümini çaklamakdan we başg. ybaratdyr.

3. Agrosenagat marketing dersiniň esasy ýörelgeleri

Agrosenagat marketingiň ýerine ýetirýän wezipelerniň esasynda birnäçe ýörelgeler ýüze çykýar. Bazaryň ýörelgeleri:

1. Öz alyjyňy, sarp edijiňi ýadaman gözlemek, ony sylamak:

- öz ünsüňi diňe bazar gözlegine gönükdirmek;
- alyjy bolmasa, önümiň bolmaz;
- öndürip biljek önümiňi öndürmän, satyp biljek önümiňi öndürmek;
- alyjy seniň hökümdaryň;
- alyjy size bagly bolanok, siz oňa bagly.

2. Haryt – bu pikirlenmek üçin hemişeki bahana:

- siz diňe öndürip bilmeli däl-de, şol harydy näme üçin öndürýändigizi bilmeli;

- öndürýän harydyňyzyň görnüşini üýtgedip durmaly;
- harydy satanymyzda ony baha esasynda satman, ony hiline

göra

satmaly;

- satyjy gürlmeli däl, haryt gürlmeli.

3. Öz harytlary üçin harydyň tagçasyny (öz ýerini) tapmaly:

- her bir harydyň öz taryhy geljegi bolýar, şonuň üçin elmydama belli ýerini tapyp bilersiňiz;
- öz bäsdeşýänleriňi öwrenip başlaýaň;
- siz öz bäsdeşýäniňizi ol sizi öwrenmänkä öwrenmeli.

4. Ýerlemek, reklama we satmakdan soňky edilýän hyzmatlar - bularyň hemmesi siziň harydyňyzyň geljegine, onuň tiz satylmagyna ýardam edýär. Şol sebäpli ýokarda bellenen işleri şu ýörelgeleri göz önünde tutup, ýokary hilli geçirmeli:

- eger-de satyjy ýerlemek işlerini geçirmese, ol satýan önüminden uly zyýan çeker,

- iň uly harajatlar - reklama gysganan harajatlaryňyzdyr;

- gowy gurnalan hyzmatlar - bu siziň köp wagtlaýyn döreýän alyjylar bilen gatnaşyklaryňyzyň çeşmesi. Siziň alyjyňyz elmydama siziň hyzmatyňyzdan peýdalanyň, özüni iň gowy ýagdaýda duýar.

5. Öz üstünde işlemek , özüni bilmek - bu zatlar seniň kärhanaň aýnasydyr:

- toplan maglumatlaryňy, olaryň netijesini elmydama seljermeli;
- bazary öwreneniňizde onuň önümçilik tarapyna üns berip, şonuň bilen birlikde täze usullardan peýdalanmaly;

- bazar bolmasa, kärhana ýa-da hojalyk bolanok.

Şu ýörelgeleri ýöretjek bolsak, birnäçe zatlary bilip geçmeli:

1. Haýsy görnüşdäki harytlary öndürmeli?
2. Haýsy bazar bölümünde (segment) harydy köp öndürmeli?
3. Harydy haýsy bahadan satmaly?
4. Alyjynyň haýsy islegini hökmany suratda kanagatlandyrmaly?
5. Harydyňy nädip ýerlemeli we satuwy nahili guramaly.
6. Nämeleniňde satjak önümiň möçberini köpeltmeli?
7. Nädip öz bäsdeşýäniňi ýeňmeli.

Marketing dersiniň esasy wezipeleri we ýörelgeleri Türkmenistanyň agrosenagat bazarynyň guramaçylygynyň, dolandyrylyşynyň kämilleşmegini öwrenmäge ýardam berýär.

Barlag sowallary:

1. Marketing dersini bilmegiň nähili ykdysady-guramaçylyk sebäpleri bar?

2. Marketing işiniň kärhananyň netijeliliginde nähili orny bar?

3. Agrosenagat marketingi dersiniň esasy mazmuny nämelerden ybaratdyr?

4. Agrosenagat marketingiň maksady nämä?

5. Agrosenagat marketingiň esasy wezipeleri nämeden durýar?

§2. Agrosenagat marketinginiň ylmy-amaly ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi hökmünde emele gelşi we ösüşi

1. Bazary öwrenişiň ylmy-amaly taýdan emele gelşiniň esasy tapgyrlary

Bazary öwreniş ylmynyň emele gelşi we ösüşi dünýä ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň ösüş taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Onuň peýda bolşy XX asyryň başlarynda senagat taýdan ösen ýurtlaryň arasynda ýiti bäsleşikleriň emele gelmegi, iri möçberdäki haryt önümçilikleriň ýola goýulmagy bilen bagly önümçiligi dolandymaga we ony ýerleşdirmäge aýratyn çemeleşmeleriň ýüze çykmagynyň zerurlygy netijesindedir. Bu bolsa öz gezeginde kärhanalaryň bazar işini dolandymakda täze çemeleşmeleri işläp düzmeklige itergi beripdir we öndürilýän harytlyk önümlere islegiň ýokarlanmagyna getiripdir.

Bu ýagdaý has ýiti görnüşde Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda ýüze çykyppdyr. Şol döwrüň Amerikan ykdysatçylary, döwrüň telekeçileri üçin esasy mesele bolup durýan işiň – seljerme we harydy ýerleşdirmegi guramakdan durýandygyny belläpdirler. Şeýlelikde, önümçiligi dolandymagyň we harytlary ýerleşdirmegiň täze ugurlary olary ylmy taýdan öwrenmegiň esaslaryny döredipdir. Onuň üçin bu meselelere düşüňän hünärmenleri taýýarlamak gerek bolupdyr. Şu sebäpli ABŞ-nyň esasy ýokary okuw jaýlarynda Miçigan, Illinois, Garward uniwersitetlerinde bazar öwreniş (Marketing) özbaşdak ders hökmünde okadylyp başlanypdyr. 1908-nji ýylda bolsa ilkinji täjirçilik bazary öwreniş guramalary döredilip, iri kärhanalarda olaryň bölümleri açylýar.

XX asyryň 30-njy ýyllary bazar öwreniş işiniň ikinji tapgyry hasap edilýär. Sebäbi şu ýyllardan başlap bazar öwrenişe has uly üns berlip başlanýar. Bu tapgyrda bazary öwreniş, harytlary ýerleşdiriş ulgamyny öwrenýän, ýerleşdirmegi dolandyryş ulgamynyň netijeliligine seljerme berýän amaly ykdysadyýetiň bir bölegi hökmünde ýüze çykyp başlaýar. Bu döwürde kärhanalar harydy mümkin bolsa köp öndürmeli, mümkin bolan ähli serişdeleri ulanmak bilen bazarda olary satmaly diýen ugur boýunça hereket

edip başlaýar. Kim köp öndürse, köp gazanar diýen düşünje esasynda işleri ýola goýup ugraýarlar. Şol döwürde önümçilik işleri bazar öwrenijiniň bilmeli işi hasaplanmaýardy. Sebäbi bazar öwrenişde işlenip düzülýän ugurlar diňe söwda setiniň we haryt ýerleşdiriş işleriniň, material-tehniki üpjünçiligiň, kärhanalaryň reklamasynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Elbetde, bazar öwrenişiniň önümçilige gatnaşmazlygy, onuň diňe haryt ýerleşdirmek bilen meşgullanmagy, islege görä haryt önümçiliginiň ýola goýulmagyna uly päsgelçilik döredýärdi. Onuň şeýledigini ABŞ-da 1923-1933-nji ýyllarda bolan krizis görkezdi. Bu ýagdaýdan soň, bazary öwreniji diňe harytlary ýerleşdirmek işleri bilen meşgullanman, kärhananyň işleriniň köp taraplaryny toplumlaýyn öwrenýän häsiýete öwrülýär. Beýle diýildigi, bazary öwrenijiniň işinde harytlary alyjylara islege görä ýetirmek işi, harytlara islegiň köpelmegi üçin şertleri döretmek tabşyrylýar diýiligidir. Bu bolsa önümçilik kärhanalaryň, birleşmeleriň ähli harytlaryň önümçilik tilsimleriniň, meýilnamalarynyň, önümçilik maksatnamalarynyň ýerine ýetirilmeginiň maliýe we işgärler syýasatynyň alyjylaryň islegini kanagatlandyrmaga gönükdirilýän esasy işleriň berilmegi diýmekdir. Şu tapgyrda bazary öwreniji bazary dolandyryş ugrundan dünýäniň ähli ösen ýurtlarynda, ähli pudaklarda telekeçiligiň nazaryýet esaslaryna öwrülýär, şol bir wagtyň özünde onuň guramaçylyk kanuny esaslarda emele gelşi has güýçlenýär. Meselem, 1926-njy ýylda ABŞ-da bazary öwreniş we reklama boýunça milli assosiýasiýa döredilýär. Bazar öwrenişiniň 3-nji tapgyry geçen asyryň 70-nji we ondan soňky ýyllaryna degişlidir. Bu tapgyr alyjylaryň öz hukuklary ugrunda agalyk sürüjilige (monopolizme) garşy göreşi, göreş hereketleri esasynda başlandy. Şonuň ýaly hem bu hereketlerde alyjylar tebigy gurşawy goramak ýaly wajyp meseleleri hem orta atdylar.

Bu tapgyrda jemgyýetçilik ösüşiniň talaplary has öňe sürüldi. Reklamalarda berilýän harytlaryň saglygy goraýyş ýagdaýlarynyň hakykatda şeýle bolmalydygy talap edildi.

2. Bazary öwreniş nazaryýetiniň tejribesiniň kämilleşdirilmegi we dünýä ýurtlaryna ýaýramagy

XX asyryň 70-nji ýyllaryndan tä biziň günlerimize çenli döwür aralygy bazar öwrenişiniň ösüşi nazary hem ylmy barlaglaryň çuňlaşdyrylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Nazary we amaly bazary öwreniş ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň we beýleki ýurtlaryň uniwersitetlerinde hökmany ders hökmünde okadylmaga girizilýär. Bazar öwreniş boýunça hünärmenleri taýýarlamak telekeçilik mekdeplerinde, kollejerde hem ýola goýulýar. Telekeçiligiň, dolandyryşyň, ykdysadyýetiň meselelerine degişli ähli ylmy neşirlerde bazar öwreniş işlerine üns berlip başlanýar. Bazar öwreniş boýunça kitaphanalar täze okuw kitaplary, önjeýli ylmy işler, ýygyndylar bilen üsti ýetirilip başlandy. Bu döwürde bazar gitdigiçe halkara häsiýetdäki ösüşe eýe bolup başlady. Dünýäniň köp ýurtlary bazar öwreniş işiniň kärhanalar we hojalyklar üçin örän uly ähmiýete eýe bolýandygyna doly düşünişip başladylar. Şu sebäpli hem bazar öwrenişiniň ýerli guramalarynda tä döwlet we döwletara guramalaryna çenli bolan iri ulgamlar emele gelip ugrady. Meselem, 1973-nji ýylda Amerikanyň bazar öwreniş jemgyýeti Amerikanyň bazar öwreniş assosiasiasyna öwrüldi. Soňra şeýle guramalar we assosiasiyalar Ýaponiýada, Günbatar Ýewropa ýurtlarynda hem peýda boldy. Bazar öwrenişiniň barlaglarynyň we jemgyýetçilik pikirleriniň Ýewropa jemgyýeti döredildi we Ýewropanyň bazar öwreniş Akademiýasy açyldy we başg.

Bazar öwrenijiniň dünýäniň köp ýurtlarynda giň möçberde ýaýramagy bazar öwreniş dogrusynda birnäçe kesgitlemeleriniň döremegine hem getirdi. Ol kesgitlemeleriniň köpüsi bazary öwrenmek, satmak, ýerleşdirmegiň ugurlary, söwda işlerini guramak ýaly işler bilen baglanyşdylar.

Bazar öwreniş işi köp zatlary öz içine alýar. Ol bazar, düzüm, islegiň özgerişi, alyjylaryň halaýan zatlary, arzuw-islegleri hakyndaky dogry maglumatlary bilen üpjün etmegi talap edýär. Şonuň ýaly hem satuw işleriniň üstünden mümkin boldugyça köp derejedäki gözegçiligi üpjün edýän alyja, islege, bazara zerur täsir etmegi üpjün etmeli. Galyberse-de bazaryň talaplaryna bäsleşigiň harytlaryndan oňat, laýyk gelýän, islegi kanagatlandyryan, alyjynyň meselelerini çözüýän harydyň, harytlaryň dürli görnüşleriniň

döredilmegini üpjün etmelidir. Ine şu meseleler bazar öwrenişniň 2000-e golaý kesgitlemelerini döretdi.

Bazar öwreniş gerimleri adatdan daşary giňdir, ol nyrh emele getirmek, ammarlaşdyrmak, gaplamak, söwda belgisini döretmek, satuw, söwda işgärlerini dolandyrmak, kurs işlerini amala aşyrmak, haryt daşamak, kärhananyň durmuşy jogapkärçiligi, dükanlary ýerleşdirmek üçin ýer saýlap almak, sarp edijileri öwrenmek lomaý we bölek satuw söwda, reklama, jemgyýetçilik bilen gatnaşyklar, bazar barlaglary, harytlary meýilnamalaşdyrmak, zerur we kepillendirmeler bermek bilen baglanyşyklydyr.

Marketing işi alyjylara gönükdirilişi ýaly, bütin ilata hem gönükdirilip bilner. Sarp ediş islegi iň soňky sarp edijileriň, önümçilikde ulanyjylaryň, satuw ugurlarynyň (meselem, lomaý söwda we bölek satuw söwda), döwlet edaralarynyň, dünýä bazarynyň we söwda däl guramalaryň häsiýetnamalaryna hem-de hajatlaryna degişlidir. Kärhana özüniň teklibini olaryň hemmesine ýa-da käbirine gönükdirip biler. Sarp edijä tarap ugur almak – munuň özi önümçilik kuwwatlyklaryny öwrenmek däl-de, eýsem, bazaryň harajatlaryny öwrenmegi we olary kanagatlandyrmagyň meýilnamalaryny işläp düzmegi aňladýar. Şonuň bilen birlikde harytlar we hyzmatlar ahyrky maksat däl-de, eýsem, maksada ýetmek üçin diňe serişdelerdir. Birleşdirilen bazar öwreniş nukdaý nazaryndan harytlar we hyzmatlar bilen baglanyşykly işiň ähli görnüşleri: maliýeleşdirmek, önümçilik, taslamalar, barlaglar we işläp düzmeler, ätiýaç üçin saklanýan gory dolandyrmak we bazar öwreniş utgaşdyrylýar. Kärhanalar, guramalar ýa-da adamlar öz önlerinde maksat goýmalydyrlar we bazar öwreniş şol maksada ýetmek üçin peýdalanmalydyrlar. Bazar öwreniş guramany sarp edijileri kanagatlandyrmaga we işlenilýän harytlary, hyzmatlary hödürlemäge gönükdirmek bilen öňde goýlan maksatlara ýetmäge ýardam edýär.

Bazar öwreniş guramasy önümçilik, tilsimat, maliýe we satuw ýaly babatlarda özüniň güýçli we gowşak taraplaryny nazarda tutmalydyr.

Bazar öwreniş ýaşasýyň hilini gowulandyrmaga ýardam edýär. Mysal üçin, bu babatda hünärmenler kärhanalary has howpsuz harytlary öndürmäge höweslendirýärler, ýangyjy tygşytlamak, keselleri bejermek meselesi boýunça jemgyýetçilige ýüzlenmeleri işläp düzýärler, harytlaryň, hyzmatlaryň ykrar edilmegine hem-de ýaýradylmagyna kömek berýärler.

Şeýlelikde, bazar öwrenişi bizde ýygy-ýygýdan göz öňüne getirilişi ýaly, hojalygyň haýsy hem bolsa bir pudagyna, mysal üçin, söwda degişli etmek bolmaýar. Ol hojalygy alyp barmagyň bazara hyzmat edýän ähli ýerlerini gurşap alýan, onuň gurallary we usullary bolsa olar diňe bütewülikde, toplumlaýyn ulanylan mahalynda hem-de bilelikdäki işiň ahyrky netijesine umumylykda ileri tutulýan ugra gönükdirişe eýe bolan mahalynda, diňe şonda üstünlik getirýärler.

Bazar işiniň oýlanyşykly guralmagy – munuň özi bolsa bazar öwrenişden başga zat däl. Ol biziň günlerimizde gaýragoýulmasyz wezipeleriň biri bolup durýar, halkyň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagy, puluň hümmetiniň gacmagynyň peselmegi, düýpli ykdysady özgermeleriň üstünlikli, pul we haryt möçberleriniň deňagramlaşmagy köp derejede onuň çözülmegine baglydyr.

Ykdysadyýeti dolandyrmagyň buýruk berme usuly hojalygy alyp barmakda kemçilikleriň tutuş birnäçesini emele getirdi. Munuň özi maddy üpjünçiligiň ýeterlik dældigidir hem önümçilik işlerinde ylmy-tehniki ösüşiň ýoklugydyr ynandyryjy däl we esaslandyrylmadyk reklamalardyr. Şonuň ýaly hem bu kärhanalaryň işini ykdysady taýdan meýilnamalaşdyrmagyň we dolandyrmagyň kämil däl ulgamydyr. Galyberse-de, munuň özi netijeli däl maliýe işleridir, harytlaryň öndürilişini artdyrmak we olaryň hilini ýokarlandyrmak üçin hereketsiz höweslendirmelerdir. Şonuň üçin öňki SSSR-iň dargamagy bilen özbaşdaklyk gazanan GDA ýurtlarynyň, şol sanda biziň ýurdumyzyň hem bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen hojalyk pudaklarynyň ählisinde düýpli özgermeleriň amala aşyrylmagy netijesinde ykdysadyýetimiz bazar öwreniş boýunça dünýä ulgamy bilen utgaşykly ösüş ýoluna düşdi.

Barlag sowallary:

1. Bazar öwrenişini ylmy-amaly taýdan emele gelmegine we ösmegine nähili sebäpler täsir edipdir?
2. Bazar öwrenişiniň emele gelşiniň we ösüşiniň haýsy tapgyrlaryny bilýärsiňiz?
3. Bazar öwreniş guramalarynyň emele gelmeginde kärhanalarda bolup geýýän düýpli özgerişleriň nähili orny bar?

§3. Agrosenagat bazarynyň barlag ulgamy

1. Bazar barlaglarynyň esasy ugurlary

Türkmenistanyň şertinde agrosenagat bazarynyň gelejegi oba hojalyk önümleriniň öndürilişine, olaryň depgininiň ýokarlanmagyna hem-de şol önümleri gaýtadan işleýän pudaklaryň ösüşine bagly. Şol sebäpli bazaryň barlag ulgamy öwrenilende esasy ünsümizi agrosenagat toplumynyň ikinji we üçünji bölümlerine gönükdirmeli (AST-niň ikinji bölümi – oba hojalyk pudagy; üçünji bölümi - infrastruktura). Agrosenagat bazarynyň barlaglaryny geçirmekde toplumlaýyn işi alyp barmak gerek. Geçirilen işleriň esasynda alyjylaryň we dürli müşderleriň islegleri we teklipleri takyk öwrenilýär.

Alyjylara, bäsleşýänlere, satyjylara düşünmek üçin dürli bazar barlamalaryny geçirmeli. Kärhanalar tarapynda birnäçe barlaglar geçirilýär. Bazar aşakdaky işleri barlaýar: alyjylaryň islegini, önümler we olaryň bahasyny, ýerleşdirmek ulgamyny, harytlary alyjylara ýetirmek usullaryny. Alyjylaryň üç topary bar:

1. Ýönekeý (potensial) alyjy – harydyň tapawudyny bilmeýän, öndürijä üns bermeýän.
2. Aýratyn, wepaly alyjylar – diňe bir belli firmanyň harydyny ulanýanlar.
3. Alyjylar däl – harydyň barlygyny bilmeýärler, harydyň belligini tanamaýarlar.

Müşderleriň islegleri dürli görnüşde ýüze çykýar. Adatça, soragyň jogaby iki sany sözüň manysy bilen baglanyşykly mätäçlik we isleg. **Mätäçlik** - adamyň özünde ýok bolan haryda islegidir, ol onuň duýgusyndan emele gelýär.

Zerurlyk bolsa anyk görnüşindäki şol bir mätäçlik. Meselem: adam et satyn almaga mätäç ýa-da isleg görnüşinde biziň mysalymyz şeýle aýdylar - adam guş etini isleýär. Bu ýagdaýda bazar öwrenijiniň wezipesi - dürli harytlar bilen müşderleriň isleglerini mätäçlik görnüşinde kanagatlandyrmak. Islegler pes we ýokary bolup bilýär.

Adamyň zerurlyklaryna: dem almak, açlyk, ýylylyk, suwsuzlyk we ş.m. Ýokary isleglerine: tanyşlary, ýoldaşlary jemgyýetde eýeleýän orny, at-abraýy we ş.m. Ýokary islegleri doly kanagatlandyrmak üçin ilkinji nobatda zerurlyklaryny kanagatlandyrmaly. Islegler birnäçe toparlara- jynsy, ýaşy, demografiki, durmuş ýagdaýlaryna görä bölünýärler. Adamlaryň birnäçe islegleri jemgyýetiň we milletiň taryhyndan gelýärler. Ýene birnäçesi bolsa häzirki döwür bilen bagly. Islegler toparlara bölünende esasy islegler bolup bilýär. Olar adama hökman bolup duran ýagdaýlardan düzülýär, meselem, çörek, duz, süýt. Käbir harytlar adamyň birnäçe islegini kanagatlandyrýar. Marketingiň kanuny - isleg barka olar kanagatlandyrylmaly. Bazarlarda barlag işi geçirilende islegiň alamatlaryna, islegiň gurluşyna, islege näme täsir edýändigine, islegleri kanagatlandyrmagyň tizligine, islegleriň ýaýramagynyň gerimine, islegleriň näme baglydygyny öwrenmeli.

Barlag işleri önümleriň assortimentini, olaryň agramyny, reňkini, hilini, başlangyç bahasyny, wagty, ýerini öz içine alýar. Ondan daşary gaplamak, ölçäp gaplamak, reklama bermek, saklamak, ýygnamak we gerek bolan ýerinde gaýtadan işlemek işlerem barlagyň düzümine girýär.

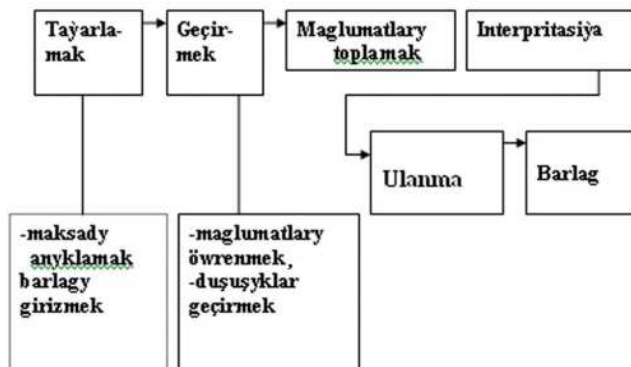
Haryt alyja birnäçe şertde: howa, deňiz, demir we gara ýollarynyň üstünden iberilýär. Haryt alyja firmanyň öz ulagy bilen ýa-da kärende şertinde alnan ulaglaryň kömegi bilen sarp edijä ýetirilýär.

2. Bazar barlaglarynyň usullary

Bazary barlamagyň iki usuly bar:

- internet- stoluň başynda oturyp geçirilýän barlag;
- bazarda alyjylar bilen geçirilýän işjeň barlaglar. Anketa boýunça geçirilýän, telefon arkaly interwýular. Synaglaram işjeň barlaglar bolup durýar.

Marketing işini barlamak şu shema boýunça geçirilip bilner.

Bazar barlaglarynyň usulynyň esaslary:

- ulgamly seljerme,
- toplumly ugur,
- taslamanyň maksadyny meýilnamalaşdyrmak.

- çyzyklaýyn programmirlеме,
- köpçülikleýin, hyzmatyň täsiri,
- aragatnaşygyň täsiri,
- ähtimallygyň täsiri,
- ykdysadyýet-hasabat usullary,
- ykdysadyýet-matematiki usullary,
- synag-tejribe.

- sosiologiyadan,
- psihologiyadan,
- ekologiyadan,
- estetikadan,
- dizaýndan.

Bazar barlaglary özbaşdak, toparlaýyn we köpçülikleýin usullar bilen geçirilýär. Barlag işleri geçirilende birnäçe durmuş ýagdaýlaryna degişli görkezijiler hökmany suratda siziň ünsüňizde bolmaly (girdejiniň derejesi, bilim derejesi, milli aýratynlyklary).

3. Bazar barlaglarynyň düzgünleri we tertibi

Bazar barlaglaryna maglumat berijiler, hünärmenler we müşderiler gatnaşýarlar. Alyjylar we ekspertler maglumat beriji bolup bilerler. Maglumat beriji haryt berijä öz adyny aýtmasa hem bolýar. Şol sebäpli olardan alnan habarlar hakyky bolýar. **Müşderiler bilen ýerine ýetirijileriň arasynda birnäçe düzgünler ulanmaly:**

1. Ýerine ýetirijiler öz mümkinçiliklerini unutmaly däl we müşderileri aldamaý däl.

2. Ýerine ýetirijiler müşderileriň niýetlerini hiç kime aýtmaly däl.

3. Müşderiler bilen ylalaşman ýerine ýetirijiler geçirilýän barlaglara hiç hili üýtgeşmeler girizmeli däl.

4. Öz tarapyndan müşderiler alnan netijeleri dogry ulanmaly. Ýerine ýetirijiler hem-de müşderiler usullaryň ulanylmagyny ýeke özi peýdalanmaly däl.

Ýerine ýetiriji şeýle bolmaly: dogruçyl (bize bagly bolmaly däl), müşderilere beren, maglumatlarynyň ýalňyşlyklarynyň derejesini görkezmeli, täze usullary ulanmaly, bolýan üýtgeşmeleri bilmek üçin barlaglary hemişe geçirmeli, analitik maglumatlary almaly we seljermeli, esasy netijeleri anyklamaly we barlamalaryň netijesini resmileşdirmeli.

Barlag işleri geçirilende doly derejede ýokardaky görkezilen düzgünler we tertipler hökmany göz önünde tutulmaly. Müşderileriň isleglerini, kanagatlandyrmak ýagdaýlary aşakdaky shema boýunça görkezmek bolar.

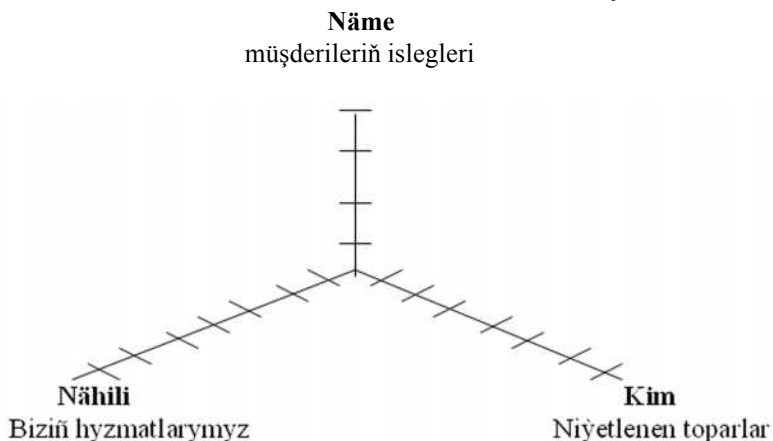
Müşderleriň isleglerini kanagatlandyrmak üçin edilmeli işiň kesgitlenilişi

Edilmeli işi kesgitlemek üçin şu aşakdaky zatlary kesgitlemeli:

- Müşderilerimizi,

- Müşderilerin islegini,
- Şolardan haýsylaryny kanagatlandyrjak bolýarys.

3-nji shema

Marketing işi üç sany bölümden durýar: sarp edijiler, haryt we bazar. Haýsy bölümde iş geçirýändigine garamazdan, olaryň belli ýörelgeleri bar.

Ýörelge 1. Öz sarp edijiňi gora we hormatla. Yzygiderli, ýadaman öz alyjyňy gözle.

Ýörelge 2. Haryt - bu pikirlenmäge hemişe bahana.

Ýörelge 3. Bazarda öz harydyň tagçasyny (öz ýerini) tapmak.

Ýörelge 4. Ýerlemek, reklama etmek, servis işleri bu siziň harydyňyzyň öňe sürülmeginiň mümkinçilikleri.

Ýörelge 5. Ýerine ýetirýän marketing işiňi kämilleşdirmegi, öz hünärmenlik derejäni ýokarlandyrmagy ýadyňdan çykarma – olar seniň kärhanaň aýnasydyr.

Barlag sowallary:

1. Bazar barlaglarynyň esasy ugurlary haýsylar?
2. Bazary barlamagyň näçe usulyny bilýärsiňiz?
3. Bazar barlaglarynyň nähili düzgünleri we tertipleri bar?

§4. Marketing barlaglary we bazar seljermesi

1. Marketingiň esasy bölekleri hakynda düşünje. Bazar seljermesi we onuň esasy tapgyrlary

Marketingiň bölümleri – bu bazar öwrenijiniň esasy ugruny we ony ýerine ýetirmek üçin saýlap alan usulyny maksada laýyk amal etmekde ýöriteleşdirilen esasy görmüşleridir.

Häzirki zaman marketingiň esasy bölümleri şu aşakdakylardan ybarat:

- bazara gerek önüm hakynda marketing barlaglary we maglumat toplamak;

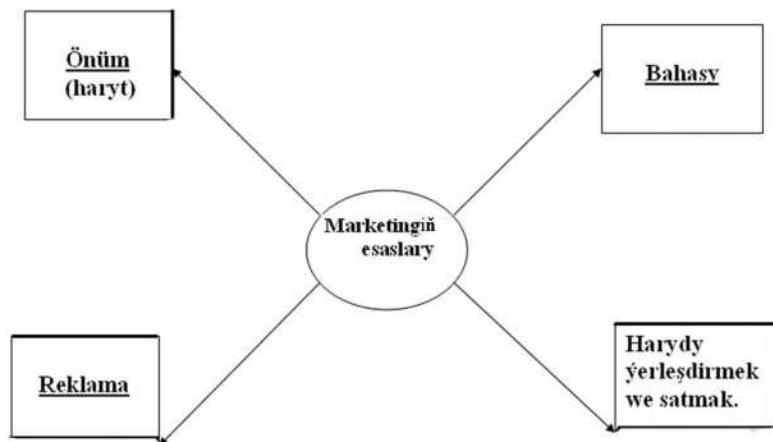
- harydy bahalandyrmak;

- haryda reklama etmek;

- harydy ýerleşdirmek we satmak.

4-nji shema

Marketingin esaslary (4Ps)

Marketingde iň esasy zat - bazar öwrenijiniň bu işde bazara zerur bolan önüm hakynda maglumat toplamagy we barlaglary geçirmegi. Sebäbi bazary öwrenmek we ony çaklamak işleri kârhanany meýilnamalaşdyryş we dolandyryş ulgamynyň esasy bölegi hasap edilýär. Öwrenişniň maksatnamasy bolsa çykarylýan harytlaryň aýratynlyklary, kârhananyň işiniň häsiýetleri, haryt möçberleri, ätiýaçlyklary we başga sebäpler bilen baglanyşyklydyr.

Şeýle-de bolsa, bazar barlaglarynyň toplumynda has zerur ugurlary ýüze çykaryp bolýar. Meselem, alyjylary, harydy, satuw işlerini öwrenmek we başgalar.

Bazar öwrenilende onuň göwrümi, düzümi, özgerileni, bäsleşik derejeleri, agalyk ediş derejeleri, söwda, syýasy we ykdysady, geografiki aýratynlyklary, haryt görmüşleri, bazaryň geljekdäki ösüşi ýaly taraplara üns berilýär. Alyjylar öwrenilende olary şu harydy ýa-da bäsleşýän tarapyň harydyny almaklyga oýarýan sebäpler, haryt almaklygy, karar etmekligi emele getirýän sebäpler, hödürleýän haryda bolup biläýjek we hakyky islegiň häsiýetini kesgitlemek, haryda bolan kanagatlanarsyzlyklary ýüze çykarmak ýaly taraplara üns berilýär.

Satuw işleri öwrenilende, satuw çäreleriniň netijeliligini seljermek, onuň ösmeginiň ýa-da aşak gaçmagynyň sebäplerini bilmek, islegiň we harydy ýerleşdirmek işiniň emele gelmeginde täjirçilik hereketlere (reklama etmek, sergilere gatnaşmak), harydy satmakda baha syýasatynyň täsirine üns bermek ýaly taraplar möhüm hasap edilýär.

Harydy öwrenmekde bazarda hereket edýän harydyň ýa-da hyzmatyň bäsleşige durnuklylygyna seljerme bermek, olaryň alyjylaryň talabyny ödeýşine, kanagatlandyrylmaýan islegleri bilmeginiň esasynda täze haryt görmüşlerini döretmeklige, teklpleri işläp düzmek, ylmy-tehniki işleriň täsiri esasynda harydyň ösüş mümkinçiliklerini bilmek, bazaryň haryt düzüminiň geljeginiň çaklamasyny işläp düzmek ýaly işlere seredilýär. Her bir öndürilen önüm haryt bolman, diňe bazara niýetlenen, bazarda isleg bildirilýän önüm haryda öwrülip biler. Bazarda hödürlelnýän harydyň hili we harytlyk nyşanlary alyjylaryň islegine uly täsir edýär. Harytlar ulanmak maksady boýunça birnäçe toparlara bölünýärler:

- Her gün talap edilýän harytlar: esasy harytlar, impulsiw talap edilýän harytlar, gyssagly ýagdaýlaryň harytlary.

- Öňünden saýlanylan harytlar: birmeňzeş, birmeňzeş däl.

- Ýörite talap edilýän harytlar: ananas, kiwi, banan, balyk.

- Känbir talap edilmeyän harytlar: gaplanan önümler, kobaçki.

Marketing işinde harydyň üç derejesi ýüze çykýar.

1-nji derejede öňünden pikirlenilen haryt, başgaça aýdanymyzda, ýygnaýan maglumatlar we geçirilen barlaglaryň esasynda bizde haryt hakynda pikir döreýär.

2-nji derejede hakyky ýerine ýetirilendäki haryt, bu derejede harydyň düzümine, hiline, nyşan adyna, daşky bezegine we gaplanyşyna üns berilýär.

3-nji derejede satuwdan soň haryda edilýän goşmaça hyzmatlar, bu derejede harydy alyjynyň üstüne eltip bermek, ony kepillendirmek, gurap bermek, harytdan peýdalanyşyna maslahat bermek.

Umuman, marketing barlaglarynyň esasy mazmuny we maksady durnukly esaslarda yzygiderli ýagdaýda maglumatlary alyp, oňa seljerme bermek bilen marketingi dolandyrmak talaplaryny we bazar öwrenijiniň meseleleri netijeli çözmeklerini üpjün etmekden ybaratdyr. Marketing meseleleri bilen meşgul bolýan ykdysatçylar häzirki wagtda marketingi ilki nämeden başlamaly diýen soraga dürlüçe jogap berýärler. Ýöne köpüsi bazar seljermesinden başlamagy maslahat berýärler.

Bazar seljermesi – bu kärhananyň bäsleşýän tarapyňyň hödürleýän harydyna ýa-da hyzmatyna alyjylaryň hakyky islegine berilýän seljermedir. Islegiň derejesi, häsiýeti, düzümi näçe çynlakaý öwrenilse, şonça-da kärhananyň bäsleşikde üpjünçiligi, onuň bazardaky ýagdaýy, onuň bazarda ornaşmak wagtyňyň çaltlaşmagy oňat bolýar. Bazara seljerme bermek esasynda kärhananyň şu wagtky we uzak möhletleýin syýasaty kesgitlenýär. Onuň tehniki üpjünçiligi, haryt görmüşleri ýaly işlerini kesgitläp bolýar. Islegiň ululygy kärhananyň esasy maýa goýumynyň bölümlerini, önümçilik hadysasynda we harytlary ýerleşdirmekde çig mal, ýangyç, zähmet baýlyklarynyň möçberlerini kesgitleýär. Bazar seljermesi birnäçe tapgyrlardan durýar. Ilki bilen umumylaşdyrylan häsiýetnamasy öwrenilýär, ýagny onuň göwrümi ýokary derejede bolup biläýjek islegiň derejesini öwrenmekden

başlanýar. Bu ululyk haryt görnüşi, alyjylaryň sany, olaryň girdejlileri bilen baglydyr.

Beýleki bir görkeziji – bazar isleginiň möçberidir. Ol bazar göwrümine deň däl, ýöne ol şeýle mümkinçiligiň käbir paýyny tutup bilýändir. Ol anyk alyjylar topary tarapyndan satyn alnyp bilinjek harytlaryň sany möçberinde kesgitlenýär. Islege gymmatda ýa-da haryt möçberinde baha berilýär we pudaklar boýunça, etrap boýunça, ýurtlaryň içerki bazarlary boýunça kesgitlenýär. Bazar isleginiň ululygyna dürli ykdysady, demografiki, tilsimat, durmuş-medeni sebäpler täsir edip bilýär.

Kärhananyň umumy ýagdaýy barasyndaky maglumat onuň bazary eýeläp bilýän bölegidir. Şol ýagdaýy bilen kärhananyň pudakda yza galýanyny, öňe gidýänini kesgitläp bolýar. Kärhana harydynyň bazardaky ýagdaýyna baha bermek arkaly onuň geljegindeki syýasatyny kesgitläp bolýar.

2. Bazary toparlara bölmek hakynda düşünje

Bazara seljerme bermegiň ýene-de bir tapgyry ol hem bolsa bazar düzümine seljerme bermekdir. Bazar düzümine seretmek birnäçe nukdaýnazardan bolup biler. Meselem, alyjy islegleriniň ýaýlymlary, alyjylaryň satyn alyş derejeleri, harydy ýerleşdirmegiň ugurlary boýunça düzümler bolýar. Isleg emele gelşiniň häsiýeti we bazar öwrenijiniň çäreleriniň edýän täsiri boýunça birnäçe ugurlarda bazar düzümine bazary toparlara bölmek (segmentlemek) diýilýär. Toparlara bölmegiň esasynda bazaryň dürlüligi ýatýar, ýagny dürli alyjylyk häsiýetleri bolan alyjylar toparlary ýatýar. Bazary toparlara bölmegiň (segmentlemegiň) esasy maksady bazara çintgeläp seljerme bermegiň esasynda oňa has doly derejede girmek üçin maksatlaýyn bazary saýlap almak we her topara degişli haryt önümçiligini ýola goýmaklygyň mümkinçiliklerini işläp düzmek üçin gerekdir.

Maksatlaýyn bazar – bu kärhana üçin umumy bazardaky, edil şu döwürdäki (şu wagtky) has bähbitli pursat bolup, ony elden bermezlik onuň üçin esasy mesele bolup durýar.

Maksatlaýyn bazaryň ýeterlik derejede göwrümi we geljekdäki ösüş ýagdaýlary bolmalydyr. Ol, esasan hem, käbir kanagatlandyrylmadyk islegleriň netijesinde emele gelýär. Kärhana bolsa şu ýagdaýy duýan badyna

bu mümkinçiligi eýelemek üçin öz güýjüni ol tarapa gönükdirýär. Eger-de bazarda şeýle ýagdaý ýok bolsa, onda kärhana gerek bolsa birnäçe segment boýunça önümçiligi ýola goýmaly bolýar. Elbetde, bu işiň netijeliligi maksatlaýyn bazaryňkydan pes bolýar we çylşyrymly dolandyryşy talap edýär. Islendik kärhana öz goýberýän harydynyň hemme alyjylaryň derrew halamajagyny bilýär. Sebäbi, alyjylar san taýdan köp we biri-birinden öz zerurlyklary, endikleri boýunça tapawutlanýarlar. Şonuň üçin käbir kärhanalar bazaryň kesgitli bir alyjy toparyny ýa-da toparlaryny, haryt ýa-da hyzmatlary bilen üpjün etmekligi göz önünde tutsa oňat bolýar. Her bir kärhana bazaryň özüne çekiji toparlaryny ýüze çykaryp, olara netijeli hyzmat etmäge çalyşmalydyrlar. Ýöne bu ýagdaý iş ýüzünde elmydama önüm öndürijiler tarapyndan ýerine ýetirilip durulmaýar. Kärhana (önüm öndürijisi) şol bir harydy alyjylar köpçüligi üçin, köpçülikleýin hem öndürýär. Beýle haryt öndürilişde esasy sebäp hökmünde önümçiligiň harajatlarynyň we bahasynyň aşaklajakdygyndan uly möçberde bazaryň bolup biläýjeginen ugur alýar.

Kärhana harydy böleklendirilen ýagdaýda hem goýberip bilýär. Beýle edilende ol iki ýa-da birnäçe harytlary dürli häsiýetde, dürli bezegde, dürli hilde, dürli gaplanyşda, dürli göwrümde goýberýär. Şeýle etmek bilen kärhana bu ýerde diňe bazaryň alyjylar tarapyna ýaramly bolmagyna seredilmän, alyjylaryň olary dürli görnüşlerde almaklaryna mümkinçilik döretmek maksady bilen edilýär.

Önüm öndürijileriň köpüsi öz harytlaryny haýsy hem bolsa bazar alyjylar toparynyň anyk birisi üçin öndürmegiň manysy ýok diýip hasap edýärler. Oňa derek önüm öndürijiler haryda bolan talaplary alyjylyk derejeleri biri-biriniňkiden tapawutlanýan köp möçberdäki alyjylary ýüze çykaryp, olara degişli harytlary öndürmeklige ýykgyň edýärler. Önüm öndürijisi alyjynyň girdejisiniň derejesiniň üýtgemegi bilen haryda bolan höwesiniň üýtgeýändigini, ýaş alyjylar bilen uly ýaşdakylaryň orta tapawudynyň barlygyny bilip hereket etse, netijelilige uly täsir edip bilýär. Şonuň üçin hem bazary toparlara bölmegiň köp gömüşleri bardyr. Meselem, hiç hili toparlara bölmezden haryt önümçiligini ýola goýmakdan başga, bazary ähli toparlar boýunça bölmek, alyjylaryň girdejililik alamatlary, ýaşlary,

dürli ýaşlardaky we girdejileri boýunça bilelikde alnan görnüşde toparlara bölünip bilinýär.

Bazary alyjylar toparyna bölmegiň azyk we senagat harytlary boýunça özara tapawutlary bardyr. Sebäbi, bu haryt görnüşlerine alyjylaryň isleg bildiriş derejeleri dürli bolýar. Hünärmenler alyjylaryň harytlara bolan isleginde özlerni alyp baryşlaryna, daşarky we içerki (güýç-kuwwaty, erkinligi we başg.) sebäpleriň bardygyny bellemek bilen olarda esasy alyjylyk islegini herekete getiriji adamyň dogabitdi häsiýetleriniň bardygyny nygtaýarlar. Ony, esasan, iki topara bölýärler, ýagny adama mahsus bolan 1-nji we 2-nji derejeli islegleri tapawutlandyrýarlar. Ýöne, adamyň özüni alyp barşyny öwrenijiler häzire çenli haýsy sebäbiň 1-nji, haýsynyň 2-nji derejelidigini kesgitlemekde bütewi bir pikire gelip bilmeýärler. Olaryň arasynda Ç. H. Allanyň toparlara bölüşini bilmek gyzyklydyr. Meselem, ol adamyň ilkinji islegi diýip – alyjyyp naharlanmagy, suwsap suw içmegi, bir howpdan ýa-da agyrydan dynmagy, daş-töweregini gurşap alýanlaryň oňat bolmagy, ýakyn adamlaryň üstünligi, jemgyýetiň ykrar etmegi, beýlekilerden artykmaçlygyny duýmak, kynçylygy ýeňip geçmegi başarmak, oňat oýunlary oýnamak we başg. hasap edýär.

2-nji derejeli islege owadanlyk, tagam, arassaçylyk, hasaplyja bolmak, bilesigelijilik, tygşytlylyk we peýda habarly bolmak ýalylary hasap edýär. Hünärmenleriň birnäçesi adam bedeniniň tebigy isleglerini kanagatlandyrmak adamyň bazar isleglerini herekete getirýän ýeke-täk sebäpleri dälir diýip hem hasap edýärler. Umuman, bu mesele jedelli bolsa-da, olaryň isleg döretmekde ähmiýeti bar diýlip hasap edilýär.

3. Bazary bölmegiň ähmiýeti

Bazar alyjylaryny toparlara bölüp öwrenmegiň kärhana üçin örän uly ähmiýeti bardyr. Ylaýtada, telekeçilik işini gumaýjy öz harydynyň ýa-da ýerine ýetirýän hyzmatynyň alyjylary, öwrenen wagtynda olaryň kanagatlanýan we kanagatlanmaýan derejeleriniň gatnaşygyna baha berip bilse, örän peýdalydyr. Şeýle barlagyň netijesinde öz wagtynda goýberilýän harytlara ýa-da ýerine ýetirilýän hyzmatlara alyjynyň bähbidine peýdaly özgertmeleri girizmek dogrusyndaky işleri ýola goýup bolýar. Gerek bolsa şu esaslarda täze haryt önümçiliginiň ýa-da hyzmatlaryň üstünde işleri alyp baryp bolýar.

Eger-de alyjy şeýle özgerişlerden soň satyn alan harydyndan ýa-da hyzmatyndan köp hoşal bolsa, ol töläň puluna razy bolýar we goşmaça kanagatlanma alýar. Hünärmenler şeýle alyjylary işewür alyjylar diýip atlandyrýarlar.

Haçanda alyjynyň haryt ýa-da hyzmatlar barasyndaky garaşýan bahany hem üstüne goýup alanynda tamasy çykmasa (ödelmese), kanagatlanma diýilýän zat örän pes derejeli bolup, alyjylarda olara bolan biperwaýlyk ýüze çykýar.

Bazary bölüp öwrenmek, bazary öwrenijä alyjylarda goýberilýän harytlara ýa-da ýerine ýetirilýän hyzmatlara bolan islegi emele getirmeklige, şol esaslarda hem kärhananyň netijeliligini ýokary götermeklige oňaly täsir edýär. Sebäbi, ol ilkinji nobatda dürli topara girýän alyjylary kanagatlandyrmak üçin kärhanada önümçilik, haryt görnüşleri, haryt ýerleşdirişleri we reklama üçin aýratyn üns bermeli bolýar. Bazaryň şeýle hakyky tekliplerinde ol alyjylar toparynyň islegine esaslanmaly bolýar. Şonuň üçin hem harydy ýa-da hyzmaty goşmaça netijeli etmekçi bolsa ol öz kanagatlandyryp biljek ýagdaýlaryna seretmeli bolýar. Şu meselede iň esasy zadyň biri hem önümçiligiň ýa-da hyzmatlaryň görnüşlerini ýerine ýetirmegiň usullaryny dogry saýlap almagy başarmakdyr. Bazar alyjylary toparlara bölmek arkaly kärhananyň haýsy toparlar üçin haryt önümçiligini ýa-da hyzmatlary ýola goýmaklygyny anyklamaga mümkinçiligi döredýär. Kärhananyň marketing gullugy tarapyndan haryt ýa-da hyzmat görnüşleri kesgitlenýär. Meselem, eger-de kärhana bazarda ähli toparlara degişli haryt önümlerini goýberse, onda oňa **böleklenmedik marketing** diýilýär. Eger-de kärhana bazaryň alyjylar toparynyň hersine degişli önümçiligi ýa-da hyzmatlary ýola goýýan bolsa, onda oňa **böleklenen**, diňe bir topar üçin önümçiligi ýa-da hyzmaty ýola goýýan bolsa, onda oňa **ünsüni bir ugra jemlän (konsentirlenen) marketing** diýilýär.

4. Bazar alyjylaryny toparlara bölmegiň kesgitlenilişi

Bazar toparlara bölünende köp möçberdäki alyjylary öz içine alýar we olar biri-birine gatyşdyrylmaz ýaly derejede esaslandyrylyp bölünýär. Toparlar dürli alamatlar boýunça bölünýär, meselem, olar ýaýlymlar boýunça ýaşaýys

ýerleriniň birlikleri (geografiki), ilaty öwreniş (demografiki), durmuş-ykdysady ýagdaýlary, alyjylaryň hüý–häsiýetleri, durmuşa garaýşy we başgalar esasynda toparlara bölünip bilinýär.

Alyjylar ýaşalyan ýerleriniň birlikleri (geografiki) esaslarynda: döwletler, welaýatlar, etraplar, şäherler, oba ýerleri boýunça bölünip, kesgitlenýär. Şeýle toparlara bölünüşde kärhana öz harytlaryny ýa-da hyzmatlaryny olaryň haýsy hem bolsa bir geografiki bölünüş ýa-da onuň birnäçe böleklerini öz içine alýan, ýöne olaryň her haýsynda bar bolan islegleri göz önünde tutmagyň esasynda ýola goýup bilýär. Kä halatlarda kärhanalar bir şäheriň çäginde hem (ylaýta-da mln ilatlary bolan uly şäherlerde) olary haryt ýa-da hyzmatlary üçin geografiki ýaýlymlara bölüp, olaryň hersine degişli hildäki we görnüşdäki hyzmatlary edip bilýärler.

Ilat öwreniş (demografiki) esaslarda bazar alyjylary toparlara bölünende olar ýaşy, jynsy, maşgala möçberi, hünärleri, bilimi, milleti, dine uýuş aýratynlyklary boýunça kesgitlenýär. Ilaty öwrenmegiň esasynda alyjylary toparlara bölmek has köp ulanylýan usuldyr. Onuň esasy sebäbi islegleriň we olaryň möçberleri ilat öwrenişde alynýan görkezijiler bilen aýrylmaz baglydyr. Meselem, adamyň ýaşy we onuň maşgala durmuşyndaky tapgyrlary, alyjylyk isleglerini we mümkinçiliklerini üýtgedip durýar, hat-da 6 aýlyk çaga gerekli harytlar 3 aýlyk çagaňky bilen birmeňzeş däl. Adamyny jynsy alamatlary boýunça toparlara bölmegiň has gerekli ýerleri egin-eşik, aýakgap harytlaryny kesgitlemek üçin zerurdyr. Ilat öwreniş boýunça olaryň milli düzümini, bilimini, hünärlerini we dine uýuş aýratynlykaryny bilmek arkaly her millete mahsus azyk ýa-da harytlyk önümlerini, hünärlerine ýa-da bilim derejelerine görä harytlara edýän talaplaryny, dine uýuş aýratynlyklary boýunça harytlara garaýyşlaryny, isleglerini kesgitlep bolýar. Alyjylar hüý–häsiýeti boýunça toparlara bölünende olaryň jemgyýetçilik gatlaklaryna degişliligi, ýaşaýşa garaýyşlary we şahsy häsiýetleri ýaly alamatlary bilen kesgitlenýär. Şol bir demografiki topara degişli adamlarda dürli hüý – häsiýet bolup bilýär. Şonuň üçin hem her bir ýaşy ýa-da jynsy, bilimi we başgalar boýunça bir toparda durýan adamlaryň hemmesini şu toparyňky hasap edip bolmaýar. Olaryň birisi oňat geýinmäni halasa, beýlekileri aýak ulaglaryny, hojalyk harytlaryny, boş

wagtyny oňat geçirmegi, okamagy bilen satuw dükanlaryny saýlap almagy we başgalary halaýarlar. Şonuň üçin hem kärhanalar her bir jemgyýetçilik gatlaklaryny hasaba alyp, olaryň halaýan harytlaryny ýa-da hyzmatlaryny ýola goýup bilmekleri üçin şeýle topara bölünişiň gerekligi düşnüklidir. Alyjynyň durmuşa garaýşyny bilmegiň hem ähmiýeti uludyr. Sebäbi ony bilmegiň üsti bilen olaryň haýsy harydy almaklyga gyzyklanýandygyny kesgitläp bolýar. Meselem, şol bir matada bir topara degişli erkek adamlar üçin tikilen erkek kişiň köýnegini dürli biçüwde, dürli görnüşde, dürli özüne çekijilik derejelerde tikmeseň we harytlara dürli garaýyşdakylaryň hersine degişli reklamany berip bilmesen, şol harydyň bazarda geçginliginiň bolmazlygy mümkindir ýa-da başga bir mysal, adamlar kärhananyň şol bir goýberýän harydyna dürlüçe garap, dürlüçe isleg bildirýärler. Şol dürlü islegleri bilmek, olaryň göwnünden turmak üçin hem olaryň her biriniň ýaşaýşa garaýyşlaryny bilmek zerurdyr.

Alyjylaryň şahsy aýratynlyklaryny öwrenmegiň esasynda olary toparlara bölmegiň hem ähmiýeti uludyr. Eger-de kärhana alyjylaryň şahsy aýratynlykdaky häsiýetlerini bilip, olara kybapdaş harytlary öndürmegi ýola goýup bilse, onda bu topara degişli alyjylary dogry kesgitläp bildigi hasap edilýär. Bu aýratynlyk hem alyjynyň hüý–häsiýetlerinden gelip çykýar. Käbir alyjylar täzeçilligi oňat görýärler. Olar her bir täze haryt bilen gyzyklanmakdan başga-da özlere gerekli harytlaryň täzedən-täze görnüşleriniň söwda dükanlarynda tapdyryp durmagyny isleýärler. Emma tersine, öz alyjylyk häsiýetlerini üýtgetmän, şol bir harydy, elmydama şol bir hilde, görnüşde ulanmaklygy oňat görýänler hem az däl. Köne ulanýan harytlaryndan onuň täze görnüşde çykarylýanlaryna ýuwaş-ýuwaşdan geçýänleri hem bar. Ýöne, bu toparda olaryň nämä esaslanyp, şeýle tapawutlylyklaryň emele gelmegine näme sebäp bolýandygyny bilmek, oňa seljerme bermek, kärhananyň marketing işi üçin örän gyzyklanmaly meselesiniň biridir.

Alyjylaryň durmuş-ykdysady ýagdaýlary esasynda toparlara bölünişi has bilinmeli ugurdyr. Başgaça aýdylanda, alyjylary girdejileri boýunça toparlara bölmegiň esasynda haryt ýa-da hyzmat görnüşlerini kesgitlemekdir. Bu topara bölüş, has irki dörän, hat-da bu işde başlangyç ugurdyr diýilse-de ýalňyşlyk

bolmaz. Sebäbi, alyjylaryň maşgala girdejileri olaryň haryt ýa-da hyzmat görnüşlerini kesgitlemeklerinde möhüm orun eýeleýär. Ýöne girdejiniň derejesi elmydama haryt alyjyny kesgitlep hem bilmeýär. Meselem, gymmat bahaly reňkli telewizory az aýlykly işçileriň almagy mümkindir, sebäbi şeýle telewizory almak bilen ol kino ýa-da restorana gidip çykaryljak harajatlaryndan ony kän arzana düşürip bilýär. Şeýle-de bolsa, alyjynyň girdejisiniň derejesi köp halatlarda kärhanalarda şol bir harydy dürli hilde we görnüşde çykarmaklygy, ýola goýmaklygy talap edýär. Meselem, şol bir ýaşdaky erkek ýa-da aýal–gyzlar üçin haýsy hem bolsa bir möwsüme degişli aýakgap önümlerini dürli hilde, dürli bahada çykaryp bolýar. Onuň şeýle edilmeginiň esasy sebäbi nämeden ybarat? Ozaly bilen kärhana üçin çig mal baýlyklaryny ýerlikli peýdalanmagyň esasynda dürli hildäki önümi öndürmeklige mümkinçilik döreýän bolsa, ikinji bir tarapdan alyjylaryň girdejilerine görä, her kimiň öz mümkinçiligine görä özüni kanagatlandyryp bilýän aýakgabyny almagyna ýagdaý döredýär. Şol bir zerur harydyň dürli bahada satuwa çykarylmagy, dürli derejede girdejisi bolan alyjylaryň islegini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär. Beýle diýildigi, meselem, orta derejede girdejisi bolan alyjy gymmat bahaly harydy almaýar. Şonuň üçinem, olar üçin göz önünde tutulýan haryt we onuň reklamasy hem olara ýörite niýetlenen bolýar we ýokary girdejilileriňkiden tapawutlanýar. Kärhana bazar alyjylarynyň toparlara bölünişi hakyndaky maglumatlary hasaba alyp, haýsy toparyň (segmentiň) özi üçin has girdejili boljakdygyny kesgitleýär.

Bazary toparlara bölmek çylşyrymly işdir, ol köp wagt talap edýär. Ilki bilen bazaryň tebigatyny we häsiýetini kesgitlemekden başlap, harytlaryň möçberini, olaryň bazarda tutýan paýyny, satyn alnyşyň ýygjamlygyna çenli bolan meselelere seredilip, alyjylaryň olara garaýşy, reklama, baha özgerişleri ýaly arabaglanyşyklar barlanýar. Şeýle etmek bilen alyjylary toparlara bölmekde, ilki bazar ýagdaýlaryny dogry kesgitlemek bilen girişilýär.

Barlag sowallary:

1. Bazary toparlara bölmegiň ähmiýeti nämeden ybarat?
2. Bazar alyjylary haýsy alamat boýunça toparlara bölünýär?
3. Bazary toparlara bölmekde nämelere üns bermeli?
4. Kärhana üçin alyjylar toparyny saýlap almagyň näme bähbidi bar?

§5. Marketing işinde maglumat toplamak we haryt bazarynyň alyjylarynyň pikirini bilmegiň usullary

1. Maglumat toplamagyň düýp manysy we onuňmarketing işindäki ähmiýeti

Maglumat toplamak – bu marketing işinde iň gerekli işiň biridir. Sebäbi kärhana diňe bir önümçiligi ýola goýman, eýsem, öndürilen harytlary ýerleşdirmegiň aladasy bilen boljak bolsa, onda öz ýurundaky we daşary ýurtlardaky ugurdaş öndürilýän harytlar barasynda hem habarly bolmaly bolýar. Ol habarlar kärhana üçin her bir ädimde gerek bolýar. Meselem, önümçilige seljerme bermek üçin kärhananyň meýilnamasyny düzmek, bazar öwrenijiniň geçirýän çäreleriniň täsirine gözegçilik etmek, marketingi dolandyrmak we başgalar üçin zerurdyr. Kärhana üçin müşderiler, bäsleşýänler, ahyrky satyjylar we beýleki bazarda hereket edýänler hakynda maglumatlar gerekdir.

XIX asyrdaky köp kärhanalar möçber taýdan kiçi bolansoň öz harydyny alýan müşderilerini özlere tanapdyrlar, bilipdirler. Dolandyryjylar marketing maglumatlaryny adamlar bilen gürleşmegiň, olara gözegçilik etmegiň esasynda toplapdyrlar.

XX asyrdaky hyzmat etmegiň zerurlygynda has giňeldilen anyk maglumatlary almagyň 3 sany ugruny güýçlendirmeklik talap edilip başlanýar.

1. Ýerli derejede bazar öwrenmekden, umumy milli möçberde marketinge geçmek. Kärhana öz bazarynyň ýaýlymyny yzygiderli giňeldýär. Şu sebäpli hem ol öz alyjylaryny oňat tanap bilmeýärler. Şonuň üçin marketinge gerekli maglumatlaryň başga ýollaryny agtarmaly bolýar.

2. Alyjylaryň haryt zerurlygyny bilmekden, olaryň islegini öwrenmeklige geçmek. Alyjylaryň maşgala girdejisiniň ösmegi, olaryň harytlary saýlap almaklyga mümkinçilikleri döreýär. Satyjy kärhana üçin alyjynyň dürli häsiýetli harytlara garaýşyny bilmegi kynlaşýar. Şu sebäpli kärhana marketing barlaglaryna ýüz tutmaly bolýar.

3. Baha bäsleşiginden baha sebäp bolmaýan bäsleşige geçmek. Haryt öndürijiler bazar öwrenijiniň haryt belgilerini, haryda reklama etmek, ony höweslendirmek ýaly bahany ara salmazlyk ugurlaryny ulanmagyň berýän

netijeleriniň maglumatlaryny bilmek girýär. Kärhana üçin köp derejede marketing maglumatlary gerek bolýar, oňa elmydama maglumatlar ýetmezçilik edip durýar. Önüm öndürijä elmydama anyk we peýdaly maglumatlary almagyň kynçylyklary köp duş gelýär. Şonuň üçin köp kärhanalar bu meseläni çözmek üçin maglumatlaryň aýratyn bir ulgamyny işläp düzýärler. Bu ulgam kärhananyň işgärleriniň, enjamlaryň we ulanylýan usullarynyň özara arabaglanyşykda hemişe hereket edip, maglumat ýygnamagy, oňa seljerme bermegi, öz wagtynda anyk maglumatlary üpjün edip, meýilnamany kämilleşdirmäge, ony durmuşa geçirmäge uly itergi berip, bazar öwrenijiniň çäreleriniň netije berşine gözegçilik edýär. Häzirki zaman maglumat toplamagyň örän köp ugurlary bar. Bazar öwreniji maglumatlary ýörite goýberilýän maglumat kitapçalaryndan, kärhanalaryň öz goýberýän harytlary ýa-da hyzmatlary dogrusynda radio, teleýaýlymlarda berýän habarlaryndan, alyjylara goýberilýän hatlardan, gazet-žurnallarda berilýän bildirişlerden alyp bilýär. Galyberse-de, maglumatlary ylmy-barlag maslahatlara gatnaşyp, olarda haryt, söwda meselelerine tilsimler barasyndaky we beýleki marketing işlerine degişli soraglar boýunça alymlaryň, barlagçylaryň edýän nutuklaryndan, ylmy işlerinden maglumatlary alyp bolýar. Maglumatlary harytlar we hyzmatlar barasynda geçirilýän sergilere gatnaşmagyň, olara baryp gyzyklanyp görmegiň esasynda hem toplanyp bilinýär.

Haryt hakyndaky maglumatlary toplamagyň in oňat usullarynyň biri hem haryt öndürijiniň özüniň (onuň hünärmeniniň) haryt ýa-da hyzmatlar dogrusynda bazarda satuw işini geçirip, alyjylar bilen güründeş bolup, oňat we kemçilik taraplary dogrusynda maglumat almakdyr. Şu usulda maglumat alan bazar öwreniji üçin onuň has anyk bolýandygy, hilini ýa-da görnüşini özgertmeklige ýardam berip biljek maslahatlary alyjylardan almagyň, elbetde, ähmiýetiniň uludygy düşnükli bolsa gerek. Maglumat bazar öwrenijiniň esasy görer gözüdir. Şonuň üçin bazar öwrenijä maglumatlaryň has anyk bolmagy zerurdyr. Has anyk maglumatlar almak üçin kärhana tarapyndan bilmek isleýän meselelerine degişli ýörite barlag işleri geçirilip bilinýär. Beýle diýildigi önümçiligi ýa-da harytlary ýerleşdirmek meselesinde has anyk maglumatlary almak üçin ýörite sorag kagyzlaryny taýýarlap, ýerli

edara ýolbaşçylaryndan rugsat almagyň esasynda barlaglar geçirilýär diýiligidir.

2. Maglumat toplumagyň usullary

Maglumat toplumaga gysgaça düşünje berlip, onuň ähmiýeti we maglumatlary toplumagyň dürli ýagdaýlarda amala aşyrylýandygy dogrusynda seredilip geçildi. Bu soragymyzda biz maglumat toplumagyň işiniň usullary dogrusynda durup geçmekçi.

Maglumat toplumaga başlamazyndan ön marketing işleri boýunça dolandyryjy we barlag geçiriji serediljek meseläni anyklap, geçiriljek barlagyň maksadyny ylalaşmalydyrlar. Eger-de şeýle edilmän, dolandyryjy maglumat toplaýja: „Siz bazara baryň-da gawun-garpyz hakynda maglumat ýygnap gelin“ diýse, onda ol maglumatlaryň köpüsiniň mesele çözmäge gerek bolmazlygy mümkin ýa-da gerekli maglumatlaryň alynmazlygy mümkin. Sebäbi, bazaryň ýüzlerçe ugurlary boýunça maglumat toplan bolýar. Şonuň üçinem maglumat toplamak üçin görkezme berlende toplanymaly maglumatlara öňde goýulýan meseläni öz içine alýan, onuň bu meseläni çözmekde gönden-göni gatnaşygy bolanlary toplanymalydyr.

Maglumat toplumagyň maksady gözleg işini geçirmek – öňde goýulýan meseläni aýyl-saýyl etmek ýa-da çaklama etmek üçin kömek berer ýaly ilkinji maglumatlary işläp düzmek ýa-da ýazyp häsiýetlendirmek, barlap görmek ýaly işler bolup bilýär. Bu işde ilkinji we ikinji diýlip atlandyrylýan maglumatlary toplamaklyk amala aşyrylyp bilinýär. *Ilkinji maglumatlar* – bular haýsy hem bolsa anyk maksatlar üçin ilkinji gezek toplanýan maglumatlar bolýar. **Ikinji maglumatlar** diýlende, olara haýsy hem bolsa başga bir maksatlar üçin ön nirede-de bolsa toplanýýanlara aýdylýar. Muňa içerki girdejiler, çykdajylar barasyndaky geçen barlaglaryň hasabatlary, daşarky döwlet edaralarynyň neşirleri, kitaplar, telekeçilik guramalarynyň maglumat hyzmatlaryndan peýdalanmak we başgalar girýär. *Ikinji maglumatlar* barlaglaryň başlangyç nokady hasaplanylýar. Olar arzanlygy we düşnükliligi bilen peýdaly hasap edilýär. Ýöne maglumat toplamakda ilkinji maglumatlary almak has peýdaly hasap edilýär. Ilkinji maglumatlary almagyň 3 sany usuly bardyr.

Syn etmek – bu ilkinji maglumatlary almagyň mümkin bolan usuly bolup, barlaýjy gönüden-göni alyjylara we ýagdaýlara gözegçilik edip bilýär.

Barlap görmek – bu alyjylar toparynyň ýagdaýlaryny deňeşdirmek arkaly gözegçilik edilýän artykmaçlygy, tapawutlary ýüze çykarmakdyr. Şeýle usulyň esasy maksady, gözegçilik edilendäki gapma-garşylyklaryň sebäp gatnaşyklaryny aradan aýyrmakdan ybaratdyr. Bu usulda ynandyryjy maglumatlar anyk bolýar. Marketingde dolandyryja bu usul özüne gerekli amal edilmeli pikirini başga görnüşde ýerine ýetirilmän, barlap gören ugry boýunça alyp gitmekligine mümkinçilik berýär.

Sorag seçmek – bu gözegçilik bilen barlap görmegiň orta ýoly hasap edilýär. Eger-de gözegçilik usuly gözleg barlaglary üçin amatly bolsa, barlap görmek sebäp gatnaşyklary ýüze çykarýan bolsa, sorag geçirmek usuly beýan ediş barlaglary üçin has amatlydyr. Şonuň üçin kärhana alyjylaryň önünde abraýynyň derejesini, olaryň haryt hakyndaky ynamly garaýyşlaryny bilmek we başga ölçegler üçin bu usuly ulanýar.

Barlag üçin maglumat toplamagyň taslamasyny işläp, ony toplamaklyga başlaýar. Bu örän gymmat durýan we ýalňyşlyk goýberilmäge ýakyn bolan tapgyrdyr. Meselem, alyjylardan sorag geçirilen ýagdaýda (ol telefon arkaly, aragatnaşyk edaralarynyň üsti bilen sorag kagyzyňy ibermek, olar bilen aýry-aýrylykda ýa-da köpçülikleýin söhbetdeşlik etmekde) howlukmaçlyga ýol bermek arkaly ýalňyşlyklar goýbermek ýa-da soragda alyjynyň göwünli-göwünsiz maglumat bermegi we başgalar bolup bilýär. Bazar öwreniji öz borçlaryny ýerine ýetirende örän köp möçberlerdäki maglumatlara mätäçlik çekýän wagtlyry hem bolýar. Kā halatlarda zerur gerekli maglumatyň bolmaýan ýa-da olaryň gijigip alynýan wagtlyry hem bolýar. Şonuň üçin hem köp kärhanalar maglumat üpjünçiligini doly we dogry ýola goýmak gerekligi sebäpli, bazar öwrenijiniň maglumat ulgamyny kämilleşdirip durýarlar. Oňat meýilnamalaşdyrylan bazar öwrenijiniň maglumat ulgamyna 4 sany kömekçi ulgamlar girýär.

1-nji ulgamyna: içerki hasabyň ulgamy satuw dolanyşygyň görkezijileri, serişde ätiýaçlygynyň möçberi, nagt puluň hereketi, algy–bergileriň maglumatlary girýär. Köp kärhanalar EHM-in, internetiň üsti bilen köp

taraplaýyn maglumatlaryň ep-esli möçberlerini gysga wagtda almak üçin içerki hasabatýň kämilleşen ulgamyny döredýärler.

2-nji ulgam: daşarky gündelik maglumatlary ýygnap, marketingiň ýolbaşçysyna telekeçilik ýaýlymynda bolup geçýän hadysalary bilen üpjün etmek üçin topaýar. Oňat okadylan satyjylar topary, maglumat toplamaga goýlan ýörite jogapkär işgärler maglumatlary merkezleşdirilen ýagdaýda satýanlardan satyn almak, ýörite maglumat toplamak boýunça ýöriteleşýän bölümden we başgalardan alynýan maglumatlar bazar öwrenijiniň daşarky maglumatlarynyň hilini ýokarlandyrýar. Ol maglumatlary arkaýyn kärhana ýolbaşçysynyň önünde goýup bolýar.

3-nji ulgam: marketing boýunça kärhananyň önünde durýan has zerur meseleleri maglumat bilen üpjün etmekligi amal edýär. Iri kärhanalaryň böleginde şeýle ulgamyň bölümleri hereket edýär.

4-nji ulgam: häzirki zaman hasapçylyk usulynda işläp, marketingiň ýolbaşçylaryna ýeterlik derejede talap edýän maglumatlarynyň seljermesi bilen üpjün edýär. Hasapçylyk maglumatlary bolan iri kärhanalaryň sanynyň häzirki döwürde yzygiderli ösmekleri häsiýetlidir.

3. Önümçilik kärhanalarynda haryt hakyndaky maglumatlary alyjylara ýetirmekde ulanylýan resminamalar

Kärhana üçin öz pudagyna degişli we aragatnaşyk saklaýan kärhanalaryndaky önümçilik ýa-da hyzmatlar dogrusyndaky bolup durýan üýtgeşmeleri bilip durmagyň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi kärhana araçylaryň, dürli habar beriş ulgamlaryň üsti bilen alyan maglumatlaryndan başga-da kärhanalar arasyndaky haryt, hyzmat dogrusynda maglumatlary edinmek, öz kärhanaň bular barasyndaky derejesini bilmekde orny uludyr. Eger-de kärhana öz pudagyna degişli ýa-da ugurdaş kärhanalaryň haryt görmüşlerini özgertmekdäki, ýerleşdirmekdäki ulanylýan bähbitli ugurlar hakynda habarly bolsa, onda ol özüniň üstünligini we kemçilik taraplaryny bilip bilýär, olary düzetmegiň ýollaryny agtarýar. Kärhana üçin onuň marketing işlerini alyp barýan ýolbaşça bu maglumatlary bilmek, elbetde ähmiýetli, ýöne şeýle maglumatlary almak, ylaýta-da telekeçilik kärhanalaryndan, belli bir derejede

kynçylyklary döredýär. Ol kynçylyklaryň iň esasyalarynyň biri hem olaryň köp görnüşleriniň döwlet edaralaryna hasabat bermeyändiglerinden ybaratdyr. Olaryň hasabaty bilen tanyşmak ýagdaýlarynyň kynlygy maglumat toplaýyş üçin amatsyz bolýar, ikinji bir tarapdan, kiçi söwda kärhanalarynyň (dükanlaryň dürli görnüşleriniň) alyjylar bilen aragatnaşyk, düşünişmek, isleg ödeýişde ýüze çykyan säwlikler hakyndaky maglumatlary hem örän seýrek ýagdaýlarda bilip bolýar. Ýöne kärhanalar öz harytlyk önümlerini ýa-da ýerine ýetirýän hyzmatlary dogrusynda alyjylaryna mälüm edip bilýärler. Kärhananyň alyjylary bolup, esasan lomaý we bölek satuw işlerini amala aşyran araçylar çykyş edýärler. Araçylar kärhananyň önümçiligini bilmedik ýagdaýynda onuň alyjysy hökmünde harydyny alyp bilmeýär. Sebäbi olar habarsyz bolýar. Şonuň üçin araçylyk edýän araçylara kärhanalar tarapyndan kärhanalar ýa-da hyzmatlar hakynda ýörite hatlar ýollanýar. Ol hatda kärhananyň goýberýän ýa-da goýberjek harydy hakynda alyjy üçin ýeterlik derejede bolar ýaly maglumatlar berilýär. Ol hat-da alyja haýsy wagta çenli aralykda haryt aljakdygy, eger-de şol möhletden soň haryt barasyndaky haýyşlaryň kabul edilmejekdigi dogrusynda ýazylyp, aragatnaşyk serişdeleriniň üsti bilen iberilýär. Oňa **duýduryjy** hat diýilýär. Haty alan araçylyk edýän kärhana harydyň ýa-da hyzmatyň ýagdaýlary bilen tansyp, eger-de almak hakynda şertnama baglaşmak islese, onda berlen möhletin dowamynda jogap hatyny ýazýar. Oňa **aksept** (şertnama baglaşdyryjy resmi hat) haty diýilýär. Eger-de haryt ýa-da hyzmat barasynda ýaramaýan ýerleri bar bolsa, onda ony görkezip, duýduryş hatyna jogap ýazýar. Kärhana hatyň gaýtargy jogabyny bermeklik esasynda alyjy bilen düşünişýär. Kärhananyň alyjylar bilen aragatnaşykda ulanýan resminamalary diňe iki topar üçin degişli bolýan hem bolsa, olar dogrusyndaky maglumatlary araçy alyjylar bilip, kärhana eýelerine habar berip bilýär. Galyberse-de, kärhanalaryň alyjylar (araçylar) bilen saklaýan aragatnaşyklary özara şertnama baglanyşmagyň esasynda hem amal edilip bilinýär. Şertnamalaýyn maglumat alyşmak pudaklaýyn kärhanalaryň arasynda ulanylyp durulmaýar. Sebäbi pudaklaýyn ýolbaşçylar kärhanalaryň öňde goýlan maksatlarynyň ýerine ýetirilişi hakynda maglumatlary alyp, üpjünçilik we kemçilik taraplaryny görüp, olary düzetmek dogrusyndaky görkezmeleri bazar öwrenijiniň gatnaşma-

gynda berip bilýärler. Kärhanalaryň alyjylar bilen resminamalaryň üsti bilen aragatnaşyk saklamagynyň iň ähmiýetli ýeri iki topar üçin hem bähbitli bolan haryt ýerleşdiriş işini netijeli amala aşyrmakdan ybaratdyr. Bulardan başga-da islendik kärhananyň üstündäki ýylyň dowamynda haryt ýerleşdirmek harajatlary hakynda material serişdeleriň ätiýaçlyk möçberi, nagt pul serişdeleriniň hereketi, algy-bergileri hakynda düzülen içerki hasabatly bolýar. Kärhana EHM-iň (elektron hasaplaýyş maşynlarynyň), kompýuteriň üsti bilen örän oňat içerki hasabatlyň ulgamyny taýýarlap bilýär. Şeýle etmek bilen ol özüne degişli ähli bölümleri gerekli maglumatlar bilen üpjün edip bilýär. Bulardan başga-da kärhana ýolbaşçysy (ylaýta-da bazar öwreniji) üstündäki ýylyň dowamynda bolup geçýän has täze daşarky maglumatlar toplumynyň ulgamy bilen üpjün edilýär. Üstündäki ýylyň dowamynda bazar öwrenijiniň maglumat toplaaýyş ulgamy arkaly ýolbaşçylar telekeçilik äleminde bolup geçýän özgerişler barasynda bar bolan çeşmelerden maglumat alýarlar. Ýolbaşçylar bu maglumatlary gazet, kitap okap, alyjylar bilen söhbetdeşlik edip ýa-da beýleki dolandyryjylar bilen maglumat alyp, berişmegiň hasabyna hem ýygnaýarlar. Şeýle etmek bilen, bu maglumatlary has doly we oňat hilli almak üçin kärhanalar goşmaça çäreleri hem geçirýärler. Elbetde, bu çäreler maglumat toplamak işleri has oňat gurnalan kärhanalarda ýola goýulýar. Onuň üçin kärhana öz satyjylaryny, araçylaryny höweslendirmegiň esasynda gerek bolsa maglumatlary gapdaldan almak arkaly ýa-da şeýle maglumatlary toplaýan ýörite bölüm döretmegiň üsti bilen hem toplam bilýär. Ýörite döredilýän bölümiň işgärleri has wajyp neşirlere seredip, has gerekli täzelikleri agtarýarlar, bazar öwreniji ýolbaşça ýörite maglumatlary taýýarlaýarlar. Bölümiň işgärleri bazar öwreniji ýolbaşçyny täze gowuşýan habarlar bilen tanyş edip, oňa baha bermekde hem kömekleşýärler. Şeýle gulluklar bazar öwrenijä gelýän maglumatlaryň hil taýdan oňat bolmagyny üpjün etmekde uly işleri bitirýär.

4. Haryt bazarynyň alyjylarynyň pikirini bilmegiň usullary

Haryt bazarynda alyjylaryň pikirini bilmegiň birnäçe usullary bar. Meselem, öňki aýdyp geçişimiz ýaly, alyjylar bilen söhbetdeşlik etmek,

dilden sorag-jogap alyşmak, galyberse-de sorag kagyzlarynyň üsti bilen olaryň öňünden taýýarlanan soraglara ýazmaça berlen taýýar jogaplaryň daşlaryny tegelemek arkaly maglumat toplamagyň usullary bar. Biz häzir sorag-jogap kagyzyň düzülişi bilen has içgin tanyşmak üçin, ýagny alyjylaryň eline taýýar görmüşde berlip bilinjek derejedäki kagyzyň düzülişi hakynda durup geçeliň.

Alyjylaryň haryt ýa-da edilýän hyzmatlar dogrusyndaky pikirini bilmek üçin bazar öwreniji tarapdan bu iş iki sany tapgyrda ýerine ýetirilýär. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Önüm öndürijiniň öz harydy dogrusynda alyjylaryň pikirini bilmek üçin sorag-jogap kagyzyňy işläp düzmekden, alyja bazar öwreniji hökmünde berjek soraglaryna bolup biläýjek jogaplary ýazyp taýýarlamagy başarmakdan durýar. Alyjylaryň kärhananyň öndürýän harydy barasyndaky pikirlerini bilmekde öňde goýulýan esasy maksat – harydyň hil taýdan isleg ödeýiş derejesini kesgitlemekde, onda bar bolan kemçilikleri ýüze çykarmakda, harydyň hilini gowulandyrmak üçin alyjylaryň tekliplerini bilmekde, şeýle hem önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmakda, gerekli işleri amala aşyrmaklygyň ugurlaryny kesgitlemekden ybaratdyr diýeliň.

Şu maksat üçin bazar öwrenijiniň özi kärhanasynda oba hojalyk önüminiň birini ýa-da oba hojalyk önümlerini işläp bejerýän senagat toplumyndaky kärhananyň harytlyk önüminiň haýsy hem bolsa biri barasynda sorag-jogap kagyzyňy taýýarlamaly. Sorag-jogap kagyzynda jogap berýäniň ady, familiýasy, ýagny onuň kimdigi görkezilmeýär. Şeýle edilende alyjynyň soraglara çekinmän jogap berip bilmeklerine mümkinçilik döreýär. Biz aşakda, sorag-jogap kagyzyň düzülişiniň usuly talaba laýyk we has düşnükli bolmagy üçin „Türkmen galla önümleri“ paýdarlar jemgyýetiniň (assosiasiýasynyň) we daşary döwletleriň kärhanalarynyň goýberýän un önümlerini alyjylaryň deňeşdirme pikirini bilmek üçin, bolup biläýjek soraglaryň we ol soraglara bolup biläýjek jogaplaryň gysgaça mysalyny berýäris.

1. Siz haýsy uny has oňat görýärsiňiz? (Diňe bir unuň tertip sanawynyň daşyny tegelemeli):

1. Aşgabat ununy;

2. Bäherden ununy;
3. Köneürgeñç ununy;
4. Änew ununy;
5. Ukrain ununy;
6. Gazagystan ununy;
7. Stawropol ununy;
8. Başga uny (ýazyň) _____

2. Siz şol uny näme üçin has oňat görýärsiňiz ? (Birnäçe jogabyň tertip sanawynyň daşyny tegeläp bilersiňiz):

1. Tamdyrda çörek bişirseň akmaýar;
2. Çöregi ak we ýumşak bolýar;
3. Çöregi has tagamly bolýar;
4. Çörek güllemeýär;
5. Ýumşaklygyny uzak wagtlap saklaýar;
6. Çöregiň ýokumlylygy oňat bolýar;
7. Çörek tamdyrda tiz bişýär
8. Bahasy elýeterli, elmydama dükanlarda tapdyrýar;
9. Aşy dargamaýar;
10. Başga sebäpler (ýazyň) _____

3. Siz haýsy kärhananyň ununy ýa-da daşardan getirilýän haýsy uny halamaýarsyňyz? (Biriniň ýa-da ikisiniň daşyny tegelemeli):

1. Aşgabat ununy;
2. Bäherden ununy;
3. Köneürgeñç ununy;
4. Änew ununy;
5. Ukrain ununy;
6. Gazagystan ununy;
7. Stawropol ununy;
8. Başga uny (ýazyň) _____

4. Siz ol uny näme üçin halamaýarsyňyz? (Birnäçe jogabyň tertip sanawynyň daşyny tegeläp bilersiňiz):

1. Çörek bişireniñde tamdyrda akýar;
2. Çörek bişireniñde gülleýär;
3. Çöregiň tagamy pes bolýar;
4. Aş etseň dargaýar;
5. Çöregi tiz gataýar;
6. Ununda ýüplük, çagyl daşjagazlary bar, arassa däl;
7. Hamyry giç alýar;
8. Bahasy gymmat, dükanlarda elmydama bolmaýar;
9. Başga sebäpleri (ýazyň) _____

5. Siz alyjy hökmünde un önümçiligini gowulandyrmak üçin nähili maslahatlar berip bilersiňiz? (Birnäçe jogabyň tertip sanawyny tegeläp bilersiňiz):

1. Un ediji degirmenleriň tilsimleri kämilleşdirilse;
2. Ammarlarda unuň saklanýş ýagdaýlaryny gowulandyrylsa;
3. Ýöriteleşdirilen un dükanlarynda dürli hildäki unlaryň satylmagy ýola goýulsa;
4. Alyjy üçin golaý bolar ýaly azyk harytlary dükanynyň hemmesinden uny satyn alyp bolsa;
5. Un üwelýän döwründe kärhana tarapyndan onuň arassalygyna berk gözegçilik ýola goýulsa;
6. Bazarda ýa-da dükanlarda (ýazyň) _____ uny, unlary mydama tapdyryp dursa;
7. Haryt öndürijiniň öz uny hakyndaky gysgaça häsiýetnamasy resmileşdirilen ýagdaýda unuň ýanynda ýazgyda berilse;
8. Başga maslahatlar (ýazyň) _____

Unuň mysalynda şu düzülen sorag-jogap kagyzyňa üns berip, öz saýlap alan harydy boýunça sorag - jogap kagyzyňy taýýarlaýar.

2-nji tapgyrda goýlan soraglara berilýän jogaplaryň tertip sanawlarynyň daşyny alyjynyň pikiri hökmünde tegelemeginde başlanýar. Şeýle etmek alyjynyň şol jogaplary makullaýandygyny aňladýar. Sebäpler köp bolan ýagdaýynda birnäçesiniň daşy tegelenip bilner.

Sorag-jogap kagyzy bir alyjy üçin düzülýär. Eger-de sorag geçiriji bazar öwrenýän hünärmen ýa-da ýönekeý sorag üçin 10, 20 we ondan hem

köp alyjydan sorag barlagyny geçirýän bolsa, onda sorag-jogap kagyzyň sany soraljak alyjylaryň sanyna görä bolýar. Şu mysaly sorag-jogap kagyzyndan her jogabyň gapdalynda (eger-de şol jogabyň tertip sanawy tegelenen bolsa) adam sanyny umumy sorag geçirilen adamyň sanyna laýyk geler ýaly möçberde belläp bolar. Meselem, un barada 50 adamdan sorag geçirilipdir diýeliň. Onda birinji sowalyň jogaplaryndaky 1-nji tertip sanawda – 15, 2-njide 10, 3-njide 8, 4-njide 3, 5-njide 10, 7-njide 4 belgisi goýulan bolsa, şol 50 adama dogry gelmeli bolar we şonça adamyň şol jogaby makulladygy bolýar. Eger-de indiki jogaplarda 1 adam birnäçe jogaby tegeläp bilýän bolsa, onda jogaplaryň gapdalynda takmynan goýjak adam sanlaryň jemi 50-den köp, has köp hem bolup biler, ýöne maglumatlara seljerme berlende goýulan her bir soragyň jogaplaryny gapdalynda şonça adam şu jogaby berýär diýip, goýýan sanynyň göterimini jemi 50 adamdan tapmaly bolar. Şeýle edilen ýagdaýynda sorag geçirilen 50 adamyň, meselem, 40%-ni 1-nji jogaby, 30%-ni 3-nji jogaby, 70%-ni 2-nji jogaby we başgasy eýelese, şol soragyň jogaplarynyň haýsysyny alyjylaryň köpüsiniň makullaýandygyny bilip bolýar. Şu ýokarda getirilen mysalda soraglaryň goýluşy we şol soraglara alyjylaryň takmynan beräýjek jogaplarynyň oýlanyşykly bolşuna üns berip, öz saýlap aljak harydyňyz boýunça, geçirjek barlagyňyzyň sorag-jogaplaryny hem oýlanyp ýazyp, her jogabyň gapdalynda bolsa şonça adam jogap berdi diýip, takmynan sanlary goýmak bilen bazar öwrenijiniň 2-nji tapgyrda edýän işi tamamlanýar.

Barlag sowallary:

1. Marketingiň nukdaýnazaryndan maglumat toplamak nämedir?
2. Marketingde maglumatlary toplamagyň näme ähmiýeti bar?
3. Maglumat toplamagyň nähili usullary bar we olaryň ulanylyşynda bazar öwrenijiniň nähili orny bar?
4. Alyjylaryň harytlar ýa-da hyzmatlar barasynda pikirini bilmekde haýsy usul has amatly hasap edilýär?
5. Sorag-jogap kagyzy düzülmänkä, bazar öwrenişiniň ýolbaşçysy esasy nämä üns bermeli?

§6. Bazar bölünişi we niýetlenen bazar

1. Bazaryň segmenti barada düşünje we onuň häsiýetnamasy

Islendik kärhana öz harydynyň birbada ähli alyjylara ýaramajakdygyna düşünýär. Alyjylar örän köp bolup, biri-birinden özleriniň zerurlyklary we endikleri boýunça tapawutlanýarlar. Birnäçe kärhanalar üçin bolsa harydyň aýratyn böleklerine ýa-da segmentlerine hyzmat etmek amatlydyr. Bazar segmenti alyjylardan emele gelip, olar bazaryň höweslendiriji saýlap-seçmelerine birmeňzeş duýgy bildirýärler. **Segment** - bu belli bir alyjylaryň toplумы bolup, olar hil we mukdar taýdan birmeňzeş garaýyşlydyrlar. Bazar bölünişi alyjylarymyzyň toparyny belli edýär. Bölümiň esasy häsiýetleri şulardyr: mukdar taýdan ýeterlik, girdejilik, goraglylyk, gözastyndalyk. **Segmentiň mukdar taýdan ýeterliligi**, ýagny segment näçeräk harydy sarp edip biljek, segmentde näçe adam bar. Kärhananyň göz önünde tutýan segmenti ýeterlik möçberde uly bolmalydyr, ýagny onda kärhana ähli harytlaryny ýerleşdirmäge mümkinçilik gazanmalydyr.

Girdejilik- segment aýratyn ykdysady häsiýetlere (serişdeleriň bar bolmagy, alyjylyk ukyplary) eýe bolmagydyr we şol esasyda özüne kärhanalaryň ünsüni çekmekligi başarmagydyr.

Goraglylyk- saýlanylýan segment bäsdeşlerden goralan bolmalydyr.

Öz segmentini nähili goramaly?

Munuň üçin bazary, alyjylary, bäsdeşleri, olaryň önüminiň bahalaryny, üpjün ediş şertlerini, bäsdeşleriň alyjylar bilen iş alyp baryş usullaryny bilmek zerurdyr. Kärhananyň syýasaty bäsdeşlerden ýokarda durmakdan ugur almalydyr.

Gözastyndalyk - segment hemişe üýtgäp durýandyr. Şonuň üçin-de ol elmydama göz astynda bolmalydyr. Gözastyndalyk zerur wagty emele gelen ýagdaýy kadalaşdyrmaga kömek edýär.

Gözastyndalygyň görnüşleri: maliýe taýdan, psihologiýa taýdan, strategiýa taýdan, bazar taýdan.

2. Segmentleşdirmegiň ölçepleri

Bazar bölünşiği birnäçe görkezijiler esasynda amala aşyrylýar:

1. Bazaryň üýtgemekligi - täze harytlaryň ýüze çykmagy müşderileriň talaplary, bäsdeşlik derejesi we başgalar.

2. Geografiki taýdan üýtgemeler - geografiki taýdan ýerleşşi, ilatyň medeniýeti, döp-dessurlary, önümiň mukdary. Mysal üçin: Türkmenistanyň we Italiýanyň bazary.

3. Sosial-ykdysady üýtgemeler- jyns, ýaş, maşgala sany, girdejiniň derejesi, islegiň görnüşleri, bilim derejesi, iş üpjünçiligi, durmuş ýagdaýlary.

4. Psihologiýa taýdan üýtgemeler- durmuşy, şahsyýetiň häsiýetleri, jemgyýetçilik toparyna degişliligi, kanagatlanarlyk, liderlik awtonomiýasy.

5. Özüni alyp barmakdaky üýtgemeler- ulanylyş möçberi, ulanylyşyň görnüşleri, haryt belligine baglylygy, çaklanylýan peýda, satyn alyş boýunça dürlülük, pikirleriň döremegi ýa-da harydyň ulanylyşy.

6. Önümçilik taýdan üýtgemeler - tehnologiýa, önümçilik serişdeleri, işçiniň hünärmenlik derejesi.

Bazarlar aýratyn segmentlere bölünenden soňra onuň özüne çekijilik derejesi kesgitlenilmeli we näçe segmentiň boljakdygy anyklanylmaly, şol segmentleriň arasyndan maksatly segmenti saýlanyp alynmaly we bazaryň baş ugry işlenip düzülmeli. **Bazaryň maksatly segmenti** – bu kärhananyň bazar üçin saýlanyp alnan bir ýa-da birnäçe segmentleridir. Kärhana saýlanyp alnan maksatlary göz önünde tutmak bilen bäsdeşýänleriň güýçli taraplaryny, bazaryň möçberini, peýdalylygyny we wagtyň dowamynda bazaryň baş ugruny amala aşyrmak üçin segment durnukly bolmalydyr. Bazaryň öz içine alýan taraplaryny aşakdaky ugurlar boýunça giňeltmek bolar:

Birinjiden, köpçülikleýin bazar strategiýasy, ýagny haçanda bazara bir görnüşli haryt goýberilende. **Maksat** – söwdany iň ýokary derejelere ýetirmek. Bu strategiýa, adatça, uly kärhanalar tarapyndan ulanylýar, sebäbi ol bazary giňden eýeleýär we köp çykdajylaryň sarp edilmegini talap edýär. Bu strategiýa, haçan-da alyjylar köpçüligi birmeňzeş harytlary almaga isleg bildirende üstünlik getirýär. Isleg köpçüligiň ulanyan azyk önümleriniň umumy häsiýetlerini seljerip saýlanýar. Mysal üçin, banan.

Ikinjiden, kārhana āhli güýjüni we gorlaryny bir segmentde jemleýän bolsa, onda bu **bazaryň jemlenen strategiýasydyr**. Bu haçanda kārhana özüniň artykmaçlygyny alyjyny āhli tarapdan öz harytlary bilen kanagatlandyryp bilýän ýerlerinde ulanylýar. **Maksatly segmenti** saýlap almagyň üçünji bir ugry, ýagny birnäçe segmenti öz içine alyp, olaryň her biri üçin öz harytlaryny goýbermegidir. Bu ýerde her bir segment üçin dürli meýilnamaly tapawutlandyrylan marketing strategiýasy ulanylýar. Strategiki meýilnamalaşdyrmagyň döwrüni shemadan görmek bolar.

3. Niýetlenen bazaryň düşüňjesi we mazmuny

Marketing - bu telekeçilik bilen müşderleriň arasyndaky arabaglanyşykdyr. Marketing kiçi telekeçilikde şu aşakdaky:

- bazaryň niýetlenen toparlarynyň aýan edilişini we olaryň güýjüniň kesgitlenişini;

- haryt we hyzmat toplumlarynyň taýýarlanyşyny;

- harytlaryň we hyzmatlaryň bazardaky hereketlerini;

- niýetlenen bazaryň toparlaryna harytlaryň we hyzmatlaryň satylyşyny;

- satylandan soňky hyzmatlary öz içine alýar.

Niýetlenen bazar - bu siziň telekeçilik işiňiziň harytlary we hyzmatlary üçin niýetlenen mümkinçilikleri uly bolan müşderiler toparydyr. Ýöne mümkinçilikleri uly bolan müşderileriň, entäk siziň alyjylaryňyz dældigini, olaryň diňe siziň harytlaryňyzy we hyzmatlaryňyzy satyn alyp biljek adamlardygyny ýa-da kompaniýalarydygyny ýatda saklamak zerurdyr. Kārhananyň näme öndürmelidigi, telekeçiligiň nähili guralmalydygy we siziň harytlaryňyza, hyzmatlaryňyza nähili nyrlaryň bellenmegi hut müşderä baglydyr. Niýetlenen bazar barada siziň düşüňjäňiz bolmasa, müşderiler bilen bir hatarda hemmelere hyzmat etmäge dyrjaşyp, siz olaryň hemmesini ýitirip bilersiňiz. Niýetlenen bazary saýlamakda ýalňyşlyk ýokmy? Men öz müşderilerimi nähili tanaýaryn diýen soraglar ýüze çykýar. Bu soraglara berlen howlukmaç, pikirlenilmedik jogaplar siziň işiňize zyýan ýetirip biler. Müşderileri tanamazdan, olaryň islegini we marketinge gerekli ugry kesgitlemek mümkin däl.

Niýetlenen bazaryň derňewini geçirmek üçin, özüňiz ähli mümkinçilikleri uly bolan müşderileriňizi toparlara bölüp, her topara mahsus bolan häsiýetleri kesgitlemeli. Onuň manysy birmeňzeş islegleri bolan müşderileriň takyk häsiýetnamasyny düzmekden we olaryň isleglerini kanagatlandyrmagyň usullaryny kesgitlemekden ybaratdyr. Bu siziň müşderileriňiziň esasy toparlaryny aýan etmäge mümkinçilik berýär. Müşderileri tapmak, olaryň näme isleýändiglerini öwrenmek we olaryň isleýän zadyny olara bermek—bu telekeçilik işiniň üstünlik gazanmagynyň açarydyr.

Niýetlenen bazaryň derňewi döwründe aşakdaky soraglara jogap bermelidir:

- Niýetlenen bazary kim düzüp biler?
- Bu niýetlenen bazaryň möçberi nähili?
- Güýçli müşderileriň takyk häsiýetnamasyny düzüp bolarmy?
- Müşderileri esasy toparlara bölüp bolýarmy? Bölüp bolýan bolsa nähili toparlara bölüp bolýar?
- Müşderileriň alýan harytlary we hyzmatlary olara nähili peýda getirirp biler?
- Bar bolan bazaryň haýsy bölegini gazanyp bolýar?
- Nähili ýagdaýlar müşderileriň alyjylyk ukyplarynyň güýçlenmegine we peselmegine täsir edýär?
- Bazarda meýiller nähili?

Müşderileriň häsiýetnamasyny düzmek üçin birgiden soraglara jogap bermek gerekdir. Aşakda, mysal üçin, çörek dükanynyň müşderileriniň häsiýetnamalaryny düzmek üçin ulanylyp bilinjek soraglar we mümkin bolan jogaplar berilýär.

**Müşderileriniň häsiýetnamasyny düzmekde
jogap berilmeli soraglar.**

Soraglar	Jogaplar
Bilim derejesi	Hemme derejeler
Geografiki sebit	Şäheriň diňe merkezi bölegi
Oba ýaşajyly, şäher töweregindäki ýaşajyly, şäherliler	Şäherliler
Etniki topar	Hemme milletler
Hususy müşderiler, kompaniýalar	Hususy müşderiler
Erkekler, aýallar, çagalar	Erkekler we aýallar
Ýaş toparlary	Ähli ýaşdakylar
Girdeji derejesi	Dürli derejeli girdejili müşderiler
Ýaşajyly görnüşi	Tiz hyzmaty makul bilýän adaty işçiler
Satyn alyjylyk ukyby	Dükan hyzmatyndan işden öň we işden soň hem-de öýläň nahary wagtynda peýdalanylýar
Talap edililik ukyby	Arzan we hili ýokary çörek önümlerini almak

Bu mysal görkezilen soraglaryň takmynan hasabatynyň gerek ýerinde üsti doldurylyp ýa-da gysgaldylyp bilner. Müşderileriň takyk häsiýetnamasyny düzmek üçin ýeterli bolar ýaly soraglaryň dogry düzülmegi wajypdyr. Eger kärhana öz önümlerini aýratyn bolmadyk alyjylara - adamlara satman, kärhanalara satýan bolsa, onda olar üçin şu aşakdaky görkezijilerini ulanyp bolar:

- kärhananyň görnüşi,
- iş işeňňirliliginiň döwürliligi,

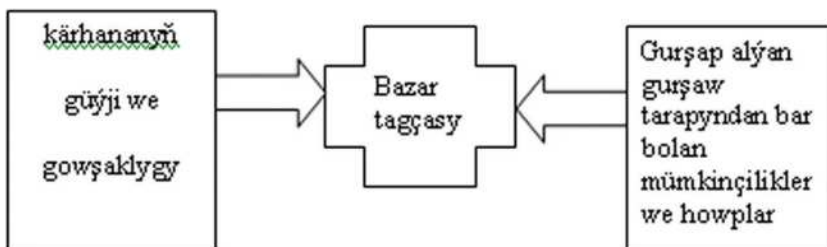
- satyn almagyň delillendirilişi ya-da siziň hyzmatlaryňyzdan peýdalanylyşy,

- ýerleşýän ýeri,
- guramaçylykly- hukuk görnüşi,
- söwda möçberi,
- işe alynýan işçi sany.

Kärhananyň önümini alyp biljek we kärhananyň ösmegi, gerekli girdejiler bilen belli bir derejede üpjün edip biljek müşderileriň uly toparlarynyň ünsüni çekmek üçin hökman ýeterli uly bazary saýlamak zerurdyr. Munuň bilen birlikde ol bazar bäsdeşlerden gowy goranmak üçin çäklendirilen we ýöriteleşdirilen bolmalydyr. Has hem uly bazara ymtymak gerek däl. Umumy görnüşde kärhananyň gadyr-gymmaty mälim boljak (tagçasyny) ýerini saýlamak gerekdir.

6-njy shema

Ýagdaýa görä derňew arkaly bazar tagçasyny nähili aýan etmeli?

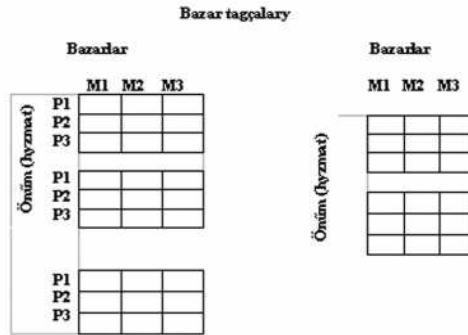
1. Önümiň (serwisiň) gönükdirilişi: ünsüň ählisi bir niýetlenen topara gönükdirilýär.

2. Önümiň (serwisiň) ýerleşdirilmegi: üç bazar üçin bir tekliپ.

3. Bazaryň ýöriteleşdirilmegi: diňe bir bazaryň haky üpjün edilýär.

4. Bazaryň ýöriteleşdirilmegi: birnäçe aýratyn bazarlar üçin tekliپ.

5. Doly ele alma: ähli bazarlar üçin tekliپ edilýär.

Ýokarda bellenilişi ýaly kärhananyň önümleriniň haýsy-da bolsa bir aýratyn häsiýetleri, kärhananyň ýerleşýän ýeri ýa-da başga artykmaçlyklary bolup biler. Bazaryň “dikligine” we “keseligine” tagçasynyň gözlegine ugrukdyrylan marketingiň görnüşleri tapawutlanýarlar.

Bazaryň **“dikligine”** tagçasynyň gözlegine ugrukdyrylan marketingiň esasy, alyjylaryň dürli toparlaryna önümi satmak ýollarynyň gözlenişinden ybarat. Bar bolan bazary ýa-da onuň bir bölegini ähli güýçler bilen saklamaga synanyşmak gerek däl. Size hemişe öz önümiňiz üçin bazar döretmek we alyjylar toparyny kanagatlandyryan usullary tapmak gerekdir. Bazar tagçasynyň gözleniş hereketli döwürdir.

Bazaryň **“keseligine”** tagçasynyň gözlegine ugrukdyrylan marketingiň esasy, alyjylary olara gerek bolup bilýän harytlar we hyzmatlar bilen kanagatlandyrmakdan ybaratdyr. Marketingiň bu görnüşi çykarylan haryt assortimentiniň artdyrylmasyny ýa-da alyjylara has doly hyzmat toplumyny hödürlemegi talap edýär.

Niýetlenen bazary göz önüne getirip, bazara girmegiň birnäçe ugurlaryny belläp geçeliň.

Tiz girdeji almagyň strategiýasy (intensiw ugry) aşakdaky ýagdaýlarda ulanylýar:

- Köp alyjylaryň haryt barada düşüňjeleri ýok we olara habar bermek üçin hem-de olaryň haryda bolan gowy garaýşyny döretmek üçin köp güýçleri sarp etmeli.

- Haryt barada düşüňjeleri bolan alyjylar ýokary bahany tölemäge taýýar.

Haýal girdeji almagyň strategiýasy (bazara haýal girmek):

- Bazar möçberi uly däl.
- Haryt alyjylaryň köpüsine tanyş.
- Alyjylar ýokary bahany tölemäge taýýar.
- Bäsdeşlik bazarda uly däl.

Bazara çalt (giňişleýin) girmegiň strategiýasy aşakdaky ýagdaýlarda ulanylýar:

- Bazaryň uly möçberi.
- Haryt barada alyjyda maglumat az.
- Köp alyjylar üçin ýokary baha ýerlikli däl.
- Bazarda bäsdeşlik ýokary.
- Öňümçiligiň öndüriliş möçberiniň ösmegi önümçilik birliginiň bahasyny peseldýär.

Bazara haýal girmegiň strategiýasy aşakdaky ýagdaýlarda ulanylýar:

- Bazaryň uly möçberi.
- Haryt barada alyjylaryň habarynyň bolmagy.
- Gymmat haryt almakdan alyjylaryň ýüz öwürmekleri.
- Bazardaky bäsdeşlik ýokary däl.

Bazardaky dörän belli bir ýagdaýlary hasaba alyp, bazardaky işiň saýlanan umumy strategiýasyndan gelip çyksak, bäsdeşlik göreşiniň derejesi üçin strategiýa önüme baglylykda saýlanýar. Hususan hem, bu özüňden itmeklik ýa-da özüňe çekmeklik strategiýasy bolup biler.

Barlag sowallary:

1. Bazar segmenti näme?
2. Segmentleşdirmegiň ölçegleri?
3. Niýetlenen bazar näme?
4. Bazar ýerini nähili aýan etmeli?

§7. Marketing işine täsir edýän daşky we içerki ýagdaýlar

1. Basdeşlik, onuň düşünjesi, derejesi we kärhananyň işine täsiri

Bazar gatnaşyklarynyň ösüşine täsir edýän möhüm ýagdaýlaryň biri hem basdeşlikdir. Basdeşliksiz netijeli bazar ykdysadyýetiniň derejesine çykyp bolmaýar.

Basdeşlik - latyn sözünden emele gelen düşünje (concurentia) - bu satyjylaryň arasyndaky önümi ýa-da hyzmatlary bähbitli satmak, alyjylaryň talaplaryny ýokary derejede kanagatlandyrmakda ýüze çykýan göreş.

Basdeşligi giň manyda alanyňda – bu iki ýa-da birnäçe ykdysady subýektleriň, ýagny hojalyk işine gatnaşyjylaryň ýokary netijäni gazanmak maksady bilen garşydaşlaryndan üstün çykmaklarydyr. Basdeşlik hakyky ykdysady göreş bolup, onda hemişe ugurtapyjy, ukyply tarap ýeňer. Öz mümkinçiliginden oňat peýdalanmany başarsaň, önümçiligiň öňe gider we başdeşiň yza çekiler. Basdeşligiň maksady öndürýän önümlerini satmaga ugrukdyrylan çärelerden ybarat.

Basdeşligiň esasy şertleri: öndürilen önümiň hili, önümiň bahasy we görnüşi, önümiň öndürilen wagty we satylýan ýeri.

Öndürilen önümiň hili näçe ýokary bolsa, ol bazar basdeşligine çydamly, ukyply bolýar. Önümiň bahasy hem esasy şertleriň biri. Eger bazarda ýokary hilli önümiň bahasy gaty gymmat bolsa, onda ol geçmeýär we ony ýerlemek kyn bolýar. Önüm öndürmezden öňürti, ilki onuň satyljak bazaryny öwrenmeli. Haýsy bazarda önümiň görnüşine isleg köp bolsa, şol önümi öndürmek bellenilýär. Basdeşlige önümiň öndürilen we satyljak wagtynyň hem täsiri ýetýär. Mysal üçin, oba hojalygynda möwsümden öň önümini bazara çykaran öndüriji köp girdeji alar we bazarda ýeňiji bolup biler.

Basdeşligiň iki hili täsiri bardyr:

- gowy tarapy, basdeşlik netijesinde önüm öndüriji bazaryny tapyp bilýär, zähmet öndürijiligini we harydyň hilini dürli ýollar bilen ýokarlandyrýar, şeýle-de hünärmenleriň taýýarlanmagyna getirýär.

- ýaramaz tarapy, önümçiligiň tozmagyna getirýär, ýagny bäsdeşlige çydamsyz, geçmeýän önüm kärhananyň dargamagyna, tozmagyna getirýär. Bu hem adamyň maddy we ahlak taýdan zyýan çekmegine sebäp bolýar.

Bäsdeşligiň pudagiçre we pudagara ýaly görnüşleri bar. **Pudagiçre bäsdeşlik- birmeňzeş** ýa-da biri-birine çalyşýan önümleri öndürmek we ýerleşdirmek bilen meşgul öndürijileriň arasyndaky bäsdeşlik bolup, onuň esasy maksady öndürilen önümi satmaga ugrukdyrylan çärelerden ybarat. Bu bäsdeşlik islese-islemese öndürijiniň ylmy-tehniki ösüş ugrunda göreşe goşulmagy, ylmyň we teknikanyň gazananlaryny uzaga çekmän ulanmagy, önümçiligiň hemme şertlerini kämilleşdirmegi göz önünde tutýar. **Pudagara bäsdeşlik** dürli önümleri öndürmek we ýerleşdirmek üçin öndürijileriň arasyndaky bäsdeşlikdir. Her önüm öndüriji öz işine jikme-jik baha berýär, ýagny netijeler bilen çykdaýlary deňeşdirýär.

Bäsdeşligiň şu aşakdaky ýaly görnüşleri bar:

Arassa bäsdeşlik. Bu bäsdeşlikde köp mukdardaky önüm öndürijiler birmeňzeş önüm öndürýärler. Şol sebäpli bazara girmek we çykmak hiç hili kynçylygy döretmeýär. Maglumat almakda hem kynçylyk bolmaýar.

Monopol bäsdeşlik önüm öndürijileriň sany az bolup, bazarda öndürilen harytlaryň görnüşleri we hili tapawutlanan ýagdaýynda ýüze çykýar.

Oligopol bäsdeşlik. Bu bir ýa-da birnäçe iri kärhanalaryň önüm öndürüp, bazara girmegi we çykmagy kynlaşan ýagdaýynda, maglumat almaga päsgelçilikler dörän ýagdaýynda ýüze çykýar.

Arassa monopoliýa bir kärhananyň önümi beýleki kärhananyň öndürýän önümüne çalşar ýaly meňzeş bolman, başga önümi saýlamaga mümkinçiligiň bolmadyk ýagdaýynda ýüze çykýar.

Ynsapsyz bäsdeşlik – önümçiligiň işiniň adaty yolunyň ynsapsyz ýol bilen alnyp barylmagy. Mysal üçin, ýalňyş habar goýbermek ýa-da harytlaryň belligini ulanmak we ş.m.

Birnäçe kiçi derejede telekeçilik işi bilen meşgul bolýanlar öz bäsdeşýanlary hakynda juda az maglumat toplaýarlar. Emma häzirki wagtda olara deňişli ähli maglumatlary bilmeli. Olar näme öndürýär? Haýsy bahadan önümini satýar? Näme bilen bäsdeşýäniň önümi seňkiden tapawutlanýar?

Onuň müşderileriniň islegleri we talaplary? Olar nähili öz işini guraýar we olaryň güýçli we pes taraplaryny öwrenmeli.

Bäsdeşänler hakynda ýygnan maglumatlaryňyz size banklar bilen işleşeniňizde-de, olardan karz pul alanyňyzda-da kömek eder. Bäsdeşler barada hökman şu aşakdaky maglumatlary bilmek gerek:

- haýsy hojalyklar, kärhanalar sizden güýçli bolup durýarlar?
- olaryň işiniň ösüş mümkinçilikleri;
- öz işiňiziň we bäsdeşäniň işiniň deňeşdirme derňewi;
- siziňkiden bäsdeşäniň işiniň artykmaç taraplary;
- öz işiňiziň bäsdeşlik ukyplylygy;

Bäsdeşän hojalyklary öwrenmeklik, size üstünlik gazanmaga we bäsdeşlik göreşini ýeňmäge ýardam edýär. Kābir ýagdaýda öndürijiler harytlara we hyzmatlara baha kesip, bäsdeşlik göreşini ýeňjek bolýarlar. Bahalary hemişe aşakladyp bolmaýandygy üçin, bu işiň nukdaýnazaryndan örän howpludyr. Mundan başga-da siziň bäsdeşleriňiz hem bahany arzanladyp bilýärler. Siziň kiçi derejede işleýän hojalygyňyz size bäsleşik göreşinde şu aşakdaky ýaly başga mümkinçiliklerden peýdalanmaga kömek eder:

- müşderiler bilen şahsy gürrüň geçirmek (mysal üçin, olar bilen her hepdede duşuşyp durmak);
- müşderilere şahsy üns bermek (tiz hyzmatlary görkezmek üçin hojalyk wekilleriniň ýeterli bolmagy);
- gowy hyzmat etmek (harytlary getirip bermek, hyzmatlaryň öýde ýerine ýetirilmesi);
- hyzmatlaryň dürli-dürlüligi, talabyň üýtgedilmegini başarnykly we tiz kabul etmeklik ýagdaýlary;
- harydyň we hyzmatyň hökmany ýokary hilli bolmagy;
- belli bir bazarda täzelikleri döretmek ukyby (bäsdeşlerden ön taze harytlaryň döredilmegi).

2. Öndüriji hojalyklaryň üpjün edijileriniň mümkinçilikleri

Üpjün etme, satyn alma, toplama her hojalygyň marketing işiniň zerur çägi bolup durýar. Näme bilen üpjün etmeli?

Kärhananyň üstünlikli işlemegi, onuň zerur bolup duran serişdeleriniň üpjünçiligine bagly. Üpjünçiligiň möçberi we gurluşy nämä bagly bolýar? Näçe wagtdan soň üpjün etmeli? In gowy üpjün edijileri nähili saýlamaly? Şu soraglara üpjün edijileriniň mümkinçiliklerini öwreneniňde jogap berip bolýar. Kärhanalar we hojalyklar, çig mallar, enjamlar, gurallar, ätiýaçlyk şaýlar we işçi güýji bilen üpjün edip bilerler. Üpjünçiligiň möçberi we gurluşy hojalygyň önümçilik mümkinçiligine, onuň ýöriteleşdirilen ýagdaýyna we maksadyna laýyk gelmeli. Agrosenagat kärhanalarynyň işini üpjün edýän önümçilik maksatly harytlarynyň satuwynyň 4 ýoly bar.

- Öndüriji – önümçilik harytlaryny ulanyjy. Bimäçe önümçilik harytlary göni ulanyja satylýar.

- Öndüriji – agent – önümçilik harytlaryny ulanyjy. Eger kärhananyň öz harytlaryny satmaga ýagdaýy bolmasa, ol söwda habarçylarynyň hyzmatlaryndan peýdalanyp biler. Täze harydy özleşdirmäge ýa-da täze maksatly bazara çykмага olaryň kömegini ulanyp biler. Sebäbi olaryň agrosenagat bazarlarynda iş tejribesi we gurnalýan gatnaşyklary bardyr.

- Öndüriji – önümçilik harytlarynyň ýaýradyjysy-önümçilik harytlaryny ulanyjy. Önümçilik harytlarynyň ýaýradyjylary hem lomaý satyjylar ýaly abzallary, kärhana üçin enjamlary, edara tehnikalaryny, konselýariýa harytlaryny ýaýratmak işlerini ýerine ýetirýärler. Olarda harytlary saklamak üçin ýörite jaý we alyjylara çalt eltip bermek ýaly mümkinçilikler bar.

- Öndüriji-agent-önümçilik harytlaryny ýaýradyjylar-önümçilik harytlaryny ulanyjy. Eger kärhananyň ýaýradyjylarynyň önümi özüniň ýaýratmak mümkinçiligi bolmasa, ony söwda agentleri ýerine ýetirip biler.

Üpjün edijilere birnäçe umumy talaplar edilyär:

- önümi tabşyryk boýunça, öz wagtynda çyzyt boýunça üpjün etmek;
- üpjünçilik möçberini berjaý etmek;

- tabşyryk edýän hojalyklaryň täze talaplaryna üns berip, olara tiz jogap bermeli;

- gerek maglumatlary hojalyga iberilmeli;

- ylalaşykly bahalary saklamaly;

- gerek bolsa täze hyzmatlary bermeli;

- üpjün edijiler elýeterli bolmaly;

Üpjün edijilere edilýän marketing talaplary ykdysadyýet ýagdaýyna we bazaryň ýagdaýyna üýtgäp bilýärler.

Üpjün edijileriň aragatnaşyklary piramida ýörelgesi esasynda gurulýar.

Şol ýörelge boýunça birnäçe ownuk üpjün edijiler bir esasy üpjün ediji kärhananyň önünde jogap berýärler.

Üpjün edijileri şu görkezijiler boýunça saýlaýarlar:

Kärhananyň ady-abraýy we ynamdarlygy, önümiň hili, üpjünçiligiň möçberi, önümleriň bahasy, hasaplamanýň görmüşleri, goşmaça hyzmatlar.

Üpjün edijiler hojalygyň önümini satmakda we alyjylara golaýlatmakda uly kömek berip bilýärler.

3. Daşky ýagdaýlar we olaryň kärhananyň işine täsiri

Şu meselede hojalygyň marketing strategiýasyny nazara almaly. Kärhananyň işiniň geografiýasyny göz önünde tutup, sarp ediji harytlary öndürende daşky ýagdaýlary, olaryň bazara täsirini göz önünde tutmaly.

Ýurduň ykdysady-hukuk binýadynyň ýagdaýy möhüm sorag bolup biler. Şoňa görä şu soraglar gyzyklanma döredip biler: ýurduň önümçiliginiň möçberi, pudaklaryň ösüşiniň depgini, bazaryň ösüşiniň barşy, onuň baýlygy, inflyasiýanyň we işsizligiň derejesi, karzyň tölegi, inwestision we salgyt syýasaty, iş haky we baha tarapdan geçirilýän syýasat. Hojalygyň ykdysady işi dowam edýän kanunlara görä amala aşyrylýar. Şertler, kanunlaryň ulgamy we kadalar şeýle tapawutlandyrylýar: birinjiden, sarp edijiler bilen, başga kärhanalar bilen, dellallar bilen özara gatnaşyklary ýola goýmak; ikinjiden, jemgyýetiň bähbitlerini gorumak we döwletiň ykdysady bazasyny emele getirmek.

Käbir ýagdaýda dellallar kärhanalardan ýüz öwrüp hem biler.

- Dellallar özlerini öndürijiler däl-de müşderiler hasaplaýarlar.
- Dellallar siziň bäsdeşleriňiziň harytlary bilen işleýärler.
- Eger siz bazara täze haryt goýberen bolsaňyz, onda dellal ol haryt isleg döretmez diýip çaklap biler.

- Dellalyň maksady siziň kärhanaňyzyň maksady bilen deň gelmän biler,
- Dellal köp kagyz doldurmak işini ýerine ýetirýändigini we eden işi üçin siziň önüňizde hasabat berýändigini üçin nägile bolup biler.

- Dellal alyjylaryň närazylygyna degerli üns bermän biler.

Şeýle hem dellalyň siziň harydyňyzy ýa-da bäsdeşiniň harydyny ýerlemegi saýlamaklyk meselesiniň ýüze çykmagy mümkin. Beýle ýagdaýlarda hökmany suratda ony diňe siziň harydyňyzyň oňa girdeji getirjekdigini ynanýrmaly.

Soňky wagtda sarp etmegiň we önümçiligiň ekologiýasyna hakyky üns berilýär. Bu bolsa hojalygyň işiniň täzeden ugur almaga, onuň çykdajylarynyň ösmegini talap edip biler. Ylmy-tehniki üstünlikler hem hojalygyň işini üýtgedýär, olar hojalyga üstünlik gazanmakda ýardam edýär. Hojalyk marketing strategiýasyny saýlanda milli döp-dessurlara, adatlara, ahlak we medeni baýlyklara yhlaslylyk aýgytly ýagdaý bolup biler. Söwda ýoluny saýlap almakda telekeçi hökmany suratda ykdysadyýet, kanunçylyk we tehniki ösüş ýaly daşky ýagdaýlary göz önünde tutmalydyr. Ykdysadyýetiň umumy ýagdaýy belli bir derejede söwda ýolunyň saýlanmagyny kesgitleýär. Eger ykdysadyýet durnukly bolmasa, onda ýol gysga bolmalydyr. Ol gysga boldugyça onuň kärhanada ulanylyşy arzan düşýär, şonça-da haryt önümçiligine goýulan pul çalt aýlanyşyga dolanyp gelýär. Eger kärhana harydy eksport üçin çykarýan bolsa, onda söwdanyň ýoly hereket edýän kanunçylyk bilen ýola goýulýar. Kanunçylyk bazardaky hereket edýän harydyň ähli döwürlerinde salgydyň derejesini kadalaşdyrýar. Diýmek, bahanyň derejesine täsir edýär. Tehnologiýanyň ösmegi hem söwda ýoluna täsir edýär.

Ýokardaky getirilen pikirleri jemläp, marketingiň daşky gurşawyna täsir edýän ýagdaýlary birnäçe toparlara bölýäris.

- **Hukuk** (önüm paýlanyşygynyň, sazlaşdyrmagyň we söwdany alyp barmagyň kanunçylygy).

- **Medeniýet** (köpmilletli jemgyýetde dürli islegler ýüze çykýar).

- **Bäsleşik** (kärhananyň marketing syýasatyna bäsleşigiň täsiri).

- **Demografiki** (ilatyň ýaşy we köpeliş derejesi, bilim derejesi hem-de olaryň marketing işine täsiri).

- **Ykdysady** (ilatyň durmuş derejesi hem-de milli ykdysadyýetiň ösüşi).

- **Tilsimat topary** (täze enjamlar we gurallar esasynda ornaşdyrylýan tilsimatlar hem-de kommunikasion ulgamynyň marketing işine täsiri).

- **Tebigy** (howa, ýer we suw şertleri, ekologiýa).

- **Syýasat** (döwlet eýçiligini hususylaşdyrmakda (priwatizasiýa) we maliye tarapyndan höweslendirmekde hökümet syýasaty).

4. İçerki ýagdaýlaryň kärhananyň önümçilik we ýerleşdiriş işlerine täsiri

Kärhananyň mümkinçiliklerini öwrenmek onuň işiniň güýçli we gowşak taraplaryny görkezmek üçin geçirilýär. Kärhanany aşakdaky ugurlarda seljermeli:

- **Önümçilik** (möçberi we gurluşy, önümçiligiň depgini, önümleriň görmüşleri, önümçilik serişdeler bilen üpjünçiligini, her dürli saklanýan gorlar, önümçiligiň ekologiýasy).

- **Önümi ýerleşdirmek we söwda** – önümi daşamak, ýygnamak, reklama bermek, gaplamak, bezemek we ş. m.

- **Guramaçylyk gurluşy we menejment**. Guramaçylyk we dolandyryş ulgamy, işgärleriň mukdar we hünärmenlik derejesi, işçi güýjüniň gymmaty, menejmentiň derejesi.

- **Marketing bazary, harydy, söwdanyň ýollaryny barlamak**. Söwdany höweslendirme, reklama, bahalaryň emele gelmegi, maglumatlar, marketing býujeti, marketing meýilnamalary.

- **Maliýe**. Maliýe durnuklylygy we ukyby. Hususy we karz serişdeler.

Kärhananyň içerki maglumatlary esasynda geçirilýän barlaglar: guramaçylyk, dolandyryş we marketing ugruny güýçlendirmek ýaly birnäçe

kömekleri edip biler. Kärhanalar özüniň ululygy, potensialy, öndürýän önümi, hyzmat edýän bazarlary, ýerine ýetirýän işleri bilen tapawutlanýarlar. Kärhananyň işine marketing ugrunyň güýçlendirilmegi, kärhananyň dolandyrylyşynyň guramaçylyk düzümini kämilleşdirmegi talap edýär. In giňden ýaýran guramaçylyk dolandyryş düzüminiň görnüşleri öndürilýän harytlara we olaryň assortimentine bazarlary we alyjylara hyzmat edýän bölümleriň ugruny kesgitleýär.

Marketingiň içerki gurşawyna täsir edýän ýagdaýlar şu aşakdaky toparlary öz içine alýarlar:

Üpjün edijiler (üpjünçilik edaralaryň sany we olaryň potensial mümkinçilikleri).

Sarp edijiler (sarp edijileriň sany we olaryň häsiýetnamasy).

Distribýuterler (siziň harydyňyzyň sarp edijilere elýeterliligini ýerine ýetirmek).

Bäsdeşler (esasy bäsdeşleriň mümkinçiliklerini kesgitlemek).

Esasy tapawutly taraplar (harydyň hili, harydyň bäsdeşlik ukyplylygy).

Marketingiň daşky we içerki gurşawlary kärhananyň işine, onuň bazarda öz harydyna uzagyndan isleg bildirilmegine we saklanmagyna täsir edýär.

Barlag sowallary:

1. Basdeşlik näme?
2. Basdeşligiň görnüşleri?
3. Marketing işine täsir edýän daşky ýagdaýlar?
4. Marketing işine täsir edýän içerki ýagdaýlar?

§8. Bazar ýagdaýy we nyrh özgertmeleri

1. Bazar ýagdaýy hakynda düşünje

Bazar ýagdaýyny öwrenmegiň zerurlygy

Bazar—munuň özi haryt hojalygynyň haryt-pul dolanyşygynyň ýaýlymy bolup durýan hem-de zähmetiň önümleri bilen alyş-çalşy üpjün edýän harytlary öndürijileriň we sarp edijileriň arasyndaky anyk gatnaşyklaryň hem-de baglanyşyklaryň jemini öz içine alýan ykdysady düşündir.

Satyn almak-satmak işleri hökmünde bazar arabaglanyşyklary we gatnaşyklary ýönekeý alyş-çalşa garanda has düýplüdür. Munuň özi ozaly bilen hojalygy alyp barmagyň haryt usulynyň şertlerinde haryt-pul gatnaşyklarynyň üznüksiz önümçiliginiň mümkinçiligidir hem-de zerurlygydyr.

Bazar jemgyýetde maddy baýlyklary öndürmegiň haryt usuly mahalynda önümçilik bilen sarp edişiň arasyndaky baglanyşygyň mehanizminden başga zat dälidir.

Bazar arabaglanyşyklary we gatnaşyklary islegiň, teklibiň hem-de nyrhларыň anyk san we hil gatnaşyklary bazar ýagdaýyny emele getirýär. Başga sözler bilen aýdylanda bazaryň esasy bölekleriniň hemmesi önümçiligiň we sarp edişiň anyk deň ölçegleri bilen kesgitlenýär. Özem san we hil taraplary bazarda emele gelen gatnaşyklarda biri-birini özara kesgitlemek bilen, bütewi hem-de örän janly ulgamy emele getirýärler. Şol ulgam jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligi hadysasyny hem üpjün edýär. Bu ulgamyň her bir bölegi beýlekileri bilen baglydyr. Bazaryň bölekleriniň şeýle çylşyrymly özara baglanyşygy öndürijiniň we sarp edijiniň, satyjynyň we alyjynyň ykdysady gatnaşyklarynyň özgerişdeligini beýan edýär. Önümçiligi, islegi we sarp edişi kesgitleýär we olara bagly bolup durýar. Olary bolsa nyrh baglanyşdyrýar. Teklip islegiň bar bolanlygynyň zerur şertidir we tersine, şol bir wagtyň özünde hem bazarda olar biri-birine garşy çykyş edýän güýçlerdir.

Bazarda haryt pula çalşylýar we pul haryda çalşylýar. Emma bazary diňe satmak-satyn almak ýagdaýlarynyň jemi diýip hasap etmek hem-de ony diňe alyş-çalşy ýaýlymy bilen çäklendirmek nädogry bolar. Onuň alyş-

-çalyşdan has giň we has çuňňur ýaýlymy-dolanyşyk ýaýlymy hökmünde görkezilmegi bazaryň düýp manysyna düşünmekde möhüm pursat bolup durýar. **Dolanyşyk** - munuň özi alyş-çalyş hem-de puluň emele gelmek we toplanmak hadysalaryny birleşdirýän umumy hadysadyr.

Bazar ýagdaýlarynyň seljerme edilmegi we deňeşdirilmegi önümçiligiň hem-de sarp edişiň jemgyýetde emele gelýän özara hereketlerini düzgünleşdirmegiň zerur şertleri bolup durýar. Bazarda eýýäm bar bolan ýa-da satmak üçin oňa getirilmeli mümkin önümleri, ýagny islegi kanagatlandyryp biljek we alyja hödürlenýän hemme harydyň teklipl edilmegini aňladýar. Bu bolsa öz gezeginde bazar ýagdaýyny düzýär. Isleg görnüşine öwrülýän jemgyýetçilik sarp edişi jemgyýetçilik önümçiliginiň kesgitli möçberlerine garşy durýar, haryt teklipl etmek bazarda olary aňlatmagyň görnüşi bolup durýar.

Häzirki zaman bazar syýasaty – kärhanalaryň geljekki işleriniň üstünliginiň girewidir. Ýagny dogry nyrh syýasaty kärhananyň girdejileri bilen gönüden-göni iş salyşýan ýeke-täk düzümdir. Nyrh syýasatynyň üç sany esasy maksady bazar dolanyşygynda öz wezipelerini ýerine ýetirip, bazarda bolan islegleri talaba laýyk getirmäge ýardam edýärler:

1. Harytdan peýda görmek (maksimal satuw wagtyny azaltmak).
2. Ýerlemek (bazaryny ulaltmak, giňeltmek we bazarlara eýe bolmak).
3. Kärhananyň şu günki ýagdaýyny berkitmek (kärhananyň öz içinde önümçilik gatnaşyklaryny kämilleşdirmek).

Ýokardaky görkezilen maksatlara birnäçe bazara degişli ýagdaýlar täsir edýär. Meselem, sarp edijileriň haryda garaýşy, döwlet tarapyndan geçirilýän çäreler, bäsdeşýänleriň özüni alyp barşy, harajatlar, harydyň ýaşaýş döwri. Nyrh syýasatynyň maksady nyrlaryň dürli toparlarynyň ähmiýetini ýüze çykarmak.

Nyrlaryň birnäçe toparlary bar: **abraýly nyrlar** - ýokary derejedäki nyrlar-bu nyrh tapawutlanýan ýokary hilli harytlara goýulýar; **gaýmak alyp berýän nyrlar** – haryda edilen harajatlardan birnäçe esse ýokary nyrlar; **uruşdyryjy nyrlar** – uly we güýçli hojalyklar öz harytlaryna bäsdeşýänlere görä pes nyrh goýýarlar; **bazara giriş nyrlar** – iň pes başlangyç nyrlar.

Bir wagtda kärhana ýa-da hojalyk bazaryň birnäçe segmentlerinde (bölümlerinde) işläp, bir bazarda dürli nyrlary haryda goýup biler. Nyrlar syýasaty köp şertde bazaryň segmentleri bilen baglanyşykly. Bu ýagdayda hojalyk ýa-da kärhana uly, ýokary nyrlar saklaýan harytlaryň nyrlaryna seredip, öz harytlaryna şol nyrlary goýýarlar. Başga ýagdayda nyrlaryň möçberini psihologiýa taýdan kiçeldip görkezýärler. Mysal, 999 man; 99 man.

2. Nyrlar – marketingiň esaslarynyň biri we onuň emele gelşi

Marketingde nyrlar düşünjesi uly orun eýeleýär. Bazaryň üýtgemegi, ösmegi, gelejegi harytlaryň nyrlary bilen baglanyşykly. Nyrlar diýmeklik nämäni aňladýar? **Nyrlar** – bu harydyň we hyzmatyň gymmatyny pul görnüşinde ölçeýän ekwiwalentidir (deňlik). Nyrlar iki işi ýerine ýetirýär:

1. Önümçiligiň çykdajylaryny pul görnüşinde aňladýar we harydyň öňe süýşmegine mümkinçilik berýär.

2. Söwdanyň girdejililigini kesgitleýär.

Nyrlar, köplenç, pul görnüşinde suratlandyrylýar. Käbir telekeçiler bir-birleri bilen ýygy-ýygýdan harytlary we hyzmatlary bilen alyş-çalyş edýärler. Beýle çalyşga **barter** diýilýär. Barter ylalaşygyna gol çekilende telekeçi harydyň we hyzmatyň bahasyny pul bilen däl-de, öz harydy we hyzmatlary bilen tölemegi boýun alýar. Önümiň satyn alynýan nyrlary we alyjylar tarapyndan düşürilip satyn alynýan harydyň gymmaty biri-biri bilen arabaglanyşyklydyr. Nyrlar hökümdir, ýöne ol bir zady satyn almak üçin ýeke-täk sebäp däl. Aşak bahadan ygtybarlyk, çydamlylyk we kepillik has hem möhümdir. Kiçi biznesiň telekeçileri köplenç özlärini ýokary hilli önüm çykarýarlar diýip hasap edýärler. Nyrlaryň emele gelşiniň esaslary boýunça bilimleriniň ýetmezçiligine görä, olar alyjylaryň satyn almak baradaky kararlaryny nyrlaryň çözüändiklerine doly ynanýarlar. Şonuň üçin hem olar öz nyrlaryny bäsdeşleriniň nyrlaryndan aşak düşürmäge ymtylýarlar. Beýle strategiýanyň kärhanany üstünlige ýetirjegi nämälimdir. **Birinjiden**, eger haryt nähili gowy bolsa-da, ol arzan nyrlardan satylsa, onda kärhananyň ýolbaşçylarynyň täjirçilik işlerinden gowşak baş çykarýan-

dyklary baradaky pikire getirer. Bu kärhananyň geljekki ösüşiniň üstünligini şübhe astyna salýar, alyjylar tarapyndan haryda bolan ynanmazlyk döreýär. Kärhananyň maliýe goýumçylarynyň we hyzmatdaşlarynyň kärhana bolan ynamlary gaçmaga başlaýar.

Ikinjiden, nyrlara dörän meýilleriň gadyryny bilmeli. Eger kärhana özüniň gowy önümlerini arzan nyrhdan satmaga başlasa, onda ol munuň bilen özüniň nyrh üýtgemesinde öz mümkinçiliklerini çäklendirýär. Geljekki mümkinçilikleri bar bolan nyrh syýasaty mundan beýlägem nyrhyň arzanlamagyny talap edip biler we kärhanany hakykatdan hem kynçylykly meselelere getirer. Şonuň üçin iň esasy ünsi we ýeterli wagty, nyrh strategiýasynyň dürli görnüşleriniň geçirilişine bermelidir. Soňra onuň iň ýokary görnüşini saýlamalydyr. Göz önünde tutulýan nyrh derejeleriniň nyrhlandyrylyşyny geçirmeli. Bu nyrhlandyryş nyrhyň harydy we hyzmaty elýeterli edip biljek mümkinçiliginiň güýçli bäsleşikli şertlerde söwda pudagyny güýçlendirip we gazanyp boljak mümkinçiligini, meýilnamalaşdyrylan girdeji mümkinçiligini kesgitlemeli.

Nyrhy dogry bellemek üçin, esasy nyrhy emele getirýän ýagdaýlary gözden geçirmek gerek:

- çykdajylar,
- bäsleşik derejesi,
- harydyň ýa-da hyzmatyň görnüşi,
- kärhananyň ady, abraýy,
- daşarky gurşawyň täsirleri.

Çykdajylar. Eger kärhana, mysal üçin, cig malyň alynmagyna näçe harajat düşýänini bilmeýän bolsa, onda bu ýagdaý onuň barlagy astynda däl. Beýle ýagdaý örän howpludyr. Çig mala nyrryňgalmagy bilen, kärhananyň öz önüminiň öndürilmegi üçin edýän harajatlary hem köpeliýär we beýle ýagdaý öňünden görülmedik çykdajylaryň çykmagyna getirer. Eger kärhananyň çykdajylary azalýan bolsa, onda onuň üçin başga mümkinçilikler bardyr: nyrry peseltmek we girdejini öňki derejesinde saklamak. Ýa-da nyrry üýtgetmeli däl, şol bir ýagdaýda girdejini köpeltmeli.

Bäsleşik. Bäsdeşleriň edýän işleri ýokary derejede bellenjek nyrlara täsir edýär. Şonuň üçin siz hemişe bäsdeşleriňiziň nyrr syýasatyny öwrenip,

olaryň nyrlaryna gözegçilik etmeli. Mysal üçin, siziň edýän hereketleriňiziň jogabyna olar nyrlaryny aşaklandyryp bilýärler (nyrh bäsleşigi) hem-de täze önüm ýa-da esasy önümiň täzelenmegi bilen bazara çykyp bilýärler (nyrha degişli bolmadyk bäsleşik). Olaryň edýän hereketlerine jogap gaýtarmak üçin siz hem öz nyrlaryňyzy olaryň nyrlary bilen deňeşdirip ýa-da assortimentiňizi üýtgedip bilersiňiz. Ýöne hemme ýagdaýlarda siz täze çäreleriň nähili netije berjekdigini öňünden pikirlenmelisiňiz.

Harydyň ýa-da hyzmatyň görnüşi. Nyryň üýtgedilmegi, dürli-dürli harytlaryň satylyşyna her hili täsir edýär. Meselem, eger nyrh durmuş-ýaşaýyş tehnikalaryna, mebellere ýa-da awtoulaglara galdyrylsa, onda ol ýokary derejede olaryň satylyş möçberine täsir edýär. Eger bu zatlaryň nyrlary aşaklandyrylsa, olaryň satylyşy ösýär. Ýöne çöregiň nyrlary galsa ýa-da aşaklansa, onuň satylyş möçberi üýtgemeyär. Nyryň galyşynyň ýa-da gaçýşynyň siziň önümiňiziň hem-de hyzmatyňyzyň satylyş möçberine nähili täsir edýändiginiň derňewini geçirmek zerur. Şonuň üçin aşakdaky soraglara jogap bermeklik möhümdir:

- siziň müşderileriňiz nähili harytlary we hyzmatlary alýarlar?
- olary näme üçin alýarlar?
- bu harytlar we hyzmatlar üýtgeşik ýa-da ilkinji gerek zat bolup durýarlarmy?

Size bu soraglara jogap bermäge ýokarda aýdylyp geçilen müşderileriň takyk häsiýetnamasy kömek eder.

At-abraý. Kärhananyň at-abraýy nyrh derejeleriniň bellenişine täsirini ýetirýär. Eger siz, köp çykdajylary talap etmeýän, önüm bilen üpjün edijiniň at-abraýyny saýlaýan bolsaňyz, onda nyrlar hem aşak bolmalydyr. Bu ýagdaýda, kärhana köp adamly ýerde ýerleşmelidir, ýagny haryt köpçülik alyjylary üçin aňsat elýeterli bolmalydyr. Eger siz hili ýokary derejeli harydy bolan kärhananyň at-abraýyny goraýan bolsaňyz, onda nyrlar has ýokary bolup bilerler. Ýöne edilýän hyzmatlary hem oňa mahsus bolan derejede bolmaly we kärhananyň abraýly ýerleşýän ýeri bolmaly.

Talap we tekliip. Nyrha täsir edýän iň möhüm esasy ýagdaýlaryň biri hem talap we tekliip bolup durýar.

Teklip - bu müşderä kesgitli wagtda we kesgitli nyrhdan berilýän harytlaryň hem-de hyzmatlaryň assortimentidir.

Talap - bu, belli bir isleglere we müşderileriň alyjylyk ukyplaryna gabat gelýän, müşderilere kesgitli wagtda we kesgitli nyrhdan berilýän harytlaryň hem-de hyzmatlaryň assortimentidir. Haryda bolan talaplaryň üýtgemegi bilen, olaryň nyrlary hem üýtgeýär. Harytlara we hyzmatlara kesgitlenen nyrlar, diňe siziň alyjylaryňyzyň isleglerini görkezmän, siziň kärhanaňyzyň at-abraýyny döredýän maddy däl faktory hem görkezmelidir. Kemçiliksiz ýagdaýda, siziň alyjylaryňyzyň düşüňjesinde harydyň alyjylyk gymmatynyň we olaryň kabul edip biljek nyrlarynyň nähili arabaglanyşykdaýgyny bilmek gerek, diňe şonda kärhananyň kesgitläp biljek nyry barada oýlanmaly.

Nyryň emele gelşiniň 4 sany esasy biri-birinden tapawutlanýan usullaryny kesgitläp bolýar:

1. Ähli çykdaýylar we girdeji düzgünine görä nyryň emele gelşi.
2. “Başlangyç nyrh + maýyşgak nyrh artdyrylmagy” düzgünine görä nyryň emele gelşi.
3. Operasion çykdaýylaryň we marketingiň täsirleriniň hasabaty bilen tutuş girdejiniň esasynda nyryň emele gelşi.
4. Orta bazar nyry.

Iň soňky usul känbir makul bilýän däl, sebäbi ol hojalygyň möçberini we çykdaýylar gurluşyny göz önünde tutmaýar. Näme-de bolsa, nyryň kesgitlenilýän döwründäki işlere bir tarapdan hasapçy goşulmaly, ýagny ol kärhananyň çykdaýylaryny göz önünde tutýar we olaryň aşaklanmasynyň we ýokarlanmasynyň derňewini geçirýär. Beýleki bir tarapdan bolsa, hünärmen işe alynmaly, ýagny ol kabul edilýän harytlaryň nyrlaryny gowy bilýändigini üçin önümiň satylyşy bilen mesgullanmaly. Ahyrynda, nyryň emele geliş ugry şu aşakdaky üç sany meseläni çözmäge kömek etmeli:

- 1) bazara girmegi;
 - 2) bazar bäsleşiginde öz bazar halyny saklamagy we ösdürmegi;
 - 3) ýeterli girdeji almagy.
- Nyry kesgitlemegiň ýollary:

- bolup biljek iň pes nyrh = çykdaýlaryň üstüni ýapmak nyrhy;
 - bolup biljek iň ýokary nyrh = alyjynyň düzgünine görä töläp biljek iň ýokary nyrhy;

- bazar nyrhy = alyjy we satyjy üçin kabul edilýän nyrh.

Nyrhy kesgitlemek üçin nämeleri bilmeli:

- çykdaýylar - hemişelik we üýtgäp durýan;
- niýetlenen toparyň islegi we onuň töleg ukyplylygy;
- siziň harydyňyzyň nyrhynyň we hiliniň baglanyşygy;
- siziň bäsdeşiniň harydynyň we nyrhynyň baglanyşygy.

Agrar önümleriniň nyrlarynyň hil bilen baglanyşygyny aýratyn tablisa görmüşinde görkezýäris.

2-nji tablisa

“Nyrh-hil” baglanyşygy

Nyrh Hil	Ýokary	Orta	Pes
Ýokary	Sylag nyrh üstüniň dolandyryş strategiýasy	çuňňur giriş strategiýa- sy	Ýokarlanan nyrh manylylyk strategiýasy
Orta	Ýokarlandy- rylan nyrhnyň strategiýasy	Orta derejäniň strategiýa- sy	Ýokary hillilik strategiýasy
Pes	Talamak strategiýasy	Görkeziliş ýalpyldy strategiýa- sy	Pes nyrh manylylyk strategiýasy

Bazarda nyrhyň orny uludyr. Bazarda haryt ömrüniň dowamynda bir tapgyrdan beýleki bir tapgyra geçilmekde öňde goýulýan esasy maksatlara ýetmek üçin hem nyrh möhüm orun eýeleýär.

Alyjynyň nukdaýnazaryndan önümiň (ýa-da hyzmatyň) nyrhy satyjynyň pul görnüşinde aňladylan düşündirmesinden, peýdaly gymmatdan: alyjynyň hajatlaryny we isleg-arzuwlaryny kanagatlandyrmak ukybyndan başga zat dälidir. Galyberse-de, alyjy harydyň nyrhyna özüçe kabul ederlikli ýa-da kabul ederlikli däl diýip garap bilýär. Eger alyjylar nyrh örän ýokary diýip hasap etseler, onda olar harytlaryň satyn alynmagyna garşylyk görkezýärler. Eger nyrh olara arzan ýaly bolup görünse, onda satyn alnan haryda amatly zat hökmünde seredýär, kähallatlarda bolsa arzan haryt alyjylarda onuň hili barasynda şübhelenmeleri hem döredip bilýär. Önümleriň aglabasy üçin nyrhyň gutarnykly nokady däl-de, eýsem, nyrhlaryň kabul ederlikli topary dowam etmelidir.

Önümçilik üçin çykdajylaryň eýýäm satyn alyş nyrhyna goşulandygyny aýyrsaň, onda önüm lomaý we bölekleýin söwda edýänler üçin ep-esli derejede hut şeýle çemeleşme häsiýetlidir.

Ownuk telekeçiligiň kiçi kärhanalara mahsus bolan görnüşleriniň aglabasy nyrhlar bellenen mahalynda, „goşmaça gymmat” çeşmesini ulanýar. Emma nyrhlar diňe bu netijelilik boýunça döredilmeýär. Öňden görüji ownuk telekeçiler şeýle çemeleşmede içki yzygiderligi görýärler: bu usul mahalynda islege hiç hili üns bermeýärler. Harydyň görnüşine örän ýokary islegiň bar mahalynda we alyjylar olary talap edýän mahalynda, sarp edijileriň esasy köpçüligi onuň kadaly nyrhynyň ýokarlanmagyna ýol berýärler. Eger alyjylaryň käbirleri harydy satyn almakdan ýüz öwräýende-de, garaz, olaryň aglabasy ony satyn alar we ahyr netijede satuw ep-esli peýda getirer. Ýöne soňra, isleg uly bolmadyk mahalynda harydyň görnüşü üçin adaty nyrhyň saklanmagy satuwyň möçberiniň kemelmegine getirip biler.

Harydyň nyrhy kärhana eýeleri özleriniň edýän harydynyň (ýa-da hyzmatynyň) dogry nyrhlaryny bellemegi–munuň özüniň örän çylşyrymly işdigine ýygy-ýygydan göz ýetirmeli bolýarlar. Gündelik iş tejribesinde kiçi kärhanalar özüniň artykmaçlyklary bar bolan we islegi, bäsdeşligi,

özüne düşýän gymmaty öz içine alýan, biri-birine bagly bolmadyk nyrlary bellemek meselelerini çözmäge golaýlaşyp bilerler.

Bölek satuwdaky üstüne goşmalar, nyrh emele getirilen mahalynda kabul ederlik çemeleşme bolup durýar. Kiçi kärhananyň (mysal üçin, dükanyň) ýörite işgäri uly dükanlarda nyrh emele getiriş ugurlaryny yzarlaýar. Bölek satuw boýunça kärhanalar her möwsümiň başyna çenli harytlar üçin öz meýilnamalaryny düzýärler. Satuw bilen bir hatarda olar zerur dolanyşyk gorlaryny, çykadjylary, peýdany we başgalary meýilnamalaşdyrýarlar. Ilki bilen satuwyň meýilnamalaşdyrylýan möçberi kesgitlenilýär, ähli beýleki görkezijiler oňa baglanyşdyrylýar: satuwyň möçberinden göterim görmüşinde.

Elbetde, uly dükanlarda harytlaryň dürli görnüşleriniň müňlerçesi görkezilýän bölümünde, kiçijik dükan harytlaryň görnüşleriniň diňe ýüzüsini ýa-da iki ýüzüsini teklipe edip biler. Aýry-aýry harytlaryň gymmatynyň ýylyň dowamynda üýtgäp biljekdigi kiçijik dükanyň eýesi üçin möhümdir. Bütin hasabaty (ätiýaç gorlaryň derejesini hasaba almagy, buhgalteriýa hasabatlaryny we beýlekileri) tertipli saklamak bilen, kiçijik dükanyň eýesi çykadjylara baha bermegiň esasynda bu maglumaty dolandyryjy hökmünde kararlar kabul etmek üçin peýdalanyň biler. Meselem, satuwyň möçberini we geçen ýyl üçin girdejiler boýunça hasabaty seljerme etmek bilen, satyjy kärhananyň umumy çykadjylaryny satuwdan göterim görmüşinde jikme-jik hasaplap biler. Şu ýyl üçin meýilnamany işläp düzmek bilen, ol garaşylan çykadjylary hem, meýilleşdirilen peýdany hem hasaplamaga mümkinçilik alýar. Bazar nyrlarynyň özgermegine kärhananyň ýerleşiş ýagdaýy (alyjynyň uzakda ýerleşýänligi sebäpli çykadjylary goşmak), harydyň möçber taýdan köp alynýanlygy ýa-da nagt pulda tölenýänligi, möwsümleýin alynýandygy üçin haryt bahalaryna kärhana aşagrak nyrh goýup biler. Ýöne, islendik ýagdaýda baha özgermelerini geçirende kärhana oňa alyjylaryň we bäsleşýän taraplaryň garaýyşlaryna üns bermelidir.

3. Nyrlaryň görnüşleri we olaryň mazmuny

Türkmenistanyň bazar şertinde agrar önümlerine birnäçe görnüşde nyrlar bellenilýär. Nyrlaryň görnüşleri nyrh ulgamyny emele getirýär. Agrar önümleriň nyrh ulgamy birnäçe ýurtlaryňkydan nyrlaryň görnüşi

bilen tapawutlanýar. Häzirki ýagdaýda esasy nyrh görnüşleri şu aşakdakylardan durýar:

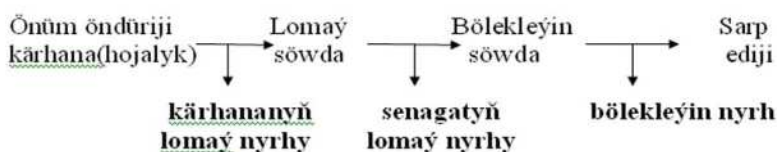
1. **Satyn alyş nyrhlar** - bu nyrhlar diňe döwlet tabşyryk önümlerine degişli bolup durýar (pagta, bugdaý, gant şugundyry, pile). Olaryň esasy ähmiýeti döwlet tarapyndan belleniş, öndürijileri höweslendirmek, önümçilikden peýda görmek. Satyn alyş nyrhlar belli bir wagtdan soň önümçiligiň we bazaryň şertine görä üýtgäp durýarlar. Meselem, 2007-nji ýylyň aprel aýynda oba hojalygynda önümçilik - ykdysady gatnaşyklary kämilleşdirmek boýunça Türkmenistanyň Prezidenti karara gol çekdi. Bu resminama laýyklykda “Türkmenpagta” döwlet konsernine 2007-nji ýylyň hasylyndan başlap, Türkmenistanda öndürilen pagtany şertnama esasynda döwlet satyn alyş nyrlaryndan satyn almaga ygtyýar berildi.

Pagtanyň döwlet satyn alyş nyrlary nah pagtanyň 1 tonnasy üçin 5200 müň manat, ýüpek pagtanyň 1 tonnasy 7500 müň manat möçberde bellendi.

2. **Lomaý nyrhlar** – bular üpjünçilik edaralaryna, guramalara we kärhanalara degişli. Lomaý nyrhlar öz düzüminde harajatlary we lomaý söwdany alyp barýan kärhanalaryň peýdasyny öz içine alyar. Türkmenistanyň şertinde lomaý söwdany 1994-nji ýyldan bäri, esasan, Türkmenistanyň Döwlet haryt - çig mal biržasy amala aşyrýar.

3. **Bölekleyin nyrhlar** - ilata degişli nyrhlar. Onuň düzüminde harajatlar, lomaý söwdada alynýan peýda we bölekleyin söwdany alyp barýan kärhanalaryň girdejisi bar.

Ondan daşary agrosenagat önümlerine erkin we şertnama esasynda nyrhlar belleniş. Umuman, Türkmenistanyň agrosenagat önüminiň bazary döwlet we bazar tarapyndan nyrlanýar.

Kärhananyň lomaý nyrhy = önümiň özüne düşýän gymmaty + peýda.

Senagatyň lomaý nyrhy = Kärhananyň lomaý nyrhyna +
üpjünçilik kärhanalaryň peýdasy.

Bölekleyin nyrh - bu nyrhyň esasynda haryt iň soňky sarp edijisine ýetirilýär. Bu nyrh = Senagatyň lomaý nyrhy + söwda indirimi.

Her bir soňky nyrhyň görnüşi öz düzünine öňki nyrhy alyar.

Döwlet nyrlary birnäçe usullar bilen sazlaşdyrýar:

1. Käbir ýagdaýda döwlet nyrlaryň derejesini belli-belli harytlara çäklendirýär (çörek, süýt önümleri we başgalar). Bu ýagdaýda döwlet, aýdaly, çöregiň (buhanka) çäklendirilen nyrlaryny bir müň manat diýip goýsa, beýle diýildigi öndürijiler çöregini söwda kärhanalaryna 800-900 manatdan satyp bilerler.

2. Döwlet nyrlary bir wagtda galdyrmak arkaly çäklendirýär (Mysal: et we et önümleriniň nyrlary).

3. Döwlet öz tarapyndan birnäçe nyrlaryň ýokarlanmagyny gadagan edýän çäreleri geçirýär. Bu çäreler bäsdeşlik şertiniň halal geçmegine ýardam edýärler.

Döwlet tarapyndan nyrh kesilende dünýä nyrlaryna ymtylmaly, umuman, ol nyrlardan ýokary geçmeli däl. Döwlet nyrlary köp ýagdaýlara bagly bolýar, bazar nyrlary bolsa diňe bazaryň ýagdaýyna. Dürli nyrlaryň görnüşleri hem bir önüm öndürjä, hem şol önümi satyn alyja peýdaly bolmaly. Nyrlar kommersiýa görnüşinde-de ýüze çykýar. Türkmenistanyň Döwlet çig-mal biržasynyň auksionynyň üstünden käbir harytlara bazar kommersiýa nyrlary goýulýar (bagana, pagta süýümi). Bazar nyrlarynyň özgermegine kärhananyň ýerleşiş ýagdaýy, harydyň möçber taýdan köp alynýanlygy ýa-da nagt pulda tölenýänligi, möwsümleýin alynýanlygy üçin haryt nyrlaryna kärhana aşagrak nyrh goýup biler. Ýöne islendik ýagdaýda nyrh özgermelerini geçirende, kärhana oňa alyjylaryň we bäsleşýän taraplaryň garaýyşlaryna üns bermelidir.

4. Nyrlara täsir edýän daşky we içerki bazar ýagdaýlary

Öndüriji üçin nyrh - munuň özi has toplumlaýyn işdir. Hakykatdan-da, öndürijileriň birnäçeleri nyrhy şu aşakdaky çykadjylary iň bolmanda az-owlak ýapar ýaly edip belleýärler:

- Önüm öndürmeklige sarp edilen çig mal üçin çykadjylar.
- Önümçilik üçin gerek bolan işçi güýjüniň gymmaty (iş haky).

- Esasy serişdeleriň çykdaýjylary (amortizasiýa bölegi).
- Satuw bilen baglanyşykly çykdaýjylar.

Bazar nyrlarynyň özgermegine kärhananyň ýerleşiş ýagdaýy, harydyň möçber taýdan köp alynýanlygy ýa-da nagt pulda tölenýänligi, möwsümleýin alynýandygy üçin haryt bahalaryna kärhana aşagrak nyrh goýup biler. Ýöne islendik ýagdaýda nyrh özgermelerini geçirende, kärhana oňa alyjylaryň we bäsleşýän taraplaryň garaýyşlaryna üns bermelidir.

Daşarky gurşawyň täsirleri. Daşarky gurşawyň täsirleri - bu kärhananyň nyrlaryna täsir edýän, ýöne onuň barlagy astynda bolmadyk täsirleridir. Olara: kanunlar, salgytlar, walýutanyň çalşyrylyş nyrry, siziň bäsdeşleriňiz tarapyndan nyrh syýasatynyň üýtgedilmegi we ş. m. zatlar degişlidir. Meselem, salgyt haklarynyň üýtgedilmegi ýa-da täze salgytlaryň emele gelmegi kärhananyň çykdaýjysynyň derejesine täsir edip biler.

Nyrh belenilende bu nyrry emele getirýän ýagdaýlary bilmek we göz önünde tutmak gerek. Olaryň haýsy-da bolsa biriniň üýtgedilendäki mümkin bolan netijelerini derňemeli, çaklamaly. Nyrrlar hataryny ykdysady düşünje bilen kesgitlemek gerek. Kärhananyň bäsleşmäge ukyply bolmagy üçin, ol özüniň ätiýaçlyk üçin saklanylyp goýlan serişdeleri bilen, hemme çykdaýjylaryň üstüni ýapmaly. Olaryň hasabyny çykarmaly. Bu usul bilen ol in pes nyrlaryň derejesini kesgitläp biler. Nyrryň ýokary çäginin hasabaty, siziň isleýän girdejileriňiziň geçen in ýokary hasabata goşulmagynda gurlup biler. Munuň bilen birlikde, alnan ýokary derejäni siziň bazara dogry geljek nyrh baradaky düşüňjäňizi deňeşdirmeli. Eger satyn alyjylaryň öz pikirine görä, harytda tölemeli nyrhdan artyk tölemekden boýun gaçyrsalar, haryt satylan hem galyp biler.

Netijede bazar şertinde nyrlaryň ýokarlanmagyna täsir edýär:

- Islegin artmagy ýa-da ýokarlanmagy (bazar gytçylygy).
- Zähmet öndürijiliginiň pudakda peselmegi.
- Bäsdeşlik şertiniň peselmegi.
- Harydyň hiliniň ýokary bolmagy.
- Müşderilerde howply islegleriň döremegi.

- Ýurtda milli walýutanyň hümmetiniň peselmegi.
- Ýurduň ykdysadyýetiniň pese düşmegi.
- Önüme sarp edilýän harajatlaryň artmagy.
- Önüme sarp edilýän önümçilik serişdeleriniň gymmatynyň ýokarlanmagy.

- Möwsüm däl döwürde önüm öndürmek.

Nyrhlaryň peselmegine täsir edýän ýagdaýlar:

- Bazar bolçulygy (isleg 23 teklipten pes bolanda).
- Bäsdeşlik derejesiniň ýokarlanmagy.
- Önümi möwsümleýin öndürmek.
- Ykdysadyýetiň ösüş depgininiň ýokarlanmagy.
- Ýurduň halkara abraýynyň ýokarlanmagy.
- Inflyasiýa derejesiniň peselmegi.
- Alyjy satyjyny yran ýagdaýynda.
- Önümiň hiliniň peselmeginde.
- Önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselen ýagdaýynda.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde nyrh özgermeleriniň çüşmelerini öwrenmek, bilmek we olardan peýdalanamak zerurdyr.

3 -nji tablisa

Oba hojalyk önümleriniň daşary ýurtlara eksporty (Türkmenistanyň Döwlet gümrükhana gullugynyň maglumatlary)

Önümleriň ady	2007 ýyl		2008ýyl (6 aýda)	
	Möçberi, tonna	Bahasy, mln.manat	Möçberi, tonna	Bahasy, mln. manat
1	2	3	4	5
Ter pomidor	3351,5	32172,5	2452,0	33298,0
Düýp sogan	452,0	1453,5	3,0	35,2
Ter kelem	217,3	1092,1	365,0	2204,6
Ter şugundyr	53,9	251,3	25,6	1826,0
Ter hyýar	1169,1	13454,1	971,4	13319,1

3 -nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
Ter badamjan	121,1	815,3	92,0	820,8
Ter bolgar burçy	344,9	3270,1	212,9	3021,8
Ysmanak	162,2	782,3	72,3	344,8
Turşuja	152,8	1021,7	19,1	320,1
Ter süýji burç	55,7	592,5	0,2	2,0
Ter süýji burç (konserwirlenen)	11,0	103,0	5,2	31,6
Ter üzüm	3916,2	16014,8	-	-
Ter garpyz	195,4	516,6	200,0	694,5
Ter gawun	438,2	2257,8	48,2	40018,2
Ter alma	1168,1	5622,9	922,9	4287,9
Ter erik	58,1	795,8	63,2	646,4
Süýji buýan (preslenen)	2565,6	4811,6	1018,1	7113,9
Süýji buýan (toşaby)	638,0	7768,3	204,0	4159,2
Pagtanyň süýümi	181237,4	1084131,9	119981,7	1608830,1
Pagtanyň süýüm übtügi	4365,5	10945,7	1085,4	7440,0
Pagtanyň übtügi	13567,0	20093,0	1707,7	8953,5
Pagta ýagy	7699,7	119638,3	10665,4	264224,0
Künji ýagy	294,2	5295,8	110,7	1993,3
Tomat goýultmagy	3209,8	13018,3	3969,9	22524,4
Üzüm çakyry	10476,2	213,2	-	-

(1. “Bereketli toprak” gazetiniň, 2008-nji ýylyň 1-nji sentýabry)

4 -nji tablisanyň dowamy

Önümleriň görnüşleri	1kg. üçin bölek-satuw bahalary manatda		
	Ortaça baha	Pes(mini-mal) baha	Ýokary (maksimal) baha
1	2	3	4
Sygyr eti	55000	50000	60000
Goýun eti	57500	55000	60000
Ýumurtga 10 sany	22250	20000	25000
Kartoşka	6000	5000	7000
Sogan	8000	6000	10000
Kelem	8000	7000	9000
Köke önümleri	22000	20000	24000
Süýji önümleri (karamel)	35000	30000	40000
Gaymak 1litr	15000	14000	16000
Kolbasa önümleri (kakadylan)	75000	70000	80000
Mineral suwlar 1 çüýşe	8000	6000	10000

Barlag sowallary:

1. Bazar ýagdaýy diýlende nämä düşünilýär?
2. Bazar ýagdaýyny öwrenmegiň nämä ähmiýeti bar?
3. Nyrh diýlip nämä aýdylýar?
4. Nyrhlaryň toparlary we görnüşleri?
5. Bazar nyrhlarynyň emele gelmegi we özgermegi nähili bolup bilýär?

§9. Sarp edijileri öwrenmek

1. Sarp edijileriň özüni alyp barşy, ony öwrenmegiň ýörelgeleri we usullary

Bazar kanunyň esasy mazmuny ähli ýagdaýda bir-iki sözler bilen häsiýetlendirilýär. ”Sarp edijiňki elmydama dogry!” Bazar öwreniş dersi öz maksadyny, ýörelgelerini şol sözler bilen baglanyşdyrýar. Sarp ediji bazaryň esasy bolup durýar. Bazar öndüriji kanunlaryň işini sarp edijileriň islegleri, olaryň talaplary we häsiýetleri bilen ugrukdyrýar.

Sarp edijileriň özüni alyp barşy bazar öwrenişde birnäçe işleri öz içine alýar: sarp edijileriň mukdar we hil taýdan harydy häsiýetlendirilişi, sarp edijileriň harydy satyn almak hakynda kabul eden teklibi.

Mukdar taýdan sarp edijiniň häsiýetlendirilişi: ilatyň demografiki ýagdaýlary bilen kesgitlenýär. **Meselem:** Türkmenistanyň umumy ilatynyň näçe göterimi ýaşlar (18-30 ýaş çenli), ýaşulularyň sany, erkek we aýallar, kiçi çagalaryň sany.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, her bir ilatyň, toparyň islegleri, olaryň mümkinçilikleri tapawutlanýar. Sarp edijileriň hil tarapyndan häsiýet-namalaryny öwrenenimizde, hökmany şu ýagdaýlary göz astynda saklamaly: medeni, durmuş, şahsy we psihologiýa.

Medeni ýagdaýlaryna sarp edijileriň özüni alyp barşy, onuň ruhy taýdan baýlyk derejesi, hereketleri, tertibi we ş.m. girýär. Her millet öz medeniýetine görä, bazarda özüni alyp barýar.

Durmuş ýagdaýlaryna- maşgala, adamlaryň topary (goňşular, dostlar, işdeşler we ş.m) girýär. Bu ýagdaýlary öwrenenimizde maşgalada erkegiň ýa-da aýalyň olaryň ene-atalaryna edýän täsirlerini bilmeli. Sebäbi olar öz täsiri bilen sarp edijiniň bazardaky haryda garaýşyny üýtgedip bilýärler.

Şahsy ýagdaýlara sarp edijileriň ýaşy, bilim derejesi, onuň jemgyýetde eýeleýän orny girýärler. Bular sarp edijileriň bazarda özüni alyp barmagyna täsir edýär.

Psihologiýa ýagdaýlary muňa sarp edijileriň aň ýetirmekligi, bazardaky hödürülen haryda töwekgelçiligi girýär.

Ýagdaýlary ähli taraply öwrenip, barlap görüp, sarp edijiniň haryda boljak garaýşyny kesgitlep bolar. Indi sarp edijiniň harydy satyn almakda özi üçin kabul eden teklibini öwrenmeli.

Haryt hakyndaky teklib alty (6) tapgyrdan düzülýär:

8-nji shema

Harydy satyn almak ýagdaýy demografiki we durmuş ýagdaýlaryna täsir edýär. Her sapar haryt satyn alnanda, ol ýokarky tapgyrlaryň altysynam geçýär. Käbir aýratyn ýagdaýlarda 3-4 tapgyrlary geçýärler (mysal üçin, impulsiw harytlara degişli).

Sarp edijileri öwrenenimizde olary üç (3) topara bölýäris.

1-nji topara haryda, onuň kärhanasyna we markasyna üns bermeýän alyjylar girýärler.

2-nji topara diňe belli bir kärhananyň önümlerini satyn alýan alyjylar girýärler.

3-nji topara harytlaryň öndürijileri we markasy hakynda hiç bir maglumat bilmeýän alyjylar girýärler. Bu toparlary bilmek, olaryň özüni alyp barşyny öwrenmek bazarda satyjylar üçin uly mümkinçilik.

Şu maglumatlary toplam, biz esasy soraglara jogap berip bileris.

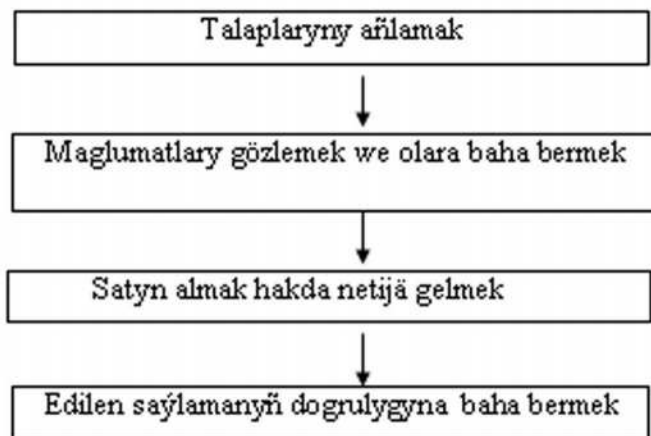
- Näme üçin alyjy bu harydy aljak bolýar?
- Olar bu harydy nädip satyn alýarka?
- Kim harydy satyn alýar?

- Haçan olar harydy satyn alýarka?
- Näçe harydy olar satyn alýarlar?
- Nirede harydy olar satyn alyp bilýärler?

2. Sarp edijileriň özünü alyp barşyny nusgalaşdyrmak

Iň soňky sarp edijileriň özünü alyp barşyny nusgalaşdyrmak ýagdaýlary birnäçe tapgyrlarda geçirilýär.

9-njy shema

Ýörite maglumatlaryň ähmiýeti, gymmatlygy bar. Sonuň üçin bazaryň dürli şertlerini öwreneniňde ýörite maglumatlary ulanmaly. Bazaryň islegini we hödürlemesini häsiýetlendirýän görkezijilerini döretmeli. Şeýle görkezijiler aşakdakylardyr:

- Harytlaryň görnüşler (assortiment) boýunça öndürilişi.
- Harytlaryň görnüşini (assortimentini) täzelemek.
- Esasy we dolandyryş serişdeleriň öndürijiliginiň kuwwaty bilen üpjün etmek.
- Harytlaryň görnüşleri (assortimenti) boýunça ätiýaçlygy.
- Haryda reklama bermek.
- Harytlaryň görnüşi (assortimenti) boýunça satuwy.
- Kärhananyň bazardaky eýeleýän paýyny üýtgetmek.
- Bäsdeşleriň bazardaky eýeleýän paýyny üýtgetmek.

- Harytlaryň üpjünçilik tabşyrygyny ýerine ýetirmek.
- Alyjylaryň islegini üytgetmek.
- Görnüş (assortiment) boýunça kanagatlandyrylmadyk islegiň ululygy.
- Banklaryň rowaçlanyşy.
- Harytlaryň arzan nyrhlar bilen satylmagy (arzanlanma, möwsümleýin satuw).

Haryt bazarynyň dürli şertleri öwrenilende şeýle mesele goýulýar; **birinjiden**, şu wagtdaky bazaryň ýagdaýyny kesgitlemek, **ikinjiden**, ýakyn gelejekde bazaryň ösüşini bilmek.

3. Sarp edijileriň hukuklary

Ilkinji gezek sarp edijileriň hukuklary 1961-nji ýylda ABŞ-da kesgittlendi. Häzirki wagtda dünýä tejribesinde sarp edijileriň hukuklary şulardan ybarat:

- Harydy saýlap almak hukugy.
- Harydyň howpsuzlyk hukugy we onuň satyjynyň teklibine dogry gelmekligi.
- Harydyň möhüm häsiýetleri, onuň satuwy, kepili hakda maglumat almak hukuk.
- Sarp edijä dogry saýlamaga we netijä gelmäge kömek etmek.
- Hilsiz harytlardan goranmak we olardan gelen zyýanyň öwezini dolmak hukugy.
- Sarp edijiniň arzyny diňlemek, döwlet we jemgyýetçilik edaralarynyň gorag tapmak hukugy.
- Ilatyň saglygyna zyýansyz durmuş, töwerekdäki gurşawyň saglyk hukugy.
- Alynýan harytlar hakdaky maglumaty ýöretmek.

1. Sarp edijileriň hukugy we duýguly talaplaryny ýerine ýetirmek

Aň we duýgy adamyň özüni alyp barşyny kesgitleýän sebäplerdir. **Öz alyjylaryňzyň hakyky talaplaryny gabat getirmek üçin näme etmeli?**

Siz müşderiniň talaplaryny ýokary derejede, aýsberg nusgada ýerine ýetirmek üçin:

- Siz tarapdan hödürlenýän harydy takyk bilmeli.
- Pudak we bazaryň ýagdaýy barada bilimiňiziň üstüni doldurmaly.
- Maksada gönükdirilen ýerlikli soraglary bermeli.
- Alyjynyň talabyny we meselesini takyk bilmeli.
- Ynandyryjy delilleri getirmeli (müşderiniň peýdasy üçin ýüze çykarmak).

- Närazylygy derrew duýmak.
- Öz iş wagtyňy netijeli peýdalanmaly.
- Zähmet usullaryny oýlanyşykly ele almaly.
- İş meýilnamalaryny başarnykly düzmeli.
- Artykmaçlygy (meselem, harydyň, hyzmatyň) dogry takyklamaly.
- Öz hünärlik bilimiňiziň üstüni doldurmaly (şol sanda hukuk soraglar boýunça-da).

Öz sarp edijileriňiziň duýguly talaplaryny gabat getirmek üçin näme etmeli? Köp pul sowmalymy? Maýa goýumlary giňeltmelimi? Güýjüňizi köp sarp etmelimi? Köp wagt sarp etmelimi? Ýok, elbetde ýok. Sizden talap edilýän zat – bu:

- Duýgudaşlykly gatnaşyk.
- Bäsdeşýäniňe gyzyklanma.
- Düşünmeklik.
- Tutanýerlilik, sabyrly bolmak.
- Adamçylyk, ýürekdeşlik.
- Duýgurlyk, düşbülük.
- Ynamlylyk we ş.m

Gysgaça aýdanyň - da, sap ýürekliklik. Bu bolsa size gerek zadyň sizde eýýäm barlygyny aňladýar. Gürrüň diňe öz sap ýüreklikligiňi düşünjeli, gerek ýerinde ulanmagy başarmak hakynda gidýär. Size ýekeje şerti hökman berjaý etmek zerur.

Ähli häsiýetli adamlar, şol sanda gowşak adamlar bilen **özünü oňat alyp baryp, olar içgin gürlleşmegi başarmaly.** Islendik kärhanalaryň maksady

hoşal müşderilerdir. Şonuň üçin beýleki öňe gidýän kärhananyň şygary ýaly, siziň şygaryňyz şeýle seslenmeli:

“Bizde müşderi - hökümdardyr”

Eger-de müşderi hökümdar bolsa, onda siz hyzmatkärmî? Hawa, käbir pikirde ol şeýle, sebäbi siz onuň hoşamaýlygyny isleýärsiňiz, ýöne siz ony gazanmaly. Şonuň üçin adamzadyň iň wajyp ahlak kadasynda kesgitlenen: Gazanmak üçin gulluk et” diýen şygar bar.

1-nji surat. Islendik öňe gidýän kärhananyň şygary:

“Gazanmak üçin gulluk et”

Sarp edijiniň köpdürli isleglerini kanagatlandyrmak üçin satyjy höküminde hökman berjaý etmeli düzgünler bar.

Biziň sarp edijilerimiziň islegi we talaby bilen gyzyklanmaly.

Sarp edijileriň köpdürli isleglerini kanagatlandyrmak üçin siz satyjy hökmünde haýsy şertleri hökman berjaý etmeli?

1. Harydyň ýokary hili.
2. Olaryň islegini ýüze çykarmak.
3. Takyklyk, dogrulyk.
4. Maglumatlaryň üpjünçiligi.
5. Bähbitli nyrhlar.
6. Dogry maglumatlar.
7. Hünärlük (professional) bilim derejesi.
8. Kepillendirmek.
9. Hyzmat edişde janlylyk.
10. Üpjünçilik möhletine gözegçilik.

11. Harydyň oňat daşky görnüşini görkezmek.
12. Arassa gaplaýyş.
13. Meseläniň (problemanyň) çözgüdine aýratyn çemeleşmeli.
14. Dostlukly gatnaşyk.
15. Her taraply, doly maslahat (konsultasiýa) bermek.
16. Belli bir maksada gönükdirilen maslahat geçirmek.
17. Gepleşikleri başarjaň alyp barmak.
18. Ähmiýetlilik, abraýlylyk.
19. Kärhanada geçirilen çärelere, sergilere, ýarmarka çagyryş.
20. Ynamly, ýöne ulumsy bolmadyk alyp baryş.
21. Pugta oýlanyp-ölçerilen assortiment.
22. Çeýelik, başarnyklylyk.
23. Reklama maksady bilen kärhanadan sowgat bermek.
24. Aç-açan bildirýän kärhananyň peýdaly şertleri.
25. Maşyny goýmak üçin amatly ýer.
26. Garaşylýan müşderä mynasyp alyp barmak.
27. Hödürlenen müşderi hakynda pikir.
28. Ynandyryjylyk.
29. Soňky ylmy-tehniki gazananlaryň esasynda öndürilen harytlar.
30. Bäsdeşleriň işini bilmek.
31. Gelejekde satyn alnan harytlary satmak üçin işewür ýoldaşlaryňa kömek bermek.
32. Işjeň gatnaşygy saklamak.

**Sarp ediji siz bilen (satyjy hökmünde) ýüz tutmagy, gatnaşmagy
üçin näme işleýärsiňiz?**

- Salamlaşma we adymy tutup ýüzlenme.
- Mähirli ýylgyrýan ýüz.
- Oňaly hyjuw.
- Meniň meseläme çyn ýürekden gyzyklanma.
- Meniň ýeten maksatlarym bilen gyzyklanma.
- * Öz meselämiň çözgüdine ýeterlikli mukdarda wagt sarp edýärim.
- Maňa salyhatly we hormatly garaýyş.
- Tutanýerlilik, erjellik, sabyrly bolmak.

- Ynam.
- Hakykylyk.
- Dogruçylyk, wyždanlylyk.
- Hoşniýetlilik.
- * Mydama işewür ýoldaşlaryňa hyzmat etmek.
- * Çözgüt kabul etmäge hukugy.
- * Harytlary we pudagy düýpli bilmeklik.
- Päklik we ak ýüreklilik.
- Hyzmata taýynlyk.
- Duýgudaşlyk.
- Sypaýyçylyk.
- * Ynanylan maglumatlary saklamak ukyby.
- * Arzan hyzmatlar.
- Hünärmenlik bilen maslahat (konsultasiýa) bermek.
- Ygrarlylyk.
- Meniň işimiň gidişi bilen soňky barlag.
- Döredijilikli çemeleşme.
- Berk el gysyşmaklyk.
- * Görnüşikli gatnaşyk.
- * İşewür duşuşyklara pugta taýýarlyk.
- Resmi kagyzlary dogry resmileşdirme.
- Delillendirlen iş, hyzmat.
- * Arzan, elýeter.
- Duýgurlyk, düşbülük.
- Meniň hereketlerimi ykrar etmek we makullamak.
- * Menden bir bölek aladalarymy aýyrmak bilen meniň işimiň az mukdarda ýeňilleşmegi.
- Meniň ynamlylyk duýgymy goldamak.
- Hyzmatdaşlyk ýagdaýda.
- Öwüt-nesihat beriji äheňde bolmazlyk.
- Onuň kärhanasynyň üstünligi hakynda maglumat bermek.
- * Seslenmä we hödürlenmä pikir ýetirmek.
- * Hemişelik müşderiň üçin ýörite şert döretmeklik.
- Ygtybarlyk.
- Durnuklylyk, mydamalyk.

* Ýokary hilli, adaty hereketde bolýan harytlar.
* Geljeki meýilnamalary we çözgütleri kesgitlemek.
* Bazaryň täze meýli (tendensiýasy) hakynda maglumatlary mälim etmek.

- * Gysgalyk, meniň wagtymy tygşytlamak maksady bilen.
- * Meniň zerurlyklaryma, isleglerime ýakynlaşmak.
- * Meni ünsli diňlemäni we maňa geplemäge mümkinçilik bermegi başarmak.
- Ylalaşyga taýýarlyk.
- Bitewülik.
- Tagallalary birleşdirmek ukyby.
- Ünslilik, ýöne ýürege düşmezlik.
- Satuwdan soňky hyzmatlar.
- * Şertnamanyň şertlerini jikme - jik berjaý etmek.
- Degişmä düşünmeklik.
- Adamkärçilik.
- Hakykylyk, tebigylyk.
- Baýramçylyk, doglan günler we ş.m. boýunça gutlaglar.
- Maňa adam hökmünde garamak.

Bu iki sany ýazgylaryň sanawy hemişe ýüze çykyan we her ýerde bolýan gözegçilikleriň görkezijileri bolup, birinji sanawda (satyjy tarapyndan düzülen) sanlar bilen bellenen bölümler tegelejekler (•) bilen bellenen bölümlerden azdyr.

Ikinji satuw (alyjy tarapyndan düzülen) has uzynrak bolup we tegelejekler (•) bilen bellenen bölümler köp gelýär. Bu ýerde (•)-satyjynyň jogaby, (*) alyjynyň jogaby.

§ 10. Harydy ýerleşdirmek we satmak usullary

1. Harydy ýerleşdirmek we satmak hakynda düşünje

Harydy satmak we ýerleşdirmek marketingiň esasy iş bölümüniň biridir. Harydy satmak we ýerleşdirmek diýmek - öndürilen harydy lomaý we bölekleyin möçberde, bellenen ýere, bellenen wagtynda alyjyny doly razy etmek üçin eltip bermeklige düşünilýär.

Bazar barlaglary maglumatlaryna esaslanyp, kärhana harydy has bähbitli ýerleşdirmegiň (haýsy ugurlar boýunça) we bähbitli satmagyň (lomaýmy ýa-da bölek satuwmy) görnüşlerini saýlap alýar. Ýöne bazar ýagdaýlarynyň üýtgäp durmaklygy sebäpli, bu meseleler çylşyrymlaşyp bilýär. Ol çylşyrymlylyklar alyjylaryň haryt görnüşlerine, hiline bolan talabyň güýçlenmegi, ylmy-tehniki ösüş hadysalaryň söwda ornaşdyrylmagy bäsleşýän taraplaryň marketingde ugurlaryny üýtgetmeklerine uly täsir edýär.

Harydy satmakda we ýerlemekde alyjylaryň ösýän islegini kanagatlandyryp bilýän ýagdaýlaryň täzeçe özgerip durmagy bölek satuw söwdasynda alyjylara edilýän täsiriň öz netijeliligine getirip bilýär. Şonuň üçin hem kärhananyň ýolbaşçysy öz işini marketingiň görkezýän ugurlary esasynda gurnasa, diňe bir harydy satmak we ýerleşdirmek meselesiniň wajyplygyny ýokarlandyrmak, onuň marketing barlaglary bilen has ysnyşykly alnyp gidilýär we haryt görnüşlerini meýilnamalaşdyrmak işlerine hem oňaýly täsir edýär. Şeýle edilende haryt satuwy bölümi marketingiň dolandyrylyşynyň aýrylmaz bir bölegi bolup, ol beýleki dolandyryş gulluklary bilen ýygy aragatnaşykda bolýar. Bazar meýilnamasy bilen öz işlerini utgaşykly alyp baryp, önümçilikde we harytlary ýerleşdirmekde olar bilen bir hereket edip bilýär.

Haryt ýerleşdirmekde haryt hereketi diýen mesele öz çözgütleriniň netijeli bolmagyny talap edýär. Bu işe ammarlarda saklamak, ýüklemek, düşürmek, alyjylara gerek wagtynda gerek ýerine ýetirmek girýär. Satyjy tarapyndan haryt hereketiniň ulgamyny ulanmak alyjylara örän güýçli täsir edip bilýär. Haryt hereketiniň esasy harajatlary harydy ugratmakda ulag serişdeleri ammarlarda saklamak, ýüklemek, düşürmek, gaplamak, dolandyryş

çykdaýjlary, harydyň azda-kände käbir ýerlerini oňarmak ýaly çykdaýjlardan ybaratdyr.

Haryt hereketi diňe bir çykdaýy diýip düşünilmeli däldir. Ol haryda mümkin bolan islegleri döredip bilýändir. Haryt hereketiniň ulgamyny kämilleşdirmek arkaly has oňat hyzmat etmekligi ýa-da bahany aşak gaçyrmagy üpjün edip, öz wagtynda müşderileriň islegini kanagatlandyrmak üçin zerur çäreleri önünden işläp düzýärler. Harydy ýerleşdirmekde lomaý söwdanyň ähmiýeti uludyr.

Lomaý söwda – bu haryt görmek üçin alyjylar tarapyndan önüm öndüriji bilen gepleşikler esasynda ep-esli möçberde haryt satyn almak işidir. Lomaý söwdagärler bölek satuw söwdagärinden birnäçe häsiýetleri boýunça tapawutlanýandyr.

Birinjiden, lomaý söwdagär (satyjy) üçin harydy höweslendirmek, kärhanasynyň ýerleşşi, ýagdaýlary az gyzyklandyrýar. Sebäbi ol ahyrky alyjy bilen iş salyşman, hünärleşen müşderiler bilen iş salyşýar. **Ikinjiden**, möçberi boýunça lomaý söwda bölek satuwdan köp bolýar. Şonuň üçin onuň tutýan meýdany hem uly bolýar. Lomaý söwda aslynda näme üçin gerek diýen soragyň ýüze çykmagy mümkin. Dogrudanam, haryt öndürijiniň özem ahyrky alyja harydyny satyp bilýär, ahyry onuň jogaby birdir. Lomaý söwda, söwdagäri söwda işleriniň netijeli bolmagyny üpjün edip bilýär.

Bölek satuw söwdasy - bu ahyrky alyja haryt ýa-da hyzmatlary satmakdyr. Ol harydy dükanada, köçede, alyjynyň öýüne eltip bermek arkaly dürli ugurlarda satyp bilýär.

Bölek satuw söwdada kiçi “maşgala” dükanlary köp bolýar. Şeýle kiçi dükanlar arkaly bölek satuwy ýola goýmagyň birnäçe sebäpleri bolýar. Meselem, olarda bölek satuwyň täze görnüşleri ýüze çykyp, soňlugy bilen uly dükanlara öwürlip bilýärler. Alyjylar üçin hemme ýerlerde bolýandygy sebäpli amatly bolýar. Alyjlara uýgunlaşyp, has şahsylaşan hyzmatlary ýerine ýetirip bilýärler. Bölek satuw söwdagäri öz içinde bazar öwreniji kärhanalaryny kabul edip bilýär. Ol kararlar maksatlaýyn bazar haryt görnüşleri, hyzmatlaryň toplумы, baha höweslendiriş işleri, dükanyň ýa-da söwda ulgamynyň ýerleşişleri hakynda bolup bilýär.

Bölek satuw söwdasynda söwda kärhanalarynyň birnäçe görnüşleri bolup bilýär. Meselem, öz-özüňe hyzmat edip bolýan bölek satuw kärhanasy (dükany) harytlary satyjynyň üsti bilen (onuň kömek bermeginde) erkin saýlap alyp bolýan dükany, alyja boýdan - başa doly hyzmat edýän dükany, ýöriteleşen dükanlar, uniwermaglar, uniwersamlar, supermarketler, gündelik ulanylýan harytlaryň dükany we başgalar bardyr.

2. Harydy ýerleşdirmekde oňa täsir edýän esasy sebäpler

Haryt satmakda we ýerleşdirmekde esasy göz önünde tutulýan zat peýdadyr. Kärhananyň harydy ýerleşdirmekde, esasan, iki sebäbiň peýda edýändigini bellemek zerurdyr.

Birinji täsir edýän ýagdaý – bu içerki sebäplerdir. Oňa kärhananyň öz harydyny özüniň ýerleşdirmegine bolan ýagdaýlary girýär. Beýle diýildigi bu meselede kärhananyň öz üstüne alyp bilýän töwekgelçiligi, söwda işleriniň mydamalyk ýagdaýda köp möçberdäki haryt ýüküni öz üstüne alyp bilşi, söwda işgärleriniň bilim derejesi, bazar işlerinde tejribe işleri, lomaý ýa-da bölek satuwlary gurnap bilmeginiň usullary, harytlary satmakda we ýerleşdirmekde talap edilýän hil derejeleri üpjün etmek mümkinçilikleri (ylaýta-da, eger kärhana kiçi ýa-da känbir tanalmaýan ýagdaýynda) diýiligidir.

Kärhananyň satuw meselelerinde daşarky sebäpler hem göz önünde tutulmalydyr. Daşarky sebäpler diýende muňa kärhananyň özüne, haryda aýry-aýry ýerleşdiriş ugurlaryna (meselem, harydyň özüne degişli, görnüşine degişli islegler) harydyň ulanyş döwründäki oňa zerur tehniki hyzmatlaryň derejesi, harydyň ortaça bahasy, satuwyň şertleri, önümçiligiň ýa-da islegleriň möwsümliligi, satuw işleriniň gidişinde oňa gözegçiligiň zerurlygy we başgalar girýär. Haryt ýerleşdirmeginiň häsiýetnamasyna ilkinji nobatda şol ugurlaryň sanawyny ýerine ýetirip biljek hyzmatlarynyň hilini bilmek degişlidir. Şonuň üçin kärhana dürli söwda mümkinçiliklerini döredip bilýär. Söwda ulgamynda bölek satuw işleriniň ýaýrawy nähili, haýsy araçy kärhana bähbitli şertlerde şertnama baglaşyp bilýär diýen soraglara jogap tapmalydyr. Umuman, maksat - söwda araçylarynyň haýsysynyň kärhana tygşytlý we netijeli hyzmat edip biljegini önünden kesgitläp bilmekdir.

Harydy satmakda we ýerleşdirmekde köp kärhanalaryň goýberýän ýalňyşlyklary, esasanam, olaryň harydy çalt satmakçy bolýanlygyndadyr. Meselem, harydyň köp mukdaryny ýakyn günlerde ýa-da gelejekde satjak bolup dalaş etmekleridir. Bu işde esasy zat önüm öndüriji bilen söwda araçysynyň arasynda birek-birege ynamly, uzak möhletleýin hyzmatdaşlyk aragatnaşyklaryny ýola goýmakdyr. Şonuň üçin köp bazar öwrenijiler şeýle usulda haryt ýerleşdirmek, öz-özünü ödemekligi we peýda getirmekligi gabat gelen dürli araçä howul-hara harydy satmakdan has netijeli bolýar.

Marketingde kärhananyň haryt öndürmekde onuň hakyky mümkinçiliklerine uly üns bermelidir. Eger-de ol harytlary bazaryň talabyna laýyk öndürmegi ýola goýup bilse, onda kärhananyň önünde bazar öwrenijiniň baş ugurlarynyň bimäçe görmüşlerini toplumlaýyn ulanmaklyga mümkinçilikler açylýar. Marketingiň toplumlaýyn esasy ugurlaryny önümçilikde ýerlikli ulanmagy başarmak önümçilik we haryt ýerleşdiriş meselelerine oňaly täsir edýär. Eger-de kärhananyň haryt görnüşleri az we maýyşgak meýilnama esasynda öndürilmeýän bolsa, onda kärhana diňe bar bolan bazaryny saklamak bilen kanagatlanmaly bolýar. Kärhananyň haryt ýerleşdiriş mümkinçilikleri köp derejede onuň bäsleşige durnuklylyk ýagdaýlary bilen hem baglydyr. Ol kärhananyň önümçiligi esaslandyryp, düýbi tutulýan mahalynda onuň taslamasynda bu mesele oňat seljerilmelidir.

Harydyň bäsleşige durnuklylygyny bazar kesgitleýär. Ýöne onuň takmynan bolup biläýjek ýagdaýlary önüm öndüriji tarapyndan islegiň derejesine, tutuş pudagyň ösüş ýagdaýyna, ylyma, tehnika, umuman, öndüriljek pudagyň köptaraplaýyn seljerme bermeginiň esasynda kesgitlenilýär. Şu meselede esasy göz önünde tutulmaly zat, harydyň bäsleşige durnuklylygy köp ýyllaryň dowamynda saklanyp biler ýaly bolmaklygydyr. Bu bolsa öz gezeginde harydyň kämilleşdirilip durulmagyny, bolmasa bäsleşýän tarapyň ähli çäreleri görüp, seniň goýberýän harydyňy aralyk ýagdaýa getirip, özüniň bazar ýagdaýyny berkleşdirmegi mümkindir. Bu bolsa goýberýän harydyňy oňaly ýerleşdirmeklige ýaramaz täsir edip biler. Haryt ýerleşdirmeklige bazara çykaryljak, anyk bolup biläýjek möçberleriniň dogry kesgitlenmegi hem uly orna eýedir. Sebäbi bazary bilmän, ölçegsiz önümçilik kärhananyň çig mal we beýleki baýlyklarynyň

çägindeň çykyp, harydyň hiline täsir etmegi mümkindir. Kärhanada bazary öwreniji ýolbaşçy zerur wezipeleriň biridir. Bu wezipä adaty bolşy ýaly, ýokary bilimli ýolbaşçylyga tejribesi bolan, harytlar hakynda we umuman, giň dünýägaraýşy bolan ykdysatçylar bellenişýär. Sebäbi onuň oýlap tapyjylardan ýa-da tilsim hünärmenlerinden, ykdysady taýdan harytlary ösdürmekligiň, kämilleşdirmegiň ugurlaryny esaslandyrmaga ukyplydygyny dünýä tejribesi birnäçe gezek subut etdi. Onuň bazar we alyjylaryň teklipleri hakynda maglumatlary bolýar. Bu zatlaryň hemmesi harytlyk önümlerini ýerleşdirmeklik meselelerini çözmäge uly täsir edýär.

Galyberse-de, harydy ýerleşdirmekde araçylaryň bu baradaky tejribeleri, işe bolan höwesleri, çynlakaý hereketleri hem uly täsir edýär. Şonuň üçin hem kärhananyň bazar öwrenijileri tarapyndan, araçylaryň üsti bilen haryt ýerleşdirmek meselelerini çözmekde, olary tanap almak, olaryň haryt söwdasyna garaýyşlaryny bilmek ýaly taraplary oňat öwrenilmelidir.

3. Harydy ýerleşdirmegiň esasy ugurlary

Harydy ýerleşdirmegiň esasy ugry araçylaryň üsti bilen bu meseläni çözmekdir. Şonuň üçin köp kärhanalar öz harytlaryny bazara araçylaryň üsti bilen hödürleýärler. Başgaça aýdylanda, **haryt ýerleşdirmek ugry** – bu önüm öndürijiden alyja tarap, alyjynyň üsti bilen harydyň hereket edýän, ýoludyr. Olaryň üsti bilen harydyň alyja gowuşmagynyň uzaga çekmek ýagdaýlary aradan aýrylýar we harydyň eýesi hökmünde oňa doly möçberde ýerleşdirişiň ähli babatynda jogap berýär.

Haryt ýerleşdirmegiň ugurlaryny araçy sanlary boýunça derejelere bölýär.

Haryt ýerleşdirişiň derejeleri – bu haryda ýakyn durýan we oňa eýeçilik edip, ahyrny alyja çenli haýsy hem bolsa işleri ýerine ýetirmeklige düşünilýär. Haryt ýerleşdirmekde önüm öndürijiniň özüniň gatnaşýanlary hem bolýar. Şeýle bolanda olar hem haryt ýerleşdiriş düzümine girýär.

Eger-de haryt öndürijiniň özi harydyny alyja satýan bolsa, onda oňa nul derejeli ýa-da bazar öwrenijiniň haryt ýerleşdirmekdäki göni ugry diýilýär.

Nul derejeli ugur - öndüriji – sarp ediji

Bir derejeli ugur - bu bir araçyny öz içine alýar. Azyk harytlar bazarynda şeýle araçylyga bölek-satuw satyjysy girýär. Senagat harytlary bazarynda, köplenç ýagdaýda, şeýle araçylygy amala aşyrýan haryt ýerleşdiriji kömekçiler ýa-da dellallar bolýar.

Bir derejeli ugur – öndüriji – bölekleyin söwdagär – sarp ediji

Iki derejeli ugur- bu iki sany araçydan durýar. Azyk harytlar bazarynda şeýle araçylar bolup, lomaý we bölek satuw söwdagärleri bolýar. Senagat harytlary bazarynda ahyrky satyjy we araçy satyjy bolýar.

Iki derejeli ugur – öndüriji – lomaý - bölekleyin - sarp söwdagär söwdagär ediji

Üç derejeli ugur – bu üç araçydan durýar. Meselem, et işläp bejerýän senagatda lomaý söwdagär bilen bölek-satuw söwdagäriniň arasynda ownuk lomaý söwdagäri durýar. Ol iri lomaý söwdagärinden harydy alyp, uly bolmadyk bölek-satuw söwda edarasyna satýar.

Üç derejeli ugur – lomaý - söwda - bölek - sarp öndüriji söwdagär agenti söwdagär ediji

Bulardan başga-da köp derejeli ugurlar hem bolýar. Ýöne olar seýrek duş gelýärler. Önüm öndürijileriň nukdaýnazaryndan aýdylanda haryt ýerleşdirmekde derejeler näçe köp bolsa, olara gözegçilik etmek mümkinçilikleri şonça-da pesdir. Bu ýagdaýlar harydy yerlemegiň ini dýen düşünjäni ýüze çykarýar. Ýerlemek ugrunyň ini harydy yerleýän garaşsyz agzalaryň sany bilen kesgitlenilýär.

Näme üçin önüm öndürijiler öz harytlaryny yerleşdirmegiň ep-esli bölegini araçylara teklipe edýärler diýen soragyň gelip çykmagy mümkindir. Sebäbi önüm öndüriji araça harydyny berensoň öz harydynyň kime, nähili satylýandygynyň gözegçiligini ýitirýär ahyr şeýle-de bolsa önüm öndürijiler araçylary ulanmaklygy belli bir derejede peýdaly hasap edýärler.

Araçylary ulanmagyň düýp sebäbi, esasan hem olaryň harydy alyja has oňat derejede ýetirip bilmegi arkaly maksatlaýyn bazara amal edip

bilýänligindedir. Olaryň öz köp arabaglanyşyklaryny, tejribelerini ulanyp bilip, kärhananyň ýerine ýetirip bilmejek hyzmatlaryna amal edip bilýänligindedir. Ýöne bu ýerde esasy meseläniň biri haryt ýerleşdiriş işinde önüm öndürijiniň önünde olaryň düzümi hakyndaky dogry çözgüde gelmekdir.

Ýaş kärhana adaty ýerli, çäklendirilen bazarda söwda işlerini alyp barýar. Maliýe serişdeleriniň çäkli bolýandygy üçin, öňden hereket edip gelýän araçylary ulanmaly bolýar. Islendik ýerli bazarda araçylaryň sany az bolýar, birnäçeräk lomaý, bölek satuw söwdagärleri, birnäçeräk awtoulag kärhanalary we ammarlary bolýar.

Oňat ugurlary saýlap almak, elbetde, bu ýagdaýlarda kynçylyk döredýär. Bu ýerde esasy kynçylygyň biri hem araçylary täze getirjek harydyňa ynandymagyň aňsat düşmeýänligindedir. Marketingde harytlary ýerleşdiriş ulgamy ýerli mümkinçilikleriň we şertleriň esasynda hem emele gelip bilýärler.

Haryt öndüriji araçynyň ýerine ýetirýän işine elmydama gözegçilik edip, oňa baha berip durmaly. Haryt ýerleşdirişiniň ýerine ýetirilişi, haryt ätiýaçlygynyň orta derejesiniň saklanylyşy, zaýаланan, ýiten harytlara bolan gatnaşygy, olaryň kärhana bilen haryt ýerleşdiriş, höweslendiriş işlerinde edýän aragatnaşyklary, alyjylara edilmeli hyzmatlar toplumynyň ýerine ýetirilişi ýaly işlere has uly üns bermelidir.

Adaty önüm öndüriji araçylara harytlary ýerleşdirmegiň belli bir möçberini belli bir döwre çenli ýerleşdirmegi belläpberýar. Satmaly möhleti dolandan soň, araçylaryň bu baradaky işleri ýerine ýetirişleri dogrusynda her haýsyna aýratynlykda işi ýerine ýetirişleri barasynda görkezijileri- habar berýän maglumaty iberýär. Beýle edilmek bilen yza galýanlara tijenmelidigi dogrusynda aýdyldygy bolýar. Haryt öndürijiler öz araçylary bilen oňat aragatnaşykda bolsalar, olaryň kömeginden ýeterlik derejede peýdalanyp bilýärler, eger-de olary ünsden düşürse, onda olaryň berip biljek kömeklerini ýitirip bilerler.

Haryt ýerleşdiriş ugrunyň agzalary bolup durýan araçylaryň ýerine ýetirmeli örän wajyp işleri bardyr. Olar meýilnamalaşdyrmak üçin maglumatlary toplamakdan, harydy höweslendirmekden, mümkin bolan

alyjylar bilen aragatnaşygy ýola goýmakdan, harytlary alyjynyň islegine görä (gaplamak, hilleri boýunça bölmek) taýýarlamak, haryt hereketini ýola goýup bilmek we başgalardan ybaratdyr. Bu wezipeleri kim ýerine ýetirmeli diýen soragyň jogaby birdir. Ony dürli ugurlar boýunça gepleşilen araçylar ýerine ýetirip bilerler. Beýle diýildigi, bazar öwreniji kärhana araçylyk edýänleriň birini oňat tanap, olaryň haýsysynyň nähili wezipede işlemelidiklerini kesgitläp, olar bilen şertnama baglaşýar. Ýagny kärhana bu işleriň görnüşleri boýunça ýöriteleşýän araçylar bilen iş salşyp, öňde durýan meseläni çözmekligi amal edýär.

Araçylar dürli görnüşde bolup bilýärler. **Lomaý söwdagär**- bu uly möçberde önümleri öndürijilerden satyn alyp, ony bölekleyin söwda ýetirmek ýa-da onuň sarp edijä satylmagyny gurap bilýän adamlara ýa-da kärhanalara aýdylýar. Lomaý söwdagär öndüriji bilen sarp edijini baglanyşdyryjy bolup, olaryň täze bazarlara çykmagyna ýardam edýärler. Lomaý söwda köp maksatly hem-de ýöriteleşdirilen görnüşde amala aşyrylýar. **Bölekleyin söwdagär** - bu harytlary iň soňky alyjylara satýan adam. Bölekleyin söwdagär satýan harytlaryny lomaý söwdagärdən ýa-da öndürijilerden satyn alýar. **Dellal (broker)** – satyjy bilen alyjyny duşurýan araçy. Bu ýagdaýda satyjynyň harydy dellallyň eýeçiligine geçenok. Öz hyzmatyna dellal şertnama boýunça satyjydan peýda görýär. **Söwda agent**i – bu alyjylara özbaşdak harydy satýan adam. Onuň dürli statusy bolup bilýär. Söwda agent i şertnama esasynda işläp, diňe belli bir kärhana ýa-da alyjylara hyzmat edip bilär. **Diller** – bu garaşsyz, kiçi derejeli telekeçi bolup, öz işini uzak möhletli harytlaryň satuwynda ýöriteleşdirýän adam (dürli maşynlar, oba hojalyk traktorlary, gurallary we ş.m.). Diller satýan harydynyň eýesi, başgaça aýdylanyda, ol araçy bolup satjak harytlaryny öňünden öndürijiden satyn alýar.

Harydy ýerleşýän guramalary iki topara bölmek bolýar:

1-nji topar - ulag kärhanalary, üpjünçilik kärhanalary, haryt saklaýjylar, banklar, maliýe edaralary we ýerlemek hakynda maglumat beriji merkezler.

2-nji topar – muňa lomaý we bölekleyin söwdany ýöredýän lomaý firmalar, söwda birjalary, söwda öýleri we ş.m. edaralar girýärler.

Söwda biržasy – bu hemişe hereket edip gurnalan lomaý bazar. Türkmenistanda Döwlet haryt-çig mal biržasy 1994-nji ýylda bäri hereket edýär.

Söwda öýleri – bu uly möçberdäki lomaý we bölekleýin söwdany amala aşyrýan firmalar (kärhanalar). Olar önümçilik we maliýe dolanyşygyny ýerine ýetirýär. Söwda öýleri söwda biržalardan tapawutlanýar. Sebäbi söwda öýlerinde birnäçe standartta gabat gelmeýän sarp ediji harytlar bilen işlenilýär. (geýim, durmuşda ulanylýan dürli elektronika harytlary we ş.m.).

4. Harydy satmagyň we ýerleşdirmegiň esasy ugurlaryny saýlap almak

Kärhana haryt ýerleşdirmegiň ugurlaryny gözden geçirmegiň esasynda, onuň has netijeli düzümi barasynda karara gelýär. Indi saýlanyp alnan ugry dolandyrmak meselesine amal etmeli bolýar. Ugry dolandyrmak araçylary saýlap almagyň we ýerleşdirmegiň dolandyrylyşynyň esasy meýilnama boýunça söwdany dolandyrmakdan ybaratdyr. Beýle etmegiň esasy maksady harydy ýerleşdirmegiň we peýda görmegiň maksatnamalaşdyrylan görkezijilerine ýetmekdir.

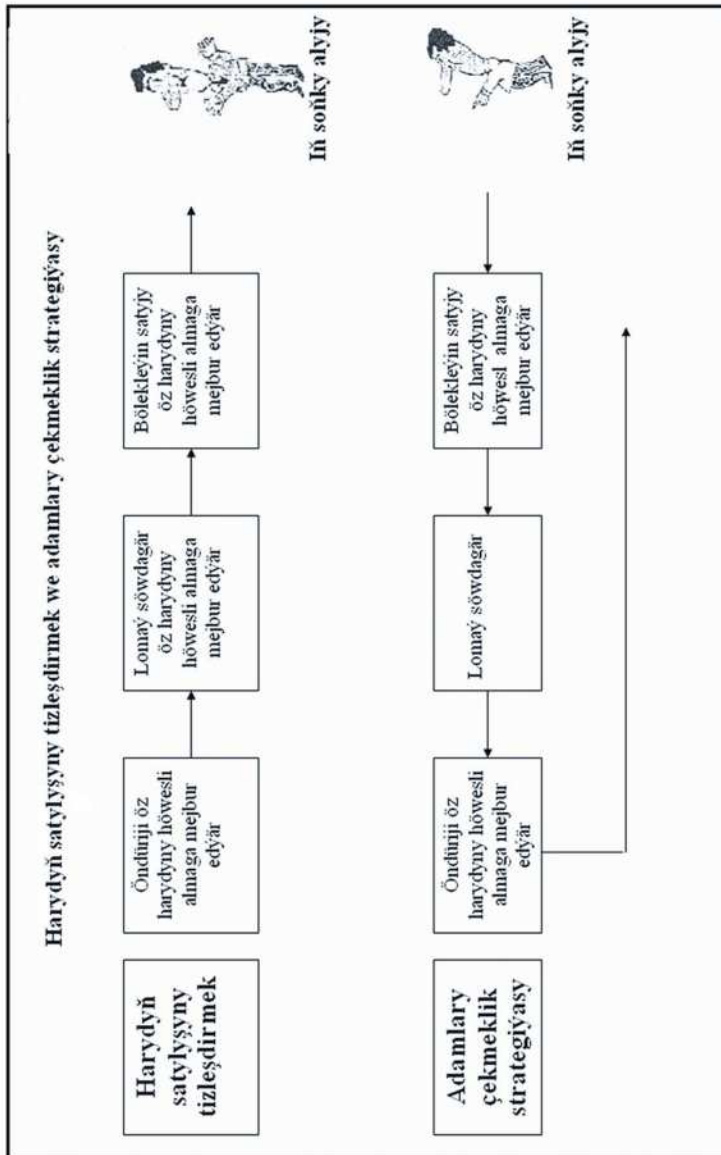
Şu aýdylanlar göz önünde tutulanda, ösen ýurtlarda haryt ýerleşdirmek işini kärhanalar öz güýji bilen ýerine ýetirýärler diýen düşüňjaniň nädogrudygyna göz ýetirip bolýar. Sebäbi has iri kärhanalar hem öz harytlaryny ýerleşdirmekde özlere amatly we has bähbitli haryt hereketiniň taslamasyny saýlap alýarlar. Olar söwda hyzmatynda emele gelen araçyllyk ulgamyndaky haryt satmagyň we ýerleşdirmegiň görnüşlerini we dürli ugurlaryny saýlap alýarlar diýiligidir. Önüm öndüriji haryt satmakda we ýerleşdirmekde, köplenç ýagdaýda şekillerde görkezilen usullary ulanýarlar.

Kärhana tarapyndan bu usullaryň saýlanyp alynmagyna köp sebäpler täsir edip bilýär. Ilkinji nobatda oňa harydyň isleg dörediş ugry we häsiýeti uly täsir edýär. Azyk harytlaryny öndürýän kärhanalar köplenç ýagdaýda, özleri ahyrky alyja satmak hakynda jan edýärler. Olar aragatnaşyk edaralarynyň üsti bilen ibermek, dürli ulaglaryň görnüşlerini ulanyp tizleşdirmek, alyjylaryň ýaşaýan öýleriniň üstüne harytlary eltip satmak

ýaly usullary ulanýarlar. Senagat önümleri kärhanalaryň köpüsi üçin meseläniň netijeli çözülmegi haýsy hem bolsa ýerleşdirişiniň bir ugry has dogry çözülen-de bolsa, birnäçe ugruň saýlanyp alynmagynyň amatly bolmagy mümkindir.

Haryt öndüriji bilen alyjynyň arasynda araçylar näçe az bolsa öndüriji harajatlary köp çekýär, sebäbi ol zerur harytlaryň ätiýaçlyk möçberlerini döretmeklige, olaryň saklanylyşyny üpjün etmeklige, işläp bejeriş işlerini ýola goýup, soňam lomaý satmaga mejbur bolýar. Şonuň üçin hem kärhana ýolbaşçysynyň bu baradaky işini bazar öwrenijiniň etsem-goýsamy esasynda ýola goýsa, meýilnamalaşdyryş we söwda ýerleşdiriş işleriniň dolandyryş ähmiýetini ýokarlandyrýar. Marketingiň ulgamynda **haryt ýerleşdiriş syýasaty** – munuň özi harydyň tapgyrlaýyn hereket etmek hadysasyny guramakdyr. Ol haryt önüminiň önümçilikden sarp edijä çenli hereketiniň her bir soňraky tapgyrlarynda kabul edilýän çözgütleriň täsiriniň seljermesini göz önünde tutýar. Şonuň bilen birlikde ýerleşdiriş işi jikme-jik oýlanylyşylan haryt syýasaty mahalynda baýlyklary netijeli peýdalanyp bolar. Haryt syýasaty harydyň anyk sarp ediş eýesi bolar ýaly, öndürilýän önümleriň alyjylarynyň anyk toparlary üçin gönükdirilmegini nazarda tutmak arkaly guralýar.

Marketingiň hereketler toplumyny bir wagtda peýdalanmak zerurdyr. Munuň özi önümçilige, haryt görnüşlerine, satuwyň şertlerine, hyzmatlar ýaýlymyna zerur üýtgetmeleri öz wagtynda girizmäge, alyja täsir etmäge mümkinçilik berýär. Harytlary ýerleşdirmekde ýokarky bellenen serişdeleriň ähmiýeti uludyr, sebäbi bazar şertinde her bir öndürilen önüm sarp ediljilere tizden-tiz ýetirilip bilmeli. Harydyň satylyşyny tizleşdirmekde birnäçe şertleri peýdalanmagyň ugurlary 10-njy shemada görkezilýär.

<p style="text-align: center;">Harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi 1</p> <p style="text-align: right;">9-njy shema</p> <p>Harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi reklama arkaly ýetirilýän şol bir maksatlara ýetip biler, ýöne az pul arkaly uzak möhlet bilen ýetýändir</p>	<p>(1) Harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi üçin siziň maksatlaryňyz nähili?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Peýdaly injiň döremegi • Müşderileriň çekilişi • Gutyçli müşderilere harytlar ýa-da hyzmatlar barada habar bermek • Siziň harydň ýa-da hyzmatyň nähili ulanyşy barada müşderileri okatmaklyk <p>(2) Siz adamlaryň nähili garaýyşlaryna garaşýarsyňyz?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Olar siziň harydnyzy (hyzmatynyzy) barlap görüärler • Siziň önümiňiziň ýa-da harydnyzyň esasy aýratynlyklaryny öwrenýärler • Olar siz barada başga adamlara gürrüň berýärler • Olar siziň harydnyzy (hyzmatynyzy) satyn alýarlar • Olar öz wagtlarynyň köpüsini dükannda geçirýärler
---	---

Harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi 2

(3) Harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi üçin siz nämelerden peýdalanyň bilersiňiz?

- * Wiziň kartlary
- * Kitapçalar
- * Müşderler üçin kiçijik sowgatlar
- * Hemişelik müşderiler üçin ýörite şertler
- * Bahanyň aşaklandyrylmasy
- * Jengýeňçilik işewürligi (hemäýatkarlyk)
- * Gazetlerde, telewideniýede çykyş etmeklik

(4) Siz harydň satlyşynyň tizleşdirilmesi üçin näçe pul harç edip bilersiňiz?

- * Siz harydň satlyşynyň tizleşdirilmesini pul sarp etmezden gurnap bilermisiňiz?

(5) Haýsy netijeli – reklamamy ýa-da harydň satlyşynyň tizleşdirilmesini?

Satuwy tizleşdirmekde satuwa höwes döredýän serişdeleriň manylygynyň uly orny bar.

§11. Agrosenagat önümleriniň reklamasy

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda alyp barýan täze ykdysady syýasaty

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen önümçilik gatnaşyklarynyň düýpli özgerdilmegi, adam islegini hil taýdan kanagatlandyran harytlaryň we durmuşy hyzmatlaryň kemala getirilmegi we ösdürilmegi, bu babatda biziň ýurdumyzda edilen uly aladanyň birine öwürüldi. Bu öz beýanyny ozaly bilen Türkmen döwletiniň durmuş maksatly syýasatynda tapdy. Adamlaryň özüniň zähmete okgunlylyk esasynda eşretli durmuşda ýaşamaklaryna döwlet tarapyndan ähli şertler döredildi. Şeýlelikde, hormatly Prezidentimiziň “Ykdysady ösüşiň diňe özi biziň adamlarymyzyň hal-ýagdaýyny gowulan-dyrmagy kepillendirip bilmeýär, eýsem-de ol munuň üçin zerur şertleri döredýär diýsek bolýar. Şonuň üçin hem durmuş meseleleriniň çözülmegine gönükdirilen işlere erjel we maksada okgunly häsiýetiň berilmegi bütinleý kanunalaýykdyr” diýen, sözlerini aýdyp geçmek ýeterlikdir. Hususyýetçiligi ösdürmek esasynda halkyň ýaşayyş - durmuşa bolan höwesiniň ýurdumyzda geljekde has-da ösdüriljekdigi “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasynda öz beýanyny tapdy.

“Özgertmelerin barşynda ykdysadyýetiň döwlete degişli däl bölegi-de, ep-esli öser. Bu pudakda kärhanalaryň sany mese-mälim köpeler. Özgertmeler eýeçiligiň şahsy we garyşyk görnüşleriniň ösdürilmegi, hususylaşdyrmagyň çaltlandyrylmagy, hojalyk edaralarynyň (daýhan birleşikleriniň we alyjylar birleşikleriniň) guramaçylyk – hukuk görnüşleriniň kämilleşdirilmegi bilen has-da öňe gider” diýlip, aýratyn üns berlip geçilýär. Şu aýdylanlar mynasybetli marketingiň has inçe tilsimlerine çenli öwrenmeklik zerurçylygy ýüze çykýar.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan ykdysady syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri - döwrüň talabyna görä bazary guramak we ony netijeli dolandyrmak.

Bazary saklamakda we ony eýelemekde bolsa reklama uly orun berilýär. Häzirki ykdysady durmuşda reklama sözi ýörgünli söz bolup durýar. Onuň ähmiýeti, serişdeleri, orny bazar şertinde gün-günden kämilleşýär. Hormatly Prezidentimiz her bir öz çykyşynda Türkmenistanyň bazarynyň möçberine, onuň sygymyna we bazar gatnaşyklarynyň özgertmesine uly üns berýär.

Reklama harydy saýlap almakda, ony höweslendirmekde degişli wezipeleri ýerine ýetirýär. Reklama - müşderileri özüne çekip, kärhanalara girdeji almakda uly usul bolup durýar. Reklama - harydyň guraly bolup, harytlary biri-birinden tapawutlandyryr. Reklama - satuwda güýçli serişdeler bolup, alyjylaryň we satyjylaryň isleglerini doly kanagatlandyrmaga mümkinçilik döredýär. Reklama – ykdysady syýasatyň esasy ösüş ugurlarynyň biri bolup, ýurduň içerki we dünýä bazarlarynda türkmen harytlarynyň tanalmagyna, olara uly isleg bildirmekde uly ýardam berýär.

2. Reklama hakynda düşünje. Onuň görnüşleri we serişdeleri

Reklama we harydy höweslendirmek marketingiň esasy bölüminiň biridir. Bu bölüm agrosenagat önümlerini ýerleşdirmekde kärhananyň önünde goýulýan maksatlary amal etmekde ulanýan esasy guralydyr.

Marketingiň dilinde reklama işleri “adwartaýzing” diýlip atlandyrylyp, ol iňlis dilinden terjime edilende “aýan etmek, äşgär etmek” manysynda bolup, ýörite adalgalar sözlüğünde alyjylaryň ünsüni önümlere, hyzmatlara çekmek, önümleri, hyzmatlary almak üçin edilýän çagyryşlar, maslahatlar diýlip terjime edilýär. Reklamanyň esasy wezipesiniň harydyň bäsleşýän taraplaryňkydan ýokary hillidigini, aralyk bahalydygyny, oňat alyjylyk häsiýetleriniň, gaplanyşynyň aýratynlaşdyrylmagy ýaly tapawutlaryň bolmalydygy bilen alyjylaryň islegini doly kanagatlandyryp bilmelidiginden ybaratlygy belenilýär. Şonuň üçin reklamada köp pul serişdelerini diňe bir telekeçilik kärhanalary harç etmän, eýsem, muzeýler, gaznalar we dürli jemgyýetçilik guramalary öz maksatlary üçin, köpçülige öz reklama işlerini edýärler. Şu ýerde telekeçilik edarasy hasaplanmaýan ABŞ-nyň hökümetiniň dünýädäki güýçli reklama edijileriň hatarynda 24-nji orunda durýandygyny aýtmak, bu işiň döwlet işlerinde hem ähmiýetlidiginden habar berýär. Reklama işi

adamzat döräli bäri bar zatdyr. Ortaýer deňzi kenary ýurtlarynda arheologiki gazma işleri geçirilende dürli wakalar, teklipler hakynda habar berýän asmaçlar tapylypdyr. Rimliler gladiator uruşlary hakynda dürli diwarlarda, finikiýalylar bolsa, dürli harby ýörişleri, dürli haryt daşalyşyny daş gaýalaryň ýüzünde görkezmek bilen şekilleri çekipdirler. Bularyň hemmesi reklamalaryň başlangyçlarydyr. Gadymy Gresiyada, Afinanyň köçelerinde gullaryň, mallaryň, dürli harytlaryň satylýandygy hakyndaky diwarlarda ýazylan habarlar reklama edilişiniň görnüşidir. Ir döwürde senetkär küzegärler öz harytlaryna bellik goýupdyrlar (biziň günlerimizde haryt bellikleri ýa-da haryt atlary goýulýar) we ony beýleki küzegärleriňkiden tapawutlandyrypdyrlar. Reklamanyň taryhynda 1450-nji ýylda doglan A. Manusiň tarapyndan neşir ediji tilsimiň oýlanyp tapylmagy uly öwrülişik döredipdir we ilkinji neşir edilen bildirişler 1478-nji ýylda iňlis dilinde çykarylypdyr. Soňky döwürlerde (1622-nji ýylda) iňlis dilinde ilkinji gazetň çykmagy bilen reklama işi güýçlenip başlapdyr. Reklama güýçli derejede 18-nji asyrdaky ABS-da ösüp başlaýar. 1729-njy ýylda iň köp sanly gazetini çykaryp, onda iň köp möçberde reklama ýerleşdirip, Amerika boýunça öňe çykmagy başaran Benjamin Franklindir. Ol Amerikan reklamasyň atasy hasap edilýändir. Soňra 1813-nji ýylda ol ýerde hökmany başlangyç biliminiň ýola goýulmagy bilen sowatlylyk derejesi ýokarlanyp, gazet-žurnallarynyň köpelmegine täsir edipdir. Soňra bolsa radionyň, telewizoryň oýlanyp tapylmagy dünýä ýurtlarynda reklama işiniň çalt depginlerde ösmegine uly itergi bolandygyny siziň özüňiz oňat bilýänsiňiz.

Reklamanyň düşünjesini bermekde birnäçe tekliplerden peýdalanyň bolýar.

1. Reklama munuň özi – harydyňa tiz şertde alyjy tapmak.
2. Reklama – harydyňy satmakda iň arzan usul bolup durýar.
3. Reklama – bu harydy hödürlemegiň we müşderiniň ünsüni çekmegiň usulydyr.

Reklama birnäçe görnüşde taýýarlanýar:

1. Ynandyryjy reklama.
2. Maglumat beriji reklama.
3. Özüne çekiji reklama.

Reklamanyň birnäçe düzgünnamasy bar- reklamanyň ýönekeý, düşnükli görnüşinde bolmagy, öňki reklamalara meňzeş däl bolmagy, esasy kommersiýa görkezijileriniň bolmagy we onuň gysgaça ýazylmagy. Reklama işi köp maksatlar üçin ýola goýlup bilinýär. Meselem, haryt satuwynyň möçberini köpeltmek, alyjylaryň haryt bazaryndaky ünsüni güýçlendirmek, kärhananyň harytlary ýa-da hyzmatlary dogrusynda oňat pikirleri döretmek, ynandyryjy düşüňjeleri alyjynyň aňyna ýetirmek ýaly maksatlary bolup bilýär. Reklamany ulanýanlaryň köpüsi hususy kärhanalar bolýar.

Reklama – bu hususy pudakda ulanylýandygyna garamazdan, düşewüntlidir. Ýöne kärhanalaryň, guramalaryň reklama işini geçirmeklige çemeleşişleri dürli-dürlidir. Kiçi kärhanalarda reklama işi bilen haryt ýerleşdiriş bölümündäki ugurlaryň biri meşgul bolup bilýär. Iri kärhanalar özlerine ýörite reklama bölümüni döredýärler. Şeýle bölümüň dolandyryjysy marketing boýunça başlygyň orunbasaryna tabyn bolýar. Reklama bölümüniň esasy etmeli işine reklama boýunça umumy gaznany döretmek, aragatnaşyk edaralarynyň üsti bilen göni reklama işlerini guramak, ahyrky satyjylar üçin reklamanyň edilişini, guralyşyny ýola goýmak, reklamanyň beýleki üns berilmedik görmüşlerini ýola goýmak ýalylar girýär. Reklama işi telekeçiligiň bir pudagy hökmünde harajatlary köp talap edýänligine garamazdan, onuň berýän girdejisi örän ýokarydyr. Sebäbi harytlaryň we hyzmatlaryň kärhana getirjek peýdasy ep-esli möçberde reklama baglydyr. Elbetde, haryt ýa-da hyzmatlar barasyndaky dogry, özüne ünsi çekiji reklama alyjylarda olara bolan duýgyny oýarmakda haryda ýa-da hyzmata bolup biläýjek alyjylary, müşderileri çekip bolýar. Bu bolsa harytdan ýa-da hyzmatdan alynjak peýdadan başga-da, kärhananyň abraýynyň köpçüligine aýan bolmagyna uly täsir edýär.

Reklama işi geçirilende birnäçe tapgyrlary belläp bolýar:

- Reklamany niýetlenen toparyňa gönükdirmek.
- Reklamanyň maksatlaryny kesgitlemek.
- Reklama şertnamasyny düzmek.
- Reklamanyň görnüşini saýlamak.
- Reklamanyň smetasy (harajatlaryny) hasaplamak.
- Reklamany bahalandyrmak.

Oňat we dogry düzülen reklama müşderleriň ünsüni çekmäge, gyzyklanmaga olaryň islegini höweslendirmäge hem-de bir netijä ünsüni ugrukdyrmaga getirýär. Bazar şertlerinde reklamanyň görünüşleri, wezipeleri kämilleşýär hem-de ösüş depginleri ýyl-ýyldan artýar. Şu ýagdaýa birnäçe ýagdaýlar sebäp bolup durýar.

- Ösen döwletleriň ykdysadyýetiniň derejesi.
- Köp ýurtlarda bäsleşik şertleriniň güýçlenmegi.
- Döwrüň talaplary.
- Bazar gatnaşyklarynyň kämilleşmegi we integrasiýanyň ýitelmegi.
- Zähmet öndürjiliginiň ýokarlanmagy.

Reklama taýýarlananda birnäçe serişdelerden peýdalanylýar. Olaryň sekiz toparyny bellemek bolar:

1. Göni reklama:

- Poçta üstünden edip bolýar.
- Müşderilere şahsy görnüşinde ýetirilýän dürli maglumat beriji hatlar we kagyzzlar.

2. Metbugat reklamasy:

- Gazetler.
- Ýöriteleşdirilen žurnallar (“Täze oba”, ”Altyn asyryň ykdysadyýeti”),
- Umumy žurnallar (“Diýar”).
- Dürli sprawoçnikler (telefon kitapçalary).

3. Çap edilen reklamalar:

- Prospektler, wizitkalar
- Kataloglar, kalendarlar
- Bukletler, bellikli bukjarlar (konwertler)
- Plakatlar, otkrytkalar

4. Ekran reklamasy:

- Kino, telewideniýe
- Slaýdlar
- Kameralar

5. Daşky reklamalar:

- Dürli şitler
- Uly görnüşindäki plakatlar

- “Ylgaýan setirler”
- Erkin, daşarda dükanlaryň önünde durýan harytly witrinalar

6. Ulag serişdesindäki reklama:

- Ulag serişdesiniň ýüzünde ýazylyan reklama
- Salonyň içindäki ýazgylar
- Wokzallarda we aeroportlardaky terminallar

7. Satuw ýerindäki reklama

- Dükanlaryň witrinalary
- Dükanlaryň asmaçlary
- Söwda zalynda edilen bellikler
- Harydyň daşy (magaziniň belligi goýulan gaplar, futlýarlar, lentalar dürli kagyzlar we haltalar)

8. Suwinirler(sowgatlyk önümler)

- Briloklar
- Awtoruçkalar
- Bloknotlar
- Papkalar
- Gapjyklar

Reklama kompaniýalary üstünlik gazanjak bolsalar, hökmany suratda reklamasyňyň serişdelerini, görnüşlerini, usullaryny hemmetaraplaýyn kämilleşdirmeli.

3. Reklamanyň esasy pikirini ykrar etmek we ony ýaýratmagyň usullaryny saýlap almak

Reklama etmekde iň esasy, aýgýtlaýjy we onuň hilini kesgitleýji zadyň biri, onuň berlişiniň düýp manysyny açyp bilmekdir. Başgaça aýdanymyzda, reklama etmekde harydyň ýa-da hyzmatyň artykmaç tarapyny alyja bähbitli açyp görkezip bilmän, ol baradaky doly pikiri ykrar edip bilmekdir. Sebäbi şeýle doly mazmuny ykrar edip bilmeklik, ediljek reklamanyň berjek bähbidini kegitläp bilýär. Ol alyja, müşderä täsir edip, onuň hil taýdan oňatdygyny, satyn alnandan soň beýleki hyzmatlary, ulanyşda az harajat talap etjekdigini, kärhananyň köpçülikde tanalýandygyny, haryt görnüşleriniň baýdygyny we başgalary olara ynandyrar ýaly bolmaly.

Reklamanyň düýp habar beriljek manysy oýlanyp tapylandan soň, beriljek reklamanyň mazmunynyň üstünde işlenilýär. Reklamanyň mazmuny onuň haýsy görnüşde beriljegine garamazdan, gysga we düşnükli, oňat ýatda galyjy bolmalydyr. Uzyn sözlemlerde reklama etmän ýa-da uzak wagtda şol haryt, hyzmat dogrusynda aýtman, alyjynyň ünsüni özüne çekip bilmelidir. Şonuň üçin hem beriljek reklama näçe gysga we şol gysgalykda hem onuň şuňa meňzeş beýleki harytdan ýa-da hyzmatdan nähili artykmaç taraplarynyň bardygy hakynda onat häsiýetnamanyň berlip bilinmegi, bir gezek alan harydyny köp gezek gaýtalap almagyna (mydamalyk alyja öwrülmeğine), bir gezek hyzmatla geleniň yzygiderli gelmegine ýardam bermelidir. Reklamada esasy meseleleriň biri hem ony ýaýratmagyň usullaryny, ugurlaryny saýlap almakdyr. Beýle diýildigi reklamanyň alyjylar ýa-da müşderiler üçin bolmagynyň usulyny saýlap almak diýmekdir. Olaryň örän köp görnüşleri bardyr. Meselem, gazetlerde, žurnallarda, radioda, telewideniýede, reklama tagtalarynda, asmaçlarda, ýörite kitap şekilli ýygyndylarda berlip bilinýär. Haryt sergilerini guramak, dükanlaryň aýnalarynda haryt bezeglerini bermek, alyjylar bilen duşuşyklar geçirmek ýaly işler hem reklamanyň görnüşleri bolup, haryt hakyndaky maglumatlary alyjylara äşgär etmegiň bähbitli taraplarydyr.

Reklama etmegiň görnüşleri saýlanyp alnanda oňa harydyň häsiýeti, alyjylaryň, müşderileriň reklamada ýykgyň edýän ugurlary, kärhananyň serişde üpjünçiligi ýaly sebäpler uly täsir edýär.

Durnukly bazar şertlerinde reklama köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üsti bilen berilse, ýeterlik hasap edilýär. Ýöne dürli görnüşdäki tehniki harytlar telewideniýäniň üsti bilen berilse, oňat hasap edilýär. Sebäbi telewideniýäniň üsti bilen ol tehniki harytlaryň işleýşini, artykmaçlyklaryny görkezip bolýar. Gök we bakja önümleri owadan reňkli suratlar arkaly gazet-žurnallarda berilse, has özüne çekiji bolýar.

Reklama etmegiň has oňat görnüşleriniň biri, kärhananyň işgärleriniň ýa-da hünärmenleriniň goýberýän harytlaryny bazarda görkezip, oňa düşündiriş berip, satuw işini ýola goýsa, alyjylaryň oňa bolan ünsi has-da artýar. Sebäbi alyjy haryt hakynda doly maglumat alyp, islän soragyna jogap tapyp bilýär. Onuň artykmaçlyk edýän ýerlerine göz ýetirip bilýär.

Mundan başga-da kärhana öz harydyny sergiler guramagyň esasynda hem reklama edip bilýär. Sergä gatnaşýan hünärmenler, alyjylar harytlar bilen ýakyndan tanşyp, olar barasynda ýeterlik maglumat alyp bilýär we gerek bolsa köp möçberde, şol harydy (harytlary) satyn almak dogrusynda şol ýerde kärhananyň wekilleri bilen şertnamalar hem baglaşyp bilýär.

Reklama etmek işi aňsat iş dälidir. Kärhana entäk harydy öndürüp başlamazyndan kän ön ol goýberiljek haryt hakynda doly maglumaty reklama bolüminiň işgärlerine bermelidir. Olar ylaýta-da täze haryt önümçiligini ýola goýulmaly bolanlarynda, ony öndürmek dogrusynda kärhananyň karara gelen döwründen başlap, reklamanyň üstünde ymykly işlemelidirler. Sebäbi reklamany ýerine düşer ýaly derejedäki many-mazmunda berjek bolsaň, örän köp oýlanmaly we netijeli bolar ýaly derejede berlip bilinmegini üpjün etmeli bolýar. Bu bolsa wagt we serişdeler talap edýär. Galyberse-de, reklamada berilýän maglumatlar anyk bolmalydyrlar. Reklamada diňe bir gezek ýalan sözlense, soň alyjylary hakykat ýagdaýynda hem ynandyrmak kyn bolýar. Galyberse-de, nädogry berlen reklama kärhananyň abraýyny gaçyrýar. Abraýy gaçan kärhananyň harydynyň ýüzi pes bolýar we şu esaslarda ol pes netije gazanýar.

Ösen ýurtlarda reklama işlerine köp derejede üns berilmeginiň esasy sebäbi, iri kärhanalaryň bäsleşik ýagdaýlarynda haryt ýa-da hyzmat ýerleşdirmekde köp kynçylyklara duşýanlygydyr. Reklama telekeçiler birinji derejeli üns berýärler. Onuň şeýledigine ösen ýurtlarda reklama üçin edilýän ägirt uly harajatlar hem şaýatlyk edýär. Meselem, berilýän maglumatlara görä, ABŞ-da bir ýylyň dowamynda reklama maksatlary üçin ortaça 80 mlrd. gowrak Amerikan dollary harajat edilýär. Onuň şeýle bolmagy geň dälidir. Häzirki zaman bazar öwrenijisi alyjylarda haryt önümçiligi dogrusyndaky alyjylyk endiklerini taýýarlamagy birinji derejeli üns merkezinde saklap, olaryň haryt alanda halaýan, isleýän taraplaryndaky ugurlaryny agtarmakda köp çäreleri geçirýärler. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ösmekligi bilen, ylaýta-da telewideniýäniň köp ugurly gepleşikleriniň dünýä ýurtlarynyň möçberinde alnyp barylmagy, bu meseläniň aňsat çözülmegine giň ýol açýar. Telewizor arkaly berilýän reklama onuň gymmatlygyna garamazdan, **“alyjy öýdekä bar wagty”** her günde alyjy

bilen k rhana gerekli alyjylyk h si yetini ta   arlap bil   n aragatna  ygyny d redip bil   r.

4. Reklamany bahalandyr  an usullar

Reklamany bahalandyrjak bolsak, onu  n birn   e usullary bar:

1. **Test arkaly reklamany tanatmak** (m    deriden test alynanda olary  n reklama bilen   n tany  lygyny anyklap bol   r).

2. **Test arkaly reklamany   atda saklamak** (bu usul esasynda m    deri reklama hakynda   atda saklan maglumatlaryny a  dyp ber   r).

3. **S  hb  delik ge  cirmek** (m    derini  n pikirini soramak, onu  n reklama gara  syny kesgitlemek. Meselem, h  d  rlenen reklama o  a   radymy, gyzyklandyrdymy hem-de m    derini  n reklama ynamyny      e   kar   r).

4. **Anketa esasynda reklamany  n hilini we onu  n ykdysady netijeliligini kesgitlemek** (usul esasynda m    derileri  n reklamada berlen maslahatlary  n   erine   tiriljegi   a-da d  ldigi      e   karyl   r).

Reklamany  n seri    delerini sa   lap almakda m      m bolup duran   agda   reklamany  n gymmaty. Reklama harajatlary (gymmaty) halkara standartyna g  r   1000 oky  ylar     n hasaplan   r. Hasapla    k ge   irilende h  kmany suratda h  d  rilenil   n reklamany  n oka    y d  l toparyny hasaba almaly.

$$\begin{array}{l} \text{Reklamany  n} \\ \text{gymmaty 1000} \\ \text{oky  ja, di  nle     , g  r     } \end{array} = \frac{\text{umumy reklama edilen harajatlar}}{\text{tira  }}$$

Reklamany  n ni    tlenen

$$\text{topary} = \text{tira  } \times \text{oky  ylary  n, di  nle    jileri  n g  r    jileri  n sanyna-} \\ \text{oky  y d  l toparyna}$$

Reklamada beril   n maglumatlar bilen birlikde, onu  n netijeliligine reklamany  n re  kini  n hem uly   hmi    ti bar. Re  k      ne   ekip   a-da     nden da      dyryp hem bil   r. M     derini bimaza edip   a-da o  a rahatlyk d  redip bil   r. Ony ga    y- alada salyp bil   r   a-da lezzeti, s        li du   duryp biler.   ol seb   pli reklama sa   lanyp ta    arlanylanda, onu  n re  kini hem g    

öňünde tutmaly. Meselem, kofe goňur bokallardan içilende müşderileriň 75% -i gaty güýçli kofe diýip aýdýarlar. Şol kofany sary bokallardan içenler oňa gowşak diýip jogap berýärler. Gyzyly bokallardan kofe içenler ondan uly lezzet alyp, örän tagamly diýip aýdýarlar.

Reklamanyň netijesi näçe ýokary bolsa, şonça-da siz öz harydyňyzdan girdejisini köp alyp bilersiňiz. Bazara çykarylan harydyň gerekliligi we eleýeterlilik, onuň bazarda saklanmagy reklamanyň geçirilişine baglydyr. Reklama etmekde temany şu aşakdäki şertler bilen jemleýäris.

Nädip reklama etmeli?

1. Reklamanyň kömegi bilen nädip siziň niýetlenen toparyňyza ýetmeli

Ş% Olar nirede işleýärler, okaýarlar?

Ş% Olar nähili gazetler we žurnallar okaýarlar, nähili TV maksatnamalaryny seredýärler?

Ş% Olaryň kyblagähleri kim?

2. Gowy reklamanyň üç esasy bölegini nähili kesgitlemeli?

- Siziň teklibiňiz.
- Pikiriň döremegi.
- Ýeterlik kiçi we orta telekeçilik işi.

3. Siz reklama üçin näçe pul harç edip bilersiňiz?

4. Olary nähili harçlamaly?

Haýsy kiçi we orta telekeçiler siziň teklibiňize (reklamaňyza) gabat gelýär?

Altyn asyryň önümleri

			<p>Şokolad</p>	<p>Sakgyç</p>	<p>Wafli</p>
---	--	---	----------------	---------------	--------------

§12. Agrosenagat önümleriniň bazarynyň öňe sürülmegi

1. Harydyň öňe ösüşiniň maksady

Kärhanalar näçe gowy işleýän hem bolsa, nähili gowy harytlary çykarýan hem bolsa, eger siziň gazanan üstünlikleriňiz barada sizden başga hiç kim bilmeýän bolsa, onda bu zatlaryň barysy manysyz bolýar. Hökmany suratda siziň harydyňyz barada biler ýaly etmeli. Bu bazardaky harydyň öňe ösüşiniň maksady bolup durýar. Öňe ösüş näme? Önümiň bazarda öňe ösüşi – bu kärhananyň tarapyndan öz harytlary ýa-da hyzmatlary barada maglumat, harytlar we hyzmatlar barada ynandyrmak ýa-da olar hakda adamlara ýatlatmak üçin ulanylýan habar bermekligiň dürli görnüşidir.

Kärhana özüne gerek bolan habarlary ýörite söwda, sergi, bazarlar, köpçülikleýin maglumatlar (gazetler, telewideniýe, radio, göni poçta arkaly ugratmak, daşky bildirişler we başgalar) we başga görnüşleriň üsti arkaly berip biler. Alyjylara täze önüm we onuň häsiýetnamasy barada - haryt, ýagny onuň bardygy, nämä niýetlenendigi, nireden satyn alyp boljakdygy barada maglumat bermelidir. Harytlary öňe ösdürmekde esasy zat, müşderileriň gowy garaýşyny gazanmak, näme üçin bäsdeşleriň däl-de, diňe siziň harydyňyzy saýlamalydygyny delillendirmeler arkaly düşündirmek we müşderilere ony satyn almaga ynandyrmak meselesi bolup durýar. Gowy ynama giren harydyň ýatladylyp durulmasyna üns berilýär. Ýatlatmaklygyň manysy müşderileriň siziň harytlaryňyzy, dükanlaryňyzy unutmazlygyny, olaryň geljekde hem siz barada gowy pikirde bolmagyny gazanmakdyr. Harydyň öňe ösmekliginiň birnäçe mümkinçilikleri bolup, kärhana olardan özüne gabat gelýänlerini saýlaýar. Saýlanan gömüşleriň utgaşmagy, harytlaryň we hyzmatlaryň bazarda öňe ösmeginiň maksatnamasyny düzýär. Öňe ösmeklik maksatnamasy – bu usul kompaniýa tarapyndan müşderileriň ynamyny gazanmak maksady bilen ulanylýar. Öňe ösmekligiň esasy görnüşleri şu aşakdakylary öz içine alýar:

- Reklama.
- Meşhurlyk.

- Söwda höwes döretmek.
- Şahsy satuw.

Reklama. Birnäçe telekeçiler reklamanyň gymmatlygy sebäpli, öz harytlaryny reklama edip bilmeýärler diýip hasap edýärler. Dogrudan hem, çykdaýylar uly bolup biler. Ýöne oňa kärhananyň ösüşi üçin uzak möhletleýin goýum hökmünde seretmeli. Muňa düşünmekligiň özi gurnalyş ýyllarynda reklama kompaniýalarynyň diňe bir uly korporasiýa däl, eýsem, orta we kiçi biznesiň kärhanasy bolmagyna sebäp boldy. Reklama biznesiň ösüşinde uly ähmiýete eýe bolup biler.

Harydy reklama etmekligiň maksady müşderiniň göz önünde hojalygyň gowy ýagdaýyny döretmekdir. Ýöne siziň kärhanaňyz we harydyňyz barada reklamaly maglumat köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde diňe bir gezek çykça, onuň peýdasy örän az bolar. Islenilýän täsir diňe reklamanyň yzygider ulanylmagynda gazanylyp bilner. Reklamanyň gowy tarapy – ol uly we geografiki dürli ýerlerde ýerleşýän bazarlaryň ünsüni çekip biler. Bir güýçli müşderä bolan çykdaýy uly däl. Uly göwrümlü serişdeler: ýerli telewideniýeden gazetlere çenli ulanylyp bilner. Reklama şahsy satuwa ýol açyp, güýçli müşderilere maglumat berýär we hojalyklaryň önümine bolan gowy garaýşy döredýär. Onuň pes tarapy – reklama bildirişleriniň standartlaşmagy, olary alyjylaryň dürli toparlarynyň zerurlyklaryna we aýratynlyklaryna uýgunlaşdyryp bolmaýar. Sebäbi köpçülik habar beriş serişdeleriniň auditoriýasy örän uly, telekeçi üçin bolsa onuň ep-esli bölegi peýdasyzdyr. Reklamanyň birnäçe görnüşleri, harçlar bir tomaşaýy ýa-da okyjy üçin kiçi bolsa-da, uly çykdaýylary talap edýär. Reklama bildirişleriniň bahasynyň ýokarylygy üçin, olar kada görä örän gysga we olarda gerekli göwrümdäki maglumatlar ýerleşmeýär. Bu, esasan, hem, telewideniýe degişli. Bu ýerde reklama örän gysga 30 sekunt ýa-da ondan hem az. Ahyrynda, reklamanyň şahsy däl häsiýeti bar, ondan ikitaraplaýyn arabaglanyşygy almak kyn, çalt bolsa hiç hili mümkin däl.

Meşhurlyk – bu telekeçiniň kompaniýa, onuň harydy ýa-da telekeçilige wajyp täzelikleriň çaplara ýerleşdirmek hyzmaty, radioda çykyş etmek, telewideniýede sahna gurnamak ýaly tölenilmeýän maglumatlaryň ýaýradýan işidir. Meşhurlyk öňe süýşmek maksatnamasynyň esasy bölümi

diýlip hasaplanylýar. Şonuň üçin hem telekeçileriň dürli habarlar serişdelerinde bar bolan täzelikleriň sanyna jogap berýän adamlar bilen aragatnaşyk saklamaklary zerurdyr. Meşhurlygyň gowy tarapy, kärhana bilen baglanyşykly geçirilen dürli çärelere çykadjylar hem bolsa, kompaniýa olary tölemeýär. Kompaniýa baradaky maglumatlary garaşsyz çeşmelerden alýanlygy sebäpli, müşderileriň ynamy ýokary derejededir. Täzelik görnüşinde berlen maglumatlar reklama görnüşinde berlen maglumatlardan has hakykata ýakyndyr. Meşhurlygyň ýetmezçilik tarapy, kärhana käwagtlar çapdan çykarylan ýa-da habar berilýän maglumatlary gowşak barlaýar. Müşderiniň gözüniň önünde kompaniýanyň abraýyny galdyrmajak, amala aşmajak çäreler hakyndaky maglumatlar hem täzelikleriň sanyna goşulyp biler. Ýagny kärhana öz kompaniýasy barada çykan maglumaty gowşak barlaýar.

5-nji tablisa

Harytlaryň we hyzmatlaryň bazarda öňe sürülmeginiň dört sany esasy düzümi

Ýlalaşygyň görnüşi	Tizligi	Maýyşgaklygy	Barlag	Çykda-jylar
1	2	3	4	5
Şahsy satuw (göni şahsy özara baglanyşygy)	Dowamly gaýtalanýan gatnaşyklar	Habarlar alyjlara ýetirilýär we olaryň manysy ikitaraplaýyn gatnaşygyň hasaba alyn- magy bilen üýtgedilýär.	Habary berýän adam onuň manysyna gözegçi- lik edýär	Degişli- likde ýokary
Reklama (göni şahsy täsiiri bolmadyk)	Dowamly gaýtalanýan gatnaşyklar	Manysy üýtgemeyän standart habarlar	Alyjy habar- laryň manysyna gözegçi- lik edýär	Ýerlikli

5-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5
Jemgyýetçilik gatnaşyklary (göni şahsy özara baglanyşykly)	Ünsi çekýän täzelikleriň döremegin-däki döwürleýin dowamly bolmadyk gatnaşyklar	Manysy üýtgemeýän standart habarlar	Habarla-ryň manysyna doly bolmadyk gözegçi-lik	Göni çykda-jylar ýok
Söwdany höweslen-dirmek (göni şahsy özara bag-lanyşyksyz)	Gysga wagtlaýyn maksada ýetmek üçin döwürleýin dowamly bolmadyk gatnaşyklar	Manysy üýtgemeýän standart habarlar	Alyjy habar-laryň manysyna gözegçi-lik edýär	Çykda-jylaryň üýtgäp durýan ululygy

2. Söwda höwes döretmek we şahsy satuwy peýdalanmak

Söwda höwes döretmek – bu harydyň öňe süýşmeginiň beýleki usullara doldurgyç bolup bilýän we öz önünde müşderileriň ünsüni özüňize çekmäge hem-de olary siziň harydyňyzy (hyzmatyňyzy) almagyna kömek etmek maksadyny goýýan aýratyn usuldyr. Satuwa höwesiň döredilmegi alyjylaryň we söwda bolan höwesiň döredilmegini öz içine alýar.

Alyjylarda höwes döretmegiň maksady – olary siziň harydyňyzy (hyzmatyňyzy) almaklyga ynanýrmakdyr. Söwda höwes döretmegiň birnäçe usullary bar. Aşakda olaryň birnäçesi görkezilýär:

- Synag üçin nusgalyk . Müşderilerini ýa-da bölek satuw kärhanalaryny synap görmek we baha bermek üçin harydyň ýa-da hyzmatyň nusgalygy mugtuna berilýär.

- Sylag . Müşderiler sylag hokmünde satyn alan harytlarynyň ýanynda nämendir bir zat mugtuna alýarlar.

- Bahalary arzanladyş. Belli bir wagtyň dowamynda müşderilere harytlary arzanladylan bahalardan almaga mümkinçilik döredýärler. Ýöne

bahalaryň arzanlanandygyna hyýanatçylyk etmeli dälidigini ýatdan çykarmaly däl. Arzanladyş gysga döwrüň içinde geçirilende garaşylýan netijäni almak bolýar. Bahany arzanlatmak köp möçberdäki haryt satyn alnan ýagdaýynda ýa-da müşderileriň (mysal üçin, kärhanalaryň işgärlerine) köp sanyna hyzmat edende ulanylýar.

Satuw. Satuw arzanladylan bahalardan belli bir çäreler sebäpli geçirilmegi bilen has meşhurdyr. Arzan bahalardan harytlaryň ýörite satuwy hem geçirilýär. Haryt we hyzmat alyjysynyň höweslendirilişiniň başga-da birnäçe görnüşleri bolup biler (oýunlar, bäsleşikler, arzanladylan söwda). Dellallarda we söwda wekillerinde höwes döretmelidigini unutmaň. Olary höweslendirmek üçin sylag we sowgatlary bermek. Arzan reklama çykarylan çykdaýjynyň, suwenirleriň, söwda kitapçalarynyň öwezini dolmak maksady bilen arzanladyş usullaryny ulanmak bolar. Söwda höwes döretmegiň artykmaçlyklarynda, dellallar we alyjylar özüleri üçin artyk peýda gazanyp, olarda siziň harydyňyz we kärhanaňyz barada gowy pikirler döreýär. Çalt netijeler söwda höwes döretmäge täze harydy bazara çykarmak ýa-da reklamany ýerleşdirmäge kömek edip biler.

Söwda höwes döretmegiň ýetmezçilikleri:

- Diňe çalt netijeler bolman, eýsem, belli bir wagtyň geçmegi mümkin.
- Söwda höwes döretmek – bu öňe ösmekligiň beýleki usullaryny öňe sürmekdäki goldawy.
- Kähalatlarda müşderiler tarapyndan münkürlük döremegine sebäp bolýar.

• Bäsdeşleriňize siziň ulanýan söwda höweslendirme usullaryňyzy ulanmak kyn däl.

Söwda höwes döretmekligiň netijeliliginiň san bahasyny çykarmak gaty kyndyr. Ýöne telekeçi islenilýän netijäni gazanmagyň derejesini kesgitlemäge kömek edip biljek ýagdaýlar bardyr:

- Söwda işgäri tarapyndan gowy garaýyş.
- Dellallar tarapyndan gowy garaýyş.
- Müşderileriň gowy seslenmeleri.

- Alnan buýruklaryň uly mukdary.

Hökmany suratda söwda höwes döretmek işiniň netijesi hasaba alnan maglumatlar ýoredilmeli. Kompaniýanyň maksadyna ýetendigini we söwda stimülirlenmesiniň görnüşlerini ýa-da olaryň has netijeli bolan özara baglanyşygyny derňemeli.

Şahsy satuw. Tejribede kiçi biznesiň pudagynda öz harydynyň şahsy satuwyny ünsli gecirmedik ýekeje kärhana ýokdur. **Şahsy satuw** - bu satmaklyk maksady bilen harydyň müşderilere sözler bilen ýetirilmegidir. Şahsy satuwyň gowy netijeliligi diňe hökmany suratda satyjylaryň we söwda wekilleriniň harydyň hilini gowy bilenlerinde, ikitaraplaýyn bähbitli şertlerde müşderiniň isleglerine görä haryt berenlerinde gazanylyp bilner. Şahsy satuw işiniň gidişi güýçli müşderileri tapmaklygy, olaryň deňeşdirilmegini, harydyň görkezilişini, satuwyň gutarmagyny we satuwdan soňky çäreleri öz içine alýar. **Gözleg** - bu täze müşderileri tapmagyň dynuwsyz işidir. Müşderi gözlemegiň işinde maglumat kitapçasynyň, reklama bildirişleriniň, kompýuter bazasynyň kömegi bilen size elýeterli we gerek bolan maglumatlary ýygnamak hökmandyr. Güýçli müşderileriň toparlara bölünmeginiň gelejegi bolmadyk müşderilere güýç sarp etmezlik üçin ähmiýeti uludyr.

Harydyň öňe ösüşi onuň tiz ýaýramagyna, ýaýraýan ýerine hem-de tertibine bagly. Ýaýratmaklygyň ýeri ýa-da tertibi – bu harydy tapmak ýa-da alyjylara gerek ýerinde we gerek wagtynda hyzmat etmektir. Her bir harydyň ýa-da hyzmatyň öz ýaýradylýş ýoly bardyr. Ol şol ýoldan öndürijiden soňky ulanyja çenli gidýär. Ýaýratmaklyk ýoly alyjylaryň isleglerini kanagatlandyrmak üçin gerek harytlaryň gerek mukdaryny, gerek ýerini we belli bir wagtda eltmek üçin geçirijidir. Öz manysy boýunça bu iş haryt hereketidir – ulag hyzmatyny saklamaklygy we alyş-satuwy öz içine alýan hususyçylygyň haryt ya-da hyzmat görmüşinde öndürijä geçirilmegidir. Birnäçe senagat we oba hojalyk önümlerini öndürýän öndürijiler öz harydyny göni soňky ulanyja satyp bilerler. Beýleki telekeçiler öz önümini ýerlemekligi göni ownuk satyjylaryň, üçünjileri bolsa lomaý alyp satýan satyjylaryň üsti bilen amala aşyrýarlar. Harydy satmak işini amala aşyrmakda telekeçi, ilki bilen, harydy satmaga näçe söwda nokadynyň gatnaşjakdygyny anyklamaly, ýagny ýaýratmaklygyň güýçli depginini kesgitlemeli.

Ýaýratmaklygyň ýokary derejesi:

-öndürjiniň we söwda ýerleriniň ýerleşýän ýeri;

-harydyň aýratynlyklary.

Söwda kärhanalarynyň sanyny kesgitlemekligiň üç ugry bar. Olar önümiň ýaýradylmagynda peýdalanylmaladyr.

Ýokary derejede ýaýratmaklyk (söwda). Kärhana bazaryň ähli bölümlerinde köp sanly satyjylaryň işlemegi bilen amala aşyryp bilýär. Muňa mysal edip, gündelik ulanylýan çörek, süýji ýaly harytlary görkezmek bolar.

Saýlanylyp ýaýratmaklyk (satuw). Munda kärhana az sanly söwda kärhanalaryny saýlaýar we bu işi örän ünsli ýerine ýetirýär. Harytlara mysal edip, ýöriteleşdirilen dükanlarda satylýan eşik, gündelik tehnika ýaly harytlary sanamak bolar.

Ýeke, seýrek görnüşde ýaýratmaklyk. Onda söwda kärhanalarynyň we haryt alyjylarynyň sany azalýar. Beýle harytlara zergär önümleri, saýlama lybas öýleriniň önümleri mysal bolup biler.

Söwdany höweslendirmek – bu harydy öňe sürmeginiň aýratyn usulydyr. Höweslendirmek ikitaraplaýyn amal aşyrylýar:

-sarp edijileriň höweslendirmek, onuň maksady sarp edijileri seniň harydyňy satyn almaga ynandyrmak

-söwdany höweslendirmek, onuň maksady öz araçylaryňy seniň harydyňy uly möçberde satyn almaga we olary satmaga ynandyrmak.

Şu usullary birnäçe ugurlaryň esasynda ýerine ýetirip bolýar.

1. Harydyňy görmek (barlamak) üçin nusga etmek –harydyňy bahalandyrmak üçin, bölek söwda edýän kärhanalara käbir harytlary mugt bermek.

2. Baýrak bermek - müşderiler alan harydynyň üstüne mugt haryt alýarlar.

3. Baha indirimi - belli wagtyň dowamynda müşderilere harytlary baha indirimi bilen satyn almaga mümkinçilik döreýär.

4. Satyşdyrma (rasprodaža) peseldilen nyrlaryň esasynda amala aşyrylýar.

5. Kuponlar (gymmatly kagyzyň bir görnüşi) - haçanda müşderi haryt satyn alanda ýene-de bir haryt almak üçin onuň eline kupon berilýär.

6. Howandarlyk goldawlary – haýsy-da bolsa bir kärhana ýa-da firma öz biznesine müşderileriň ünsüni çekmek maksady bilen howandar bolup olara öz harydyny mugt berýär. Meselem, bir orta mekdebiň futbol toparyna öz önümlerini (sport eşigini) mugt berýär.

Harydy öňe sürmekde wajyp bolup duran meseleleriň biri söwda araçylaryny saýlap we olar bilen işleşip bilmek. Araçy bilen netijeli işlemek öz içine şu iki zady alýar:

1. Öz harydyňa satyjyny saýlap bilmek.
2. Araçynyň işini höweslendirmek we oňa gözegçilik etmek.

Her bir telekeçi özüne araçyny saýlap aljak bolsa, ol birnäçe soraglara jogap berip bilmeli. Häzirki bazar gatnaşyklaryň ösmeginde öz ünsüňi eke bir araça gönükdirmeli däl.

Barlag sowallary:

1. Bazaryň haýsy segmentini (bölegini) araçy eýeleýär?
2. Araçynyň bazarda hödürlän harydy bäsdeşlige ukyplymy?
3. Araçynyň töleg ukyplylygynyň we onuň maliýeleşdirilmeginiň nähili çeşmeleri bar?
4. Araçy haýsy bank tarapyndan karzlaşdyrylýar?
5. Siziň potensial araçyňyzyň at-abraýy ýokarymy?
6. Siziň araçyňyz haýsy ugurdan hünärmen?
7. Saýlanylan araçynyň şahsy häsiýetnamasy, onuň bilim derejesi, jemgyýetdäki durmuş ýagdaýy nähili?

13. Haryt görnüşleriniň meýilnamasyny düzmekde marketingiň esasy ugurlary

1. Marketing işinde meýilnamalaşdyrmagyň ähmiýeti we çaklamalaryň görnüşleri

Telekeçileriň hemmesi öz kärhanalarynyň ululygyna hem-de çykarylýan önüminiň möçberine we görnüşine, bazarda tutýan ornuna garamazdan, iri-giç bazar ýagdaýynda saklanmak üçin marketingiň zerurlygyna göz ýetirýärler. Olar nämeden başlamaly? Olaryň ilki çözmeli meselesi, nädip marketing işlerini döretmeli, ýagny marketing meýilnamalaryny düzmeli. Marketingi meýilnamalaşdyrmak - bu yzygiderli aýry-aýry marketing işleriniň görnüşleriniň gurluşydyr, kärhananyň öňde goýan maksatlarynyň kesgitlenişi we olara ýetmek üçin belli bir işleriň ýerine ýetirilmesiniň işlenilip düzülmegidir. Marketing meýilnamalaşdyrylyş kärhananyň mümkinçiliklerini kesgitlemäge we bäsdeşligi ýeňmäge, bazarda uýgunlaşmaga hem-de häzirki zaman telekeçilik işinde özüni alyp barmaga kömek edýär. Ol meýilnama hemme işgärleriň synanyşyklaryny birikdirýär. Kärhananyň iş ugruny we maksatlaryny belleýär, gelejekde yzygiderli ýerine ýetirilmeli işlerini görkezýär. Marketingiň täsirli meýilnamalaşdyrylyşynyň birnäçe esaslary bar, olary bilmeklik we ýerine ýetirmeklik her bir telekeçi üçin zerurdyr.

- Siz iki - üç ýylyň dowamynda haýsy maksada ýetmäge synanyşýandygynyzy kesgitleň, ondan soňra indiki ýylda ýerine ýetirilmeli möhüm işleri çözersiňiz. Uzak möhletli meýilnama bir ýyllyk meýilnama bilen deňeşdirilende has hem netijeli bolup durýar, çünki siz öz işleriňiziň ahyrky maksadyny kesgitleýärsiňiz.

- Siz öz marketing işiňizi alyjylaryň bähbidine gönükdiriň, siziň kärhanaňyz alyjylaryň islegini kanagatlandyrmak üçin döredilendigini unutmaň.

- Siziň işiňize täsir etjek ýa-da edýän daşarky ýagdaýlar barada mümkin boldugyndan köpräk maglumatlary toplaň. Marketing meýilnamasy diňe, müşderiler we bazardaky dogry maglumatlaryň esasynda düzülen bolsa netijeli bolup biler.

- Size netijeli hereketler gerek, ýöne olar hem barlanmaly. Köp maglumatlardan peýda ýok, olaryň üstünde entäk işlemeli. Öz güýjüňizi biderek zatlara sarp etmäň. Bar ünsüňizi kärhananyň işiniň köptaraplylygyna we esasy daşky ýagdaýlara gönükdiriň.

- Eger siziň işiňiziň netijeliligine ynamyňyz bolmasa, ony nädip netijeli etmegiň ugruny bilmeýän bolsaňyz, onda siz şol ugurdan gerekli ylmlar we bilimleri öwrenmäge çalşyň. Öz işinde üstünlik gazanmak isleýän adamlar üçin niýetlenen ýörite telekeçiligiň we marketingiň esaslaryna bagyşlanan köp kitaplar, maslahatlar, okuw merkezleri bar. Meýilnamalaşdyrmak arkaly kärhana ýolbaşçysy ertirki geljegine ser salyp bilýär, kärhananyň edýän aladalaryny anyk sazlaşykly alyp gitmegini, işiň gidişine gözegçilik etmek üçin anyk görkezijileri kesgitlemek, kärhananyň esasy meselesini anyklamak, daşary özgerişlere has taýýarlykly durmak, işgärleriň ähli wezipedäkileriniň borçlarynyň özara baglanyşygyny emele getirmek we başgalar üçin ähmiýetlidir. Kärhananyň baş ugruny meýilnamalaşdyrmak marketingde zerur işiň biridir. Sebäbi, ol kärhananyň öňde goýýan maksady bilen mümkinçiliginiň arasyndaky dolandyryş hadysasydy. Şonuň üçin hem meýilnamalaşdyryş işi häzirki zaman marketingiň hasabyna meýilnamalaşdyrmazdan, oňat netijeleri gazanmak örän kyndyr.

Eger-de marketing barlaglary islegler, zerurlyklar hakynda maglumat toplam bilýän bolsa, meýilnamalaşdyrmak işi alyjylaryň şol haryt görnüşleri dogrusyndaky berýän maglumatlaryny iş ýüzünde durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär. Tehniki mümkinçilikleri, önümçilik we haryt ýerleşdiriş harajatlaryny, ahyrky alyp boljak peýdany göz önünde tutmagyň esasynda alyjylaryň islegine görä, harytlyk önümleri öndürmekligi ýola goýup bolýar. Kärhana öz etmeli esasy işini - önümçiligi meýilnamalaşdyrmak arkaly önümçilige ýolbaşçylygy dogry ýola goýup bilýär.

Anyk maksat ýa-da meýilnama kärhana üçin gerekligi düşnükli hem bolsa, wagtyň geçmegi bilen kärhananyň ulalmagy, täze haryt önümçiliginiň ýola goýulmagy bilen meýilnamanyň takyklygynyň üýtgemegi mümkin bolýar. Şeýle bolanda ol täze şertlere dogry gabat gelip bilmeýär. Onda kärhana howada gaýýan ýaly öz maksadyny gözlemeli bolýar. Kärhana

ýolbaşçysyna “Biziň kärhanamyz özüni näme diýip hasap edýär? Biziň müşderilerimiz kim? Bu müşderiler üçin gymmatly zat näme? Biziň kärhanamyz nähili bolar? Kärhana hökmany derejede nähili bolmaly?” diýen soraglara jogap tapmak kyndyr. Ýöne bu soraglara kärhana haçanda bolsa jogap tapmaly bolar. Ýetişikli kärhanalar bolsa bu soraglary elmydama öz önlerinde goýup, oňa oýlanyşykly esaslandyrylan jogaplary tapýarlar.

Köp kärhanalar bu soraglara jogap hökmünde ýazylan görnüşde resmi maksatnamalary we meýilnamalary işläp düzýärler. Oňat işlenen bu resminamalar kärhananyň işgärlerine umumy ýerine ýetirilmeli işde özüleriniň hem gatnaşýandyklaryny duýmak, önlerinde maksat goýmak, üstünlige gözükmek ýaly mümkinçilikleri we jogapkärçilikleri duýýar.

Kärhananyň meýilnamasynda ýolbaşçylaryň dürli gatlaklarynyň goşmaça maksadyny we meselelerini takyklaýarlar. Bu bolsa, her dolandyryjynyň önünde bolmaly tabşyryklary olara jogapkärçilikleri ündeýär. Bu ulgama meseleleriň çözgüt usulynda dolandyrylyşy hem diýilýär.

Marketing işiniň barlaglary esasynda diňe bir meýilnamalaşdyrmak işi amal edilmän, iri we orta möçberdäki kärhanalarda geljekleri üçin dürli çaklamalary hem işläp düzýärler. Marketingiň tejribesinde häzire çenli hereket edýän bazaryň seljermesiniň esasynda çaklamalaryň üç sany gömüşi mälimdir. Olar ykdysady, haryt görnüşleri, ylmy-tehniki çaklamallardan ybaratdyr.

1. Ykdysady çaklama – bu uzak möhletleýin, iri kärhanalar tarapyndan üňzügini ösüşiň esasy ugurlary bilen baglanyşykly meýilnamalaryň esasynda amala aşyrylýar. Bu çaklamada ösüşiň esasy ugurlarynyň özgerişleri hökmünde ykdysady, durmuş, syýaasy we tebigy gurşaw sebäpleri göz önünde tutýar. Şeýle çaklamalaryň gymmaty örän ýokary bolýar. Meselem, ABŞ-da ol 100-den 500 müň dollara çenli aralykda işlenip düzülýär.

2. Haryt görnüşleriniň çaklamasy. Bu çaklama orta möhletleýin häsiýetde bolup, orta möçberdäki kärhanalar tarapyndan işlenip düzülýär. Bu kärhanalaryň baýlyklarynyň (resurslarynyň) çakli bolmagy we bazar ýagdaýyna duýarlykly täsir edip bilmeýändigleri üçin mejburi ýagdaýda bazara uýgunlaşmaly bolýarlar. Şonuň üçin köp halatlarda ýakyn ýyllar aralyklary üçin işläp hem düzýärler.

3. Ylmy - tehniki çaklama – bu çaklama iki maksady göz önünde tutýar. Birinjiden, ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny göz önünde tutmagyň esasynda önümçiligiň we islegiň geljekgi ugurlaryny kesgitlemeli, bazaryň haryt düzümine täsir edip biljek täze haryt önümçiligini hem ýola goýmaklygy, ikinjiden, ylmy-tehniki ösüşe daýanýan täze haryt ýerleşdiriş ugurlaryny we täze bazar segmentini özleşdirmekligi göz önünde tutýar.

Marketing işiniň meýilnamalaşdyrylmagynda birnäçe ýagdaýlara üns berip geçmeli:

- Annotasiýa.
- Bazar ýagdaýlarynyň derňewi.
- Kärhananyň bazarda tutýan ornunyň derňewi.
- Maksatlary.
- Marketingiň strategiýasy.
- İş meýilnamasy.
- Meýilnamalaşdyrylan býujet, girdejiler we çykdajylar.
- Satuw barlagy.

Annotasiýa – bu bölümde esasy meseleler, olaryň çözgüdi hem-de maslahatlar berilýär.

Ondan başga-da bu bölümde harytlar, hyzmatlar, niýetlenen bazar, bäsdeşler we meýilnamalaşdyrylan satuw möçberi barada maglumatlar hem berilýär. Meýilnamanyň ähli bölümleri düzülenden soň annotasiýany düzmeli.

• **Bazar ýagdaýynyň derňewi** – bu ýerde kärhanalaryň bazardaky işeňirliги barada maglumatlar berilýär. Onda şeýle maglumatlar gerek:

- **Bazar derňewi.** Bazaryň esasy bölekleri, siziň kärhanaňyzyň niýetlenen bazaryny we alyjylaryň satyn alyjylyk ukybyny kesgitleýän häsiýetnamalaryny we esasy ýagdaýlary görkezmeli.

- **Harydyň (hyzmatyň) derňewi.** Bu bölümde harydyň satylyş möçberini, bahalaryny, assortimentine görä her harydyň arassa girdejisini görkezmeli.

- **Bäsdeşligiň derňewi.** Esasy bäsdeşler barada maglumat bermeli.

- **Söwda derňewi.** Söwda ýollary, olardaky özgerişlikler hem-de dellalaryň höweslendirilmesi barada maglumatlary bermeli.

- **Daşky gurşawyň ýagdaýynyň takyk derňewi.** Siziň kärhanaňyzyň işine hem-de alyjylyk ukybyna täsir edýän daşky gurşawyň esasy ugurlarynyň derňewini görkezmeli. Ykdysady ýagdaýyň derňewine, hukuk, ýaşaýyş-durmuş medeni we tehniki taraplara esasy ünsi bermeli. Daşky gurşawyň häsiýetnamasy düzülende gözden geçirmeli esasy ýagdaýlar şu aşakdakylardan ybarat:

- **Ykdysady ýagdaýlar:** özgerişlikler ýagny, inflýasiýa, goýum göterimleri, salgytlar, iň pes zähmetiň möçberi, nyrhlar.

- **Hukuk ýagdaýlar:** umumy döwlet ähmiýetli kanunlar, hususlaşdyrmak, daşky gurşawy gorýan kanunlar, ýerli dolandyryşyň kanunçylygy, ylmy-barlag meýilnamalary.

- **Ýaşaýyş-durmuş, medeni ýagdaýlar:** demografik ýagdaýlar, ýaşaýyş şertleriň üýtgeýşi, bilim derejesi, obalaryň ösüş derejesi.

• **Kärhananyň bazarда tutýan ornunyň derňewi.** Bu bölümiň meýilnamasynyň taýýarlanylyşy, kärhananyň iş ýagdaýynyň tankydy garaýşyny talap edýär. Siziň wezipäňiz – bu kärhananyň güýçli we gowşak taraplaryny, onda bolup biljek mümkinçilikleri hem-de howplary ýüze çykarmakdyr.

Güýçli taraplary – bu kärhanany başga bäsdeşleriň arasynda tapawutlandyryýan abraýdyr.

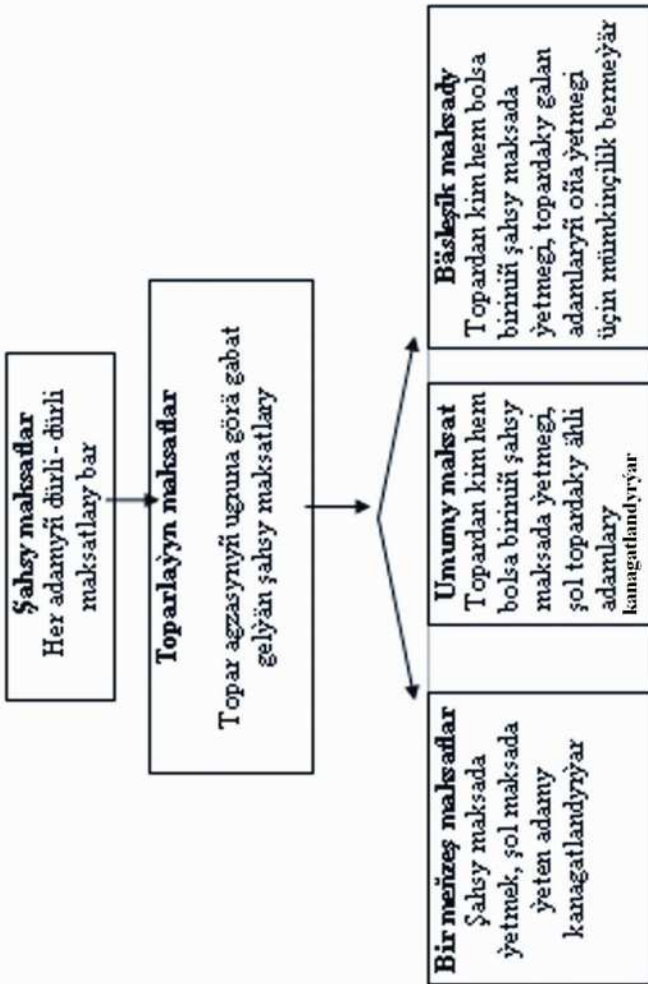
Gowşak taraplary – bu kärhana derrew düzediş girizmegi talap edýän kemçilikler.

Mümkinçilikler – ol kärhananyň özüne çekiji, mümkinçilik berýän ösüş ugurlary.

Howply ýagdaýlar – ol siziň kärhanaňyza zyýan ýetirip biljek kynçylykly meseleler.

• **Maksatlar.** Marketingiň maksatlary bu doly derejede alyjy bilen satyjylaryň arasynda peýdaly gatnaşyklary gurap, müşderileriňe we bazara eýe bolmak. Her bir kärhana marketing işiniň netijesinde peýda almagy, düşewüntli bolmagy öz önünde maksat edinýär. Maksatlar hil, san tarapdan yzygiderli, belli bir derejede ähmiýetli bolmaly. Marketing maksatlaryny shema arkaly görüp bolar.

UMUMY MAKSAT DÝMEKNÄME?

Marketing strategiýasynyň (baş ugry) esasynda ýokarda bellenen maksatlara ýetip bolýar. Marketing strategiýasy kärhanalara olaryň niýetlenen bazaryny kesgitlemäge kömek edýär. Kärhananyň harydyň beýleki harytlardan tapawutlylygyny, nyrhyny ýüze çykarýar. Strategiýanyň kömegi bilen harydy ýerleşdirmegiň usullary saýlanylýar. Harydyň bazarda öňe sürülmegi ýerine ýetirilýär.

14-nji shema

STRATEGIKI MEÝILNAMALAŞDYRYŞ DÖWRI

Strategiýanyň kesgitlenilişi. Bazar tagçasynyň we niýetlenen toparyň kesgitlenilişi

Güýçli we gowşak taraplary

- edaranyň at-abraýy
- guramaçylyk gurluşy
- zähmet resurslary
- enjamlaşdyrmak
- önümçilik tehnologiýasy

Mümkinçilikler we howplar

- bazar (isleg we teklipl)
- bäsdeşler
- ykdysady şertler
- täze tehnologiýalar
- sosial şertler

Maksatlary

- hil taýdan
- san taýdan

Serişdeler we resurslar

- işgärler

-pul maýalary

-enjamlar

Ýerine ýetirmeli işi

-islegler

-müşderiler

-tehnologiýalar

Marketing strategiýasyny iki topara bölüp, olary birnäçe soraglaryň esasynda düzüp bolýar.

Marketing strategiýasy (1)

1. Haýsy harytlar marketing strategiýasyna goşulyp bilner?

- İşlenip düzülýän marketingiň ýodasy boljak harytlaryň güýçli taraplaryny we kemçiliklerini kesgitleň.

2. Siz näme üçin bu harytlary saýladyňyz?

- Saýlamak üçin şu aşakdakylar sebäp bolup biler:

- Islegiň ýokary derejesi, gowşak bäsleşik, ýeke seýrek tehnologiýa ýa-da haryt berlen önüme bolan zerurlyk, kompaniýanyň ýerleşen ýeri.

3. Siziň pikiriňize görä, näme üçin alyjylar siziň harydyňyzy almak isleýärler?

4. Siz nähili usullar bilen öz harytlaryňyza baha bellemegi göz önünde tutýarsyňyz?

- Siziň harytlaryňyz özüne düşýän gymmaty we satyn alyş bahasy nähili?

- Bäsdeşleriň meňzeş harytlarynyň bahalary bilen deňeşdirilende siziň harytlaryňyzyň her biriniň bahasy nähili?

5. Siz nähili usullar bilen bäsdeşleriň harytlaryna seredeniňde öz harytlaryňyzyň ýörite aýratynlyklaryny üpjün etmegi göz önünde tutýarsyňyz?

Marketing strategiýasy (2)

6. Siziň harytlaryňyz üçin differensirlenmedik; differensirlenen ýa-da toplanan marketing strategiýalary netijeli bolarmy? (Berlen gollanmanyň “*Strategik menejment*” we “*Marketingiň esaslary*” diýen bölümlerine serediň.)

7. Sizde marketing meýilnamasy barmy? (Berlen gollanmanyň “*Strategik menejment*” bölümlerine serediň.)

8. Alyjylara harydyň eltilip berilmesi üçin näçe wagt gider?

9. Siziň harytlaryňyz alyja satylandan soň, tehniki goldawlary talap edermi?

10. Saýlanan bazarlarda harytlaryňyzy tanyşdyrmak üçin siz mahabatnyň reklamasyňyň ulanyşyny çak edýärmisiňiz?

- Siz öz mahabatnyňyzy haýsy gazetlerde we žurnalarda, radio we telewideniýe maksatnamalarynda we ş.m. zatlarda ýerleşdirmek isleýärsiňiz?

- Siz puluň näçeräk möçberini mahabat üçin harç etmegi göz önünde tutýarsyňyz?

11. Marketing meýilnamalarynyň netijesiz (girdejisiz) bolan ýagdaýlarynda siz näme edersiňiz?

2. Haryt görnüşleriniň meýilnamasynyň işlenip düzülişine esasy ugurlar

Marketingde meýilnamalaşdyrmagyň ähmiýeti dogrusynda durup geçdik. Meýilnamalaşdyrmak dürli ugurlar boýunça bolup, bazar öwrenijiniň tutýan maksadyna laýyklykda ýerine ýetirilip bilinýär.

Marketing işinde haryt görnüşleri boýunça meýilnama düzmegiň aýratyn uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi, kärhana üçin bazar talabyna görä öndürjek harytlyk önümini bir ýa-da birnäçe görnüşde öndürjek bolsaň, ol anyk işlenip taýýarlanan maglumatlar esasynda düzülen meýilnama boýunça ýola goýulsa, ýerine düşdi diýip hasap edilýär.

Haryt görnüşleriniň meýilnamasy düzülende diňe bir häzirki bar bolan alyjylar göz önünde tutulman, kanagatlandyrmadyk islegleri bolan alyjylar hem göz önünde tutulýar. Goýberilýän harytlaryň görnüşlerine alyjylaryň hil

taýdan berýän bahasy seljerilýär, olaryň edilýän tekliplere gabat gelşi seredilýär. Iň esasy zat bäsleşýän harytlaryna hem şu nukdaýnazardan seljerme berilýär. Haryt görmüşü hünärmenleriň we ylmy - tehniki barlaglaryň netijeleriniň kömegi esasynda pugta öwrenilip, haýsy harytlaryň kämilleşdirmäge degişlidigi, nähili täze harytlary goýbermegiň mümkinçilikleriniň barlygyna seredilýär. Nyrh (baha) meselelerini, önümiň özüne düşýän gymmatyny, düşewüntiligi hem öz içine alýan seljermä seredilýär. Galyberse-de, kärhanada haýsy görmüşdäki harytlaryň goýulmalydygy bolsa ýeterlik derejede düşewüntiligiň ýoklugy ýa-da parhdan gaçanlygy sebäpli önümçilikden aýrylmalydygy kesgitlenýär. Önümçilikden könelen bäsleşik ýagdaýlaryna gabat gelmeýän haryt görmüşlerini aýyrmak, kärhananyň maksatnamasyna dogry saýlanyp alnan täze haryt önümçiligini girizmek, kärhananyň bazara çykyşynda uly üstünlik gazanmagyna ýa-da pese gaçmagyna täsir edip biljek kesgitleýji ýagdaýlaryň biridir. Şonuň üçin hem bazara çykaryljak haryt görmüşleriniň hemmesi, köpçülikleýin önümçilige goýberilmezinden öň örän ünsli öwrenilip, onuň tehniki-ykdysady görkezijileriniň bazar talabyna laýyk gelşi barlanylýar. Soňra ol görmüşleri meýilnamalaşdyrmak işine girişilýär.

Haryt görmüşleriniň meýilnamalaşdyrylyşy birnäçe tapgyrlardan durýar. Biz olaryň her haýsy barada gysgaça seredip geçmekçi.

Haryt görmüşleri boýunça meýilnama düzülende, ilki bilen kärhananyň öndüren önüminiň görmüşleri boýunça geçen we öňki ýyllardaky ýagdaýyna seredilýär. Beýle diýildigi, haýsy haryt görmüşiniň öndürilip ýerleşdirilişinde nähili kemçilikler (hilinde, bahasynda, satuw işlerinde, maliýeleşdirilişinde we başg.) goýberilen we näme üçin, haýsy görmüşleriň önümçiliginde nähili üstünlikler gazanylan, nämäniň hasabyna diýen soraglara seredilýär. Şu ýerde haýsy haryt görmüşiniň kärhana üçin bähbitli bolýanlygy, haýsylaryň önümçilikden aýrylmalydygy seredilýär.

Şundan soň kärhana öz öndürjek haryt görmüşlerini ykdysady taýdan esaslandyryar, ýagny haryt görmüşleriniň her birini öndürmek üçin kärhananyň çykarjak önümçilik-tehniki harajatlary işlenýär. Önümiň özüne düşjek gymmaty, peýda, düşewüntlilik kesgitlenilýär. Haryt görmüşleri bazar talabyna laýyk kämilleşdirilen ýagdaýynda kärhananyň ykdysady-maliýe

ýagdaýlaryna we gaýry sebäplere görä pes netije berjekleri önümçilik meýilnamasyndan aýrylýar. Soňra harytlaryň görmüşler boýunça önümçiligine gatnaşjak ýangyç, material, tehniki serişdeleriniň ýagdaýyna, işçi güýjüne (hünärmenler bilen üpjünçiligine) seredilip, olaryň hasaby çykarylýar. Bu tapgyrda önümçiligiň bolup biljek möçberleri haryt görmüşleri boýunça kesgitlenýär. Bu bölüm meýilnamalaşdyrylanda kärhananyň inžener-tehniki hünärmenleriniň pikirleri, teklipleri hem göz önünde tutulýar. Haryt görmüşleri kämilleşdiriljek bolsa, önümçilige ornaşdyryljak has öndürijilikli tilsimleriniň boljak netijeleri görkezijiler arkaly esaslandyrylýar.

Kärhananyň öndürjek haryt görmüşlerini ýerleşdirmek meýilnamanyň esasy bölümüniň biri bolýar. Onda öndiriljek harytlar görmüşleri boýunça haýsy ugurlar bilen ýerleşdiriljegi anyklaşdyrylan görkezijilerde berilýär. Meselem, öndiriljek harydyň haýsy görmüşleri önünden baglanyşylan şertnamalara laýyklykda nirä, haçan (haýsy wagtlarda), näçe möçberde, näçe nyrhda beriljek, olaryň näçesi lomaý söwda, näçesi bölek satuwyň üsti bilen amala aşyryljak, näçe möçberdäkisini kärhananyň özi satuwa, haýsy bazarlara çykarjakdygy meýilnamalaşdyrylýar.

Şundan soň meýilnamanyň soňky bölümünde meýilleşdirilen bölümleriň yerine ýetirilişine haýsy bölümler boýunça, kimleriň gözegçilik etmelidigi, nämä jogap bermelidigi görkezilýär. Gözegçilik döwründe meýilnamanyň haýsy bölümünde kemçilikler ýüze çykan ýagdaýynda, önümçiligiň ýa-da haryt ýerleşdirişiň meselelerinde we başgalarda degişli düzedişleriň girizilmelidigi görkezilýär.

Kärhananyň haryt görmüşleri boýunça meýilnamasyny düzmekligi her bölümiň tejribeli hünärmenlerini öz içine alýan işgärlerden ybarat bolan topar kärhana ýolbaşçysynyň buýrugy bilen düzülýär. Düzülen meýilnama kärhananyň mejlisinde ara alnyp maslahatlaşylýar we degişli düzedişler girizip, tassyklanýar hem-de kärhananyň möhüri goýup, degişli ýolbaşçylar tarapyndan gol çekilip, senesi goýulýar, onuň haýsy günden güýje girizilýändigini görkezilýär.

Marketingiň strategiýasynyň saýlanyşyny kesgitleýän ýagdaýlar

- **Kärhananyň resurslary.** Eger resurslar çäklendirilen bolsa, onda

onuň üçin toplanan marketing strategiýasy amatly bolýar.

• **Önümiň birmeňzeşlik derejesi.** Diformirlenmedik marketingiň strategiýasy diňe birmeňzeş düzümi bolan (polat, banan we başgalar ýaly) harytlara dogry gelýär. Düzümleri boýunça tapawutlanýan (awtomobil, widiokamera ýaly) harytlar üçin differensirlenen ýa-da toplanan marketing strategiýasy gerekdir.

• **Harydyň ýaşayş döwri.** Täze haryt bilen bazaar çykylanda, müşderilere täzeçiligiň bir görnüşini teklip etmeklik maksada laýykdyr. Munuň bilen birlikde differensirlenmedik ýa-da toplanan marketingiň ulanylyşy peýdalydyr.

• **Bazaryň birmeňzeşlik derejesi** Eger alyjylaryň birmeňzeş lezzeti (haryda garaýşy) bolsa, onda olar harydyň birmeňzeş möçberini birmeňzeş wagtda almagy we marketing stimullaryna (höweslerine) birmeňzeş seslenýärler hem-de munuň üçin diňe differensirlenmedik marketing oňalydyr.

• **Bäsdeşleriň marketing strategiýasy.** Eger bäsdeşler bazaryň bölünişi bilen meşgullanýan bolsalar, onda siziň üçin differensirlenmedik strategiýanyň ulanylyşy heläkçiliklidir. Hem-de tersine, eger bäsdeşler differensirlenmedik marketingi ulanýan bolsalar, onda differensirlenen ýa-da toplanan marketingi ulanyp, olary ýeňmek bolar.

Barlag sowallary:

1. Meýilnamalaşdyrmagyň kärhana üçin bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde nämä geregi bar?
2. Haryt görnüşlerini meýilnamalaşdyrmak nämeden başlanýar?
3. Haryt görnüşleriniň meýilnamasy düzülende onuň her bölümünde esasy nämä üns berilýär?
4. Meýilnamanyň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmegiň nämä geregi bar?

14. Harydyň ýaşayyş döwri we olaryň esasy tapgyrlary

1. Harydyň ýaşayyş döwri hakynda düşünje

Kärhana täze harydy goýberip, onuň bazarda uzak bolmagyny, onuň kärhana oňat netije – girdeji bermegini arzuw edýär. Kärhana ýolbaşçylary haryt ýokary derejede ýerleşdirilip, uzak wagtlap bazarda öz gerekliligini saklar diýen tamada bolýar. Ýöne olar her bir harydyň bazarda ömrüniň bolýandygyny, onuň ömrüni öňünden kesgitlemegiň kyndygyny, elbetde, bilýärler. Şonuň üçin hem goýberilen harydyň ömrüniň uzak bolmagy üçin marketing gullugynyň üsti bilen oňa täsir etmegi ýola goýmaly bolýarlar. Täze goýberilen harydyň bazarda ömrüne örän köp zatlar täsir edýär. Ilkinji nobatda, ol goýberilen harydyň alyjylarda isleg kanagatlandyryp bilijilik derejesi uly orun eýeleýär. Ýöne bazara çykarylan harydyň alyjylarda ýok edilip, oňa islegiň döredilmegini gazanyp bilen kärhana üçin, onuň ýene-de has oňat hillerini döretmekligine, harydy has kämilleşdirmegine uly höwes we itergi berýär.

Harydy alyja ýoň etmek kärhananyň edil şu işde döredip bilýän ugry bolýar. Ýoň bolýan harydyň (meselem, jynsy matadan tikilen egin-eşikleriň) ilki başda buýrulyp tikdirilmegi ýa-da kärhananyň özüniň az möçberde goýbermegi bilen onuň şahsy aýratynlygy, onuň alyjylarda nähili bolsa-da bir tapawutlarynyň barlygy bilen gyzyklanma döredýär. Oňa düşünişmek arkaly töwerekden beýleki alyjylar hem çekilip başlamagy bilen önüm öndürijiler möçberini artdyryp başlaýarlar. Ýoň bolan haryt köpçüligi özüne çekip başlamagy bilen kärhana hem onuň köpçülikleýin öndürilmegini ýola goýýar. Bäsleşýän tarapyň bazarda ýoň bolan harytdan, hili özüne çekijiligi has oňat bolan başga bir harydy çykarmagy bilen öňki ýok bolan harydyň arzysynyň aşaklamagyna getirip bilýär. Umuman aýdylanda, ýoň bolan täze harytlaryň bazarda isleg bildirijilik döwrüniň dowamlylygyny öňünden kesgitlemek kyn bolýar.

Haryt ömri diýmek – harydyň bazar alyjylarynyň islegini kanagatlandyryp bilýän arzyly döwrüni we parhdan gaçyp, ýitip gidýän wagtyňa çenli bolan

aralyga düşünilýär. Haryt ömri diňe bir ýoň bolan harytlara degişli bolman, eýsem, ol bazara çykarylýan ähli haryt görnüşlerine mahsusdyr.

Harydyň ýaşaýyş döwriň dowamlylygy kärhana ýolbaşçysynyň, ilkinji nobatda hem bazar öwrenijiniň harydyň bazarda başdan geçirýän her bir tarapyndaky oňa edip bilýän täsirine hem baglydyr. Haryt ömri tapgyrlary barada bolsa biz indiki soraglarymyzda seredip geçýäris.

2. Harydyň ýaşaýyş döwürleriniň esasy tapgyrlary we olarda bazar öwrenijiniň amal etmeli işleri

Islendik haryt ýa-da hyzmat bazara çykarylanda birnäçe tapgyry ýa-da döwri başdan geçirýär. Ol tapgyrlar, esasan, 5 sany döwre bölünýär:

1. **Pikir we gözleg tapgyry.** Bu döwürde harydyň ýaşaýyş döwri adamlaryň pikirinde, olaryň düzen taslamalarynda emele gelýär. Bazary gowy öwrenip, haýsy bazara şol harydy çykarmalydygy belli bolýar.

2. **Bazara çykyş tapgyry.** Bu döwür harydyň bazara çykarylmany bilen onuň bazara kem-kemden uýgunlaşyp, satuw işleriniň haýallyk bilen ösüp başlaýandygy bilen häsiýetlendirilýär. Bazara çykarmak işinde harajatlaryň köp çykýandygy üçin, bu tapgyrda harydyň girdejisi bolmaýar.

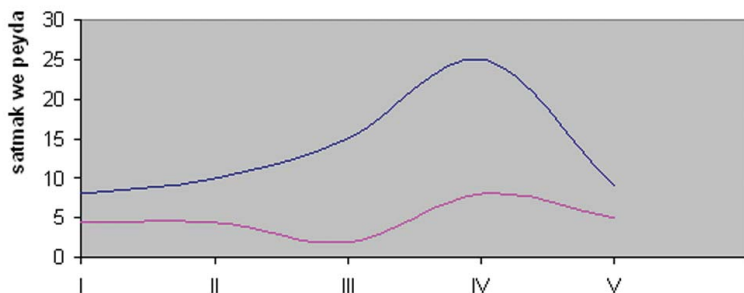
3. **Ösüş tapgyry.** Bu tapgyrda harydy bazaryň kabul ediş derejesiniň çaltlanmagy bilen peýda görmeginiň çaltlanmagy häsiýetlidir. Haryda isleg ösýär, ol uly möçberde satylyp başlanýar. Bu tapgyrda bahalar ýokarlanýar. Biziň harydymyza bäsdeşýän haryt ýüze çykýar. Kärhanalaryň peýdasy köpeliýär.

4. **Ýetigenlilik döwri.** Haryt köp möçberde we ýokary hilli öndürilýär. Haryt köp satylýar we onuň alyjylarynyň sany köpeliýär. Bäsdeşlik ýitileşýär. Şol nyrhly harytlara bäsdeşýänleriň soňa meňzeş harytlary bazara çykýar. Isleg ösýär. Haryt bazar bolçulygyna getirýär. Alyjylar bu harytlary gaýta-gaýta satyn alýarlar. Hemişelik müşderiler üçin kärhanalar haryda höweslendiriji çäreleri geçirýärler.

5. **Aşak gaçyş döwri.** Bu döwür satuw işleriniň birden ýa-da kem-kemden aşak gaçmagy bilen görülyän peýdanyň azalmagy häsiýetlidir. Bu ýagdaýa bäsdeşleriň üstünlikleri sebäp bolýar. Harydyň bahalary pese düşýär, peýda azalýar. Kärhanalar az haryt öndürüp başlaýarlar.

Käbir bäsdeşýänler bazaryny taşlamaga mejbur bolýarlar. Bazarda galanlar önümleriniň görnüşlerini üýtgedýärler, harytlaryny ýerleşdiriş usullaryny täzeleýärler, emma ol ýagdaýlar hem doly derejede harydyň bazarda saklanmagyna mümkinçilik döredenoklar. Şu şertde täze harytlar üçin mümkinçilikler döreyär, öňki harytlara bolan islegler azalýar. Birnäçe wagtdan soň haryt bazardan çykýar.

Harydyň ýaşayyş döwrüni şu aşakdaky grafikden görmek bolar.

1-nji grafik. Wagt we peýda

Indi bolsa bazar öwreniji tarapyndan bu tapgyrlarda harydyň ömrüni uzaltmak üçin amal etmeli çäreleriniň üstünde durup geçeliň:

1. **Pikir we gözleg tapgyry** – harydyň ýaşayyş döwri haryt öndürilmänkä adamyň pikirinden, taslamalaryndan, dürli maglumatlardan emele gelýär. Bu tapgyrda marketingiň orny pikirden dörän harydy önümçilik görnüşine getirmekden durýar. Munuň üçin marketing alyjynyň täze haryda islegini öwrenip, potensial sarp edijileri we niýetlenen bazaryny kesgitleýär. Kärhana üçin bu tapgyr diňe harajatlar we gelejekdäki girdejiniň möçberini aňladýar. Birinji tapgyrda marketingiň esasy wezipesi– öz potensial sarp edijilerine täze pikirden emele gelen harydyň olara peýdalylygyny ýetirmek.

2. **Bazar çykyş tapgyry** – bu döwür harydyň bazarlara dargadylyp satuwa çykarylmany bilen başlanýar. Harydy bazara çykarmak wagt alýar. Sonuň üçin hem, satuw işleri haýal bolýar, harydyň bazara getirilmeginiň haýal bolmagyny köp sebäpleri bilen düşündirip bolýar. Meselem, kärhananyň önümçilik kuwwatynyň giňeldilmegini saklamagy bilen tehniki

sebäpler, harydy, ylaýta-da, dürli satuw nokatlaryna eltip, alyja ýetirmekde bolýan wagt geçirmeler, alyjylaryň entek täze harydy oňat bilmeýändikleri sebäpli, az bolmagy we başgalar bilen bagly bolýar. Şonuň üçin hem kärhana harydy az satyp bilendigi we harydy bazara çykarmagy guramak, harydy satmak we höweslendirmek üçin köp harajatlar etmeli bolýandygy sebäpli ýa-ha zelel çekýär, ýa-da ujypsyz peýda görýär, bu döwürde täze harydyň bahasy hem ýokary bolýar.

Bu tapgyrda haryt bazar üçin täzeligi sebäpli, bazar bäsleşigine bazarda öň kök uran birmeňzeş haryt satyjylaryň içinden saýlanmak üçin bazar öwreniji örän köp işleri amal etmeli bolýar. Ilkinji nobatda alyjylar bilen aragatnaşygy ýola goýup, haryt hakynda maksada gönükdirilen yzygiderli mahabaty ýola goýmaly bolýar. Baha syýasatynyň mümkinçiliklerini ýeterlik derejede ulanyp, haryt satmagyň we ýerleşdirmegiň ýörite ugurlaryny saýlap almaly bolýar. İşleri has üstünlikli alyp barmak üçin we bazarda harydy ornaşdyrmak maksady bilen ýörite gözegçilik ediji topar döredilýär. Olar bazary düýpli öwrenmegiň esasynda edilmeli işleri we geçirilmeli çäreleri meýilnamalaşdyrýar. Täze haryda (harytlara) edilýän teklipleri çalt ýerine ýetirmegiň aladasy bilen bolýarlar.

3. Harydyň ösüş tapgyry – bu döwürde haryt bazar islegini kanagatlandyryp bilse, satuw ösüp başlaýar. Harydy bir alyp görenler, ikilenc gelip alyp ugraýarlar. Olaryň yzyna beýleki alyjylar hem haryt barada eşidip, düşüp başlaýar. Bäsleşýän tarap öňki harydyny kämilleşdirip, täze haryt goýberip başlaýar we bazar göwrümini giňeldip ugraýar. Bazarda bäsleşik taraplar köpelip başlaýar. Şu ýagdaýda kärhana täze haryda bolan isleg köpeldigiçe, bahany galdyrmak gerek bolsa azrak aşak gaçyryp, harydy höweslendirmäge edýän harajatlaryny öňki derejede ýa-da bir azrak köpeldip, köpçüligi harydy barasynda habarly edip durmaly bolýar.

Bu tapgyrda görülýän peýda ösýär, sebäbi, harydy höweslendirmek üçin edilýän harajatlar harydyň köp möçberde satylmagy esasynda geçýär. Täze harydyň bazarda ösüşiniň dowamlylygyny saklamak üçin kärhana birnäçe işleri bazar öwrenjiniň üsti bilen ýerine ýetirmeli bolýar. Olar, esasan, täze harydyň hilini gowulandyrmak, oňa goşmaça artykmaçlyklary berip, onuň täze görnüşini goýbermek, bazaryň täze alyjylar toparyny (segmentini)

özüne çekmek, haryt satmagyň täze ugurlaryny peýdalanmak, mahabatyň haryt barada habar bermegini ýaýratmak işiniň bir bölegini höweslendirmäge gönükdirmek, täze alyjylary özüne çekmek üçin bahany öz wagtynda aşaklatmak ýaly işlerden ybaratdyr. Kärhana bu işleri üstünlikli amal etmek bilen bazardaky bäsleşik ýagdaýyny berkidýär. Şu tapgyrda üns merkezinde yzy üzülmesez ýagdaýda bazara harydyň getirilip durulmagy üpjün edilmelidir. Gözegçilik edýän topar ösüşiň depginine, satylýan täze harydyň möçberine örän ünsli seredip, bazar üçin öndüriliş we çykarylyş meýilnamasyna, gerek bolsa, degişli özgertmeleri girizip durmalydyr.

4. Ýetigenlik döwri – bu täze harydyň bazardaky satuw işinde bazar öwrenijiniň dolandyryşynyň has çylşyrymlaşýan döwri hasap edilýär. Bu tapgyr wagt hasabynda beýleki tapgyrlardan dowamly bolup, haryt satmagyň ösüş depginini peselip başlaýar. Täze alyjylary çekmegiň mümkinçilikleri azalýar. Bu tapgyrda kynçylyklar baha bäsleşiginde ýüze çykyp bilýär. Bu döwürde köp önüm öndürijilerde satylmadyk harytlar bolup, olar aşak bahadan satyp ugraýarlar. Söwda ýaýlymynda alyjylar bilen ýenilleşdirilen alyş-çalyşlar emele gelýär. Şu ýerde bazar öwrenijiniň esasy etmeli işi bäsleşýän tarapyň mahabatynyň güýçlendirilýändigini bilip, bazary goşmaça bazar alyjylaryny toparlara bölmek esasynda haryda bolan islegiň durnuklylygyny saklamakdyr. Başgaça aýdylanda, bazar öwreniji harydyň gülläýiş döwrini uzaltmaklyga çalyşmalydyr. Bu işlere gözegçilik toparyň esasy seretmeli zady harydy nähili edeniňde (kämilleşdiripmi, täze görnüşini döredipmi) oňa bolan islegi saklap bolar diýen soraga jogap tapmakdan ybaratdyr. Gerek bolsa harydy ýerleşdirmegiň höweslendiriş tarapyňy hem güýçlendirmeli bolýar. Ýöne bu döwürde dolandyryjy tarapyndan harydyň hilini, düzümini gowulandyrmak bilen bir hatarda onuň daşky görnüşiniň özüne çekijiligini gowulandyrmak ýaly çäreleriň geçirilmegi hem bu işe örän oňaly täsir edip bilýär. Galyberse-de, kärhana bu döwürde has uly möçberde haryt ýerleşdirmiş ulgamlaryny ulanyp, has erjellik bilen harydy satyp bilýän dükanlary hem işe girizmek amatly hasap edilýär.

5. Aşak gaçyş döwri – bu bazarda haryt ömrüniň tamamlanmagyny aňladýar. Islendik harydyň bazarda ahyr soňunyň boljagy gutulgysyzdyr. Ýöne aşak gaçmagyň haýal bolýan wagtlyry hem bolýar ýa-da oňa isleg has peselip, köp ýyllaryň dowamynda bazarda saklanýan wagtlyry hem bolýar.

Bazarda haryt ömrüniň aşak gaçmagynyň örän köp sebäpleri bolup bilýär. Meselem, oňa haryt önümçiliginiň tilsimleriniň kämilleşmegi, alyjylaryň ol haryda bolan isleginiň bolmazlygy, ýurduň içindäki ýa-da daşary ýurtlardaky garşydaş bäsleşýänleriň ýitileşmegi täsir edip bilýär. Harydy satmakdan görülýän peýdanyň aşak gaçmagy bilen köp kärhanalar bazardan çykýar. Şu ýagdaýda, ýagny haryt ömrüniň aşak gaçmagynda ony öz önümçiliginiň düzüminde saklasa, onda ol haryt dolandyryş işinde ýolbaşçynyň köp wagtyny alýar, bahasyny çalt-çaltdan peseldip durmaly bolýar we bazary ownuk toparlara bölmekden, az netijeli haryt ýerleşdiriş ugurlaryndan peýdalanmakdan, harydy kämilleşdirmek işlerinden daşlaşmaly bolýar. Kärhana üçin täze harydyň önümçiligini ýola goýmak amatly bolýar. Şonuň üçin hem kärhana tarapyndan haryt ömrüniň aşak gaçanyny önümçilikden we satuwdan aýyrmak has peýdaly bolýar. Onuň üçin ol hut şeýle hem edýär. Köne harydyň ýaşaýyş döwrüni birnäçe serişdeleriň üstünden uzaldyp bolar:

1. Intensiw görmüşinde reklama etmek, harydyň daş görmüşini üýtgetmek, ýerleşdiriş ulgamynda işleri täzelemek, harytlaryň bahasyny üýtgetmek.

2. Öňki müşderilerine daýanyp, olaryň islegleriniň esasynda öz önümçiligiň we ýerleşdirişini möçberini birbada azaltmak.

3. Öňki harydyň öndürilişini ýatyryp, ony satuwdan aýyrmak.

Ýokary peýda almakda marketing işi haryt ömrüniň ähli tapgyrlarynda geçirilýär. Her bir öndüriji „iki oduň“ arasynda. Bir tarapdan, täze pikirsiz (harytsyz) önümçilik bolanok, beýleki tarapdan, her bir täze haryt - ätiýaçlyksyz täze kommersiýa töwekgelçiligi. Şeýle ýagdaýda birnäçe düzgünleri hökman bilmeli:

1. Täze harydyň pikirini tapmak, başgaça aýdylanda, öz alyjyňy diňläp we eşidip bilmek. Sebäbi täze pikirleriň çeşmesi - bu sarp edijiler.

2. Başga bir çeşmesi – alymlar hem-de bilim we ylym merkezleri (olar pikirlenmäge kömek edýärler).

3. Üçünji çeşme - söwda we ýerleşdirmek işlerini geçirýän işgärler.

4. Birnäçe ýarmarkalarda we sergilerden toplanýan maglumatlar hem täze pikirleriň çeşmesi bolup durýar.

Barlag sowallary:

1. Harydyň ýaşawyş döwri diýlende nämä düşüňärsiň?
2. Harydyň ýaşawyş döwrüniň näçe tapgyry bolýar we olar haýsylar?
3. Harydyň ýaşawyş döwrüniň tapgyrlarynda bazar öwrenijiniň nähili orny bar?
4. Harydyň ýaşawyş döwürlerini gysgaça nähili häsiýetlendirip bilersiň?

§15. Marketing işinde täze haryt önümçiliginiň özleşdirilişi

1. Bazarda täze haryt önümçiligini ýola goýmak niýetleriniň emele gelşi

Alyjylaryň oňat harytlara bolan isleginiň çalt ösýän döwründe, täze önümçilik tilsimatlarynyň önümçilige batyrçaý ornaşdyrylýan zamanýnda, haryt görnüşleriniň, olaryň hiliniň bäsleşik şertlerinde ösýän wagtynda, kärhana şol bir öndürýän harytlaryny bazara çykarmak bilen çäklenip bilmeýär. Alyjylar täze kämilleşen harytlary isleýärler we oňa garaşýarlar. Bäsleşýänler hem şeýle islegleri kanagatlandyrmak üçin öz mümkinçiliklerini gaýgyрмаýarlar. Şonuň üçin her bir kärhananyň täze haryt önümçiligi dogrusynda işlenip düzülen maksatnamasynyň bolmak zerurçylygy ýüze çykýar. Kärhananyň täze haryt önümçiligini ýola goýmagynda 2 sany ugur bolup bilýär. Onuň birinji ugry täze harydy öndürmegi gapdaldan bir kärhanany tutuş satyn almak ýa-da şol kärhananyň öndürýän, bazarda oňat tanalýan harydyny öndürmek üçin, ondan ygtyýamamany satyn almak arkaly gurnap bilýär. Eger beýle mümkinçiligi bolmasa ýa-da şeýle ugur bilen täze haryt önümçiligini ýola goýmagy islemese, onda öz güýji bilen özünde ýörite bölüm döredip, bu barada işleri alyp barmak arkaly ýola goýup bilýär. Biz şu temada kärhananyň bazar öwreniş işleriniň netijesinde öz mümkinçilikleri bilen täze haryt önümçiliginiň ýola goýluşyna seredip geçmekçidiris.

Kärhanalar wagtal-wagtal özüleriniň görnüşlerinde täze harytlary hem goýbermekligi niýet edinýärler. Onuň köp sebäpleri bolup bilýär. Meselem, öz önümçilik pudagynda täzelikçi hökmünde kärhananyň abraýyny artdyrmak, satuwy höweslendirmek, haryt ömrüniň pese gaçmak tapgyrynda duran harydy çalyşmak zerurlygy, bäsdeşleriňden öňe çykmak meýli ýa-da has ýygy-ýygydan harydyndan görýän peýdasyny artdyrmak maksady bilen emele gelýär. Kärhana ýolbaşçysynda ýa-da bazar öwrenijide şeýle sebäplerde emele gelýän täze haryt önümçiligini ýola goýmak niýetini amala aşyrmak üçin, bazar barlaglary esasynda bu meseläni önünden “ýedi ölçäp, bir kesmeli” bolýar. Beýle diýildigi, täze haryt çykarjak kärhana bazar hakyndaky doly möçberdäki maglumatlary oňat öwrenmeli bolýar. Ýagny

önümiň bu gömüşi üçin bazaryň möçberini, harydyň, kärhananyň girdejisine berip biljek goşandyny önümiň görnüşiniň seýrekligini, onuň haryt görnüşinde beýleki önüme täsiri, kärhananyň umumy işine aňsatlyk bilen goşulyp biljegini we başgalary pugta öňünden bilmeli bolýar. Täze haryt hakyndaky niýetleri dürli-dürli çeşmeleriň esasynda gowuşýan maglumatlar hem emele getirip bilýär. Meselem, çig mallary üpjün edýän kärhanalardan, söwda merkezlerinden, alyjylardan, söwda žurnallaryndan, dürli neşirlerdäki makalalardan, bäsdeşlerdenem gelip gowuşýar. Täze haryt barasyndaky niýetleriň emele gelmeginde esasy çeşme alyjylaryň berýän teklipleridir. Galyberse-de, bu meselede harydyň hilini gowulandyrmakda, bar bolan harytlara täze öwüşginlikleri bermekde kärhanalar öz pikirlerini hödürlep bilýärler. Täze haryt önümçiligi barasyndaky niýetleriň esasy köpçüligi, aýratyn-da, onuň önümçiligi ösdürmek boýunça ýörite bölümünde işlenip taýýarlanylýar. Umuman, kärhananyň täze haryt görnüşleri barasyndaky niýetleriň amal edilmegi üçin hereket edýän hünärmenler, ýörite bölümler bu barada işe girişmeli bolýarlar. Ol işler bolsa zygyder ýagdaýda birnäçe tapgyrlarda ýerine ýetirilýärler.

2. Täze haryt önümçiliginiň esasy tapgyrlary we olaryň häsiýetnamasy

Täze harydy öndürmekligi ýola goýmakda bu baradaky teklipleri, niýetleri saýlap almak esasy işiň biridir. Sebäbi şularyň esasynda önümçilik ýola goýulýar. Şonuň üçin bu işde esasy öňde goýulýan mesele saýlap alyşda az wagt we serişde harajat edip, hakykat iş ýüzünde ol saýlanyp alynjak täze haryt önümçiliginiň kärhana peýda getirmekligidir. Şeýle bolansoň, saýlap alşyň täze haryt görnüşlerini döretmeklik örän dogry seljerilip, önümçilige we telekeçilige degişli örän köp meseleler çözülmeli bolýar.

Täze haryt önümçiligini ýola goýmagyň 4 sany esasy tapgyry bardyr:

1. Täze haryt önümçiligine takmynan seljerme bermek.
2. Täze haryt önümçiligini we telekeçilik seljermesini geçirmek.
3. Önümçiligi ösdürmek.
4. Täze haryt önümini synagdan geçirmek.

Täze haryt önümçiligine takmynan seljerme bermek – bu tapgyrda täze harydy öndürmegiň we ony ýerleşdirmegiň takmynan mümkinçiliklerine seredilýär. Bu meselede öndürmek üçin hödürülenýän harydy ýola goýmakda önümçilik kuwwatlyklary ýeterlikmi, gerekli serişdeler we işçi güýji ýeterlikmi diýen soraglara jogap tapmalydyr. Şonuň ýaly hem önümçiligi üpjün etmek üçin zerur, gerekli goşmaça serişdeleriň ýagdaýlaryna hem seredilýär.

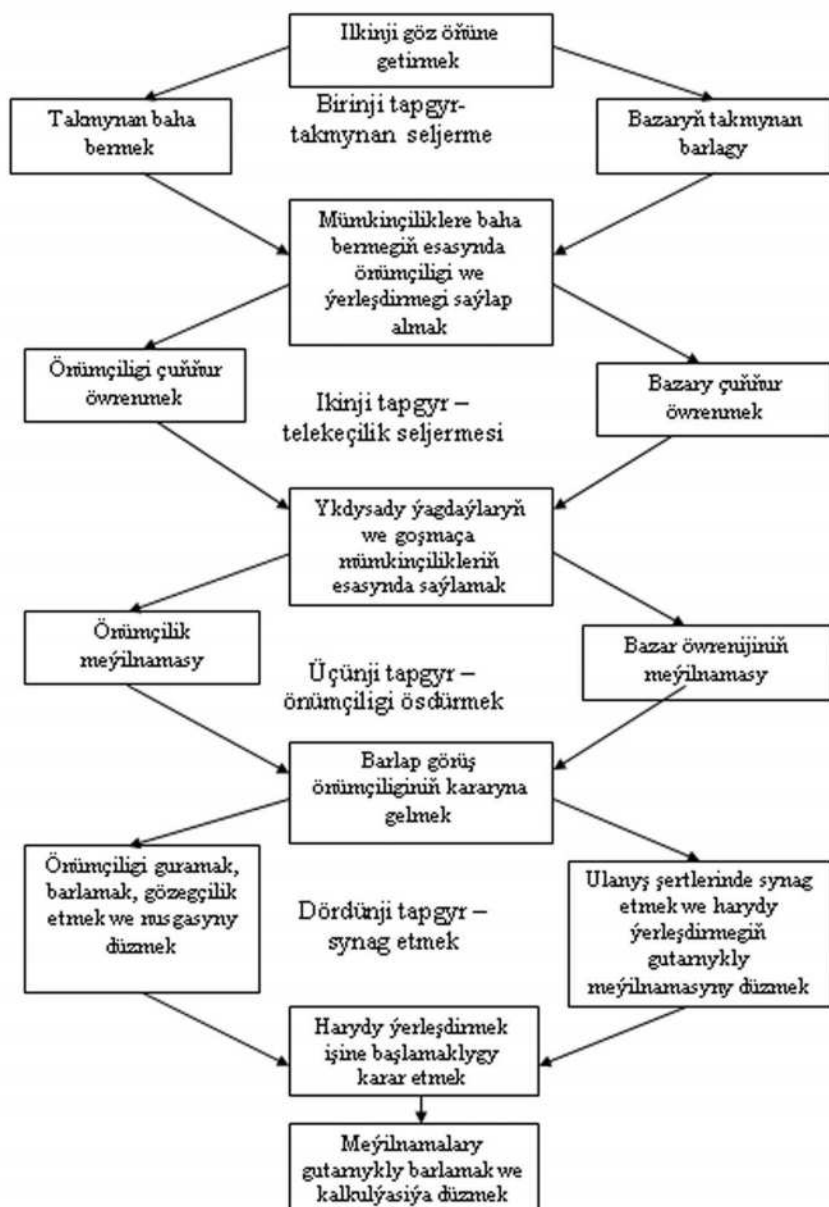
Täze harydy ýerleşdirmekligiň takmynan ýagdaýlaryna seredilende, esasan, aşakdaky: täze önümçilige geçirilende alyjylar üçin artykmaç boljak taraplaryna, bazara girmekde dörejek kynçylyklara, bazar göwrümine, bäsleşigiň ýitiligine, häsiýetine, bäsleşýän taraplar şuna meňzeş harydy öndürmegi nähili amal edip biljek, harydy ýerleşdirmekde öňki ulanylýan ugurlar ýeterlikmi ýa-da täze haryt üçin başga ugurlary gözlemelimi diýen soraglara jogap tapmaly. Bazar bu meseleler barasynda takmynan öwrenilmeli bolýar.

Täze haryt önümçiligine telekeçilik seljermesini geçirmek.

1-nji tapgyrdan öndürmeklik göz önünde tutulýan harytlar 2-nji tapgyra goýberilýär. Bu ýagdaýda bolsa olara has içgin çintgilenip seljerme berilýär. 2-nji tapgyr - bu täze öndürilmeli haryda ykdysady taýdan baha bermekdir. Onuň üçin bu harydyň önümçilik we ýerleşdiriş üçin harajatlary bazary gowy öwrenmek esasynda satuwdan alynjak peýda hasaplanylýar. Harajat bilen geljek peýdany deňeşdirmek bilen telekeçilik nukdaýnazarynda täze teklip edilýän harytlaryň haýsy biriniň önümçilige goýberilen ýagdaýynda oňat boljagy kesgitlenilýär. Onuň üçin önümçilik ýagdaýlary we bazar örän ünsli öwrenilýär.

Önümçiligi ösdürmek – bu tapgyra köplenç ýagdaýda ähli gelen teklipleriň 2-nji tapgyrdan geçenleri 10-15%-ni eýeleýär, galanlary bolsa seljermeden aýrylýar. Bu tapgyrda täze haryt önümçiliginiň anyk meýilnamasy düzülýär. Önümçiligi üpjün etmegi enjamlaşdyrmagyň aladalary edilip, içki çyzygtlary, taslamalary, hat-da nusgalary hem taýýarlanylýar. Şol bir wagtyň özünde önümçiligiň meýilnamasyny taýýarlamak bilen bir hatarda bazar öwrenijiniň meýilnamasy hem taýýarlanylýar. Bazar öwrenijiniň

Täze harytlary saýlap almagyň yzygiderli tapgyrlary:

meýilnamasynda harydy satmakdan başlap, tä gerek bolsa tehniki hyzmat etmeklige çenli bolan işleriň toplumyna seredilýär.

Synag etmek tapgyrynda harydyň dürli nusgasyny synagdan geçirmek işleri ýerine ýetirilýär. Ilki bilen kärhananyň öz synagçylary tarapyndan barlag edilip, soňra alyjylaryň ulanyp görmeklerinde barlanylýar. Diňe şondan soň täze haryt nusgasyny köpçülikleýin öndürmäge başlanýar. Bu işde täze haryda baha berip, esasy kesgitleýji zat bolup çykyş edýänler birnäçe alyjylar bolýar. Olaryň berýän bahalary, edýän kemçilikleri göz önünde tutulyp, haryda düzedişler girizilýär we şondan soň önümçilige doly girizilip, öndürilip başlanýar. Ösen ýurtlarda köp ýagdaýlarda, meselem, oba hojalyk pudagynda peýdalanylýan traktorlaryň, maşynlaryň täze görnüşini çykarjak bolsalar, olaryň synag nusgalaryny alyjylara ulanmaga, barlamaga hödürleýärler.

Täze harydy öndürmegiň köp basgançaklylygyny, çylşyrymlydygyny daşary ýurt kärhanalarynda geçirilen sorag kagyzlarynyň netijelerinden hem görmek bolýar. Meselem, ABŞ-da 20-ä golaý kärhanada sorag düzülip, geçirilen barlaglarda bir täze harydy öndürmek üçin 540 sany alyjy teklipleri gelip gowşupdyr. Şolardan 1-nji tapgyrda 448-si bolmaýar edilip, tejribelik üçin 92-si saýlanyp alnypdyr. 3-nji tapgyra olardan 8-si, diňe birisi 4-nji tapgyra goýberilip, çykarylmalý diýlen karara gelnipdir. Şu işleri amala aşyrmak üçin alty ýyl gerek bolupdyr.

Täze harydy öndürmeklige sarp edilýän wagt näçe az bolsa, şonça oňat hasap edilýär. Bazar öwrenijileriň we hünärmenleriň pikirine görä, bu işde bazaryň özboluşly aýratynlygy bilen täze harydy öndürmekde ylmy-tehniki ösüşiň ähmiýeti ýüze çykýar.

Türkmenistanyň bazar ykdysadyýeti şertinde, jemi önümiň depgininiň ösmeginde, alyjylaryň we sarp edijileriň islegleriniň üýtgemeginde täze harytlar tiz-tizden önümçilikden bazara çykarylýar. Bazaryň her dürli ýagdaýlary täze harytlaryň ýaşaaýş döwrüne täsir edip, harydyň bazarda saklanmagyna sebäp bolup durar.

3. Bazary täze harytlar bilen ösdürmek

Kärhananyň innowasion işiniň ulgamynda öňdebaryjy orny marketing eýeleýär, çünki onuň işinden täze harydyň bazardaky üstünligi bagly bolýar. Kärhananyň marketing gullugynyň meselesi – bu täze harydyň döreýşini öwrenmek, barlamak, ornaşdyrmak. Kärhananyň marketing gullugy täzelik girizilmegi maglumat taýdan üpjün edýär, hünärmenleriň we bölümleriň innowasion işiniň bazara degişli bolan soraglaryna maslahat berýär.

Täze harydy diňe bir döredip we önümçilikde özleşdirmeli däl-de, onuň bazar tarapyndan kabul edilişini üpjün etmeli we ol potensial satyn alyjylar tarapyndan kabul edilmeli. Umumy bazar işiniň ýagdaýyndan alnan täze harytlaryň bazara ornaşmagy çylşyrymly we yzygiderli işdir. Bu ýerde ony ikä bölüp görkezmek mümkin:

Birinji tapgyr – bu täze harydy döretmeklik bilen bazaryň ony kabul etmekligi bilen baglanyşykly işleriň toplumydyr (bazara çenli bolan tapgyr).

Ikinji tapgyr– bu täze harydyň özüniň bazara ornaşmagy. Haryt gönüden– göni haryt aýlanyşy ýaýlymyna düşýär-de satyn alyş – satyş guraly bolup hyzmat edýär (bazar tapgyry).

Ondan soň onuň bazarda bolşunyň kesgitli stadiýasynda “täze” ýagdaýdan döp bolýan ýagdaýyna geçiş hil üýtgemesi bolup geçýär.

Iki stadiýa görkezilen işiň mazmuny we ugry aşakdaky tablisada görkezilendir. Onda täze harytlaryň bazara ornaşýşynyň basgançaklary görkezilendir we her basgançakda derňew işiniň häsiýeti aýdylandyr.

Tablisadan görnüşi ýaly, täze harydyň bazara ornaşýşynyň basgançaklarynda we geçirilýän derňew işleriniň häsiýetinde kesgitli yzygiderlilik bar. Ol ýerden görnüşi ýaly, haryt bazara çykyş stadiýalarynda we sarp edijiler tarapyndan sarp edilende täze bolýar. Harydy durmuşa geçirmekde sarp edijileriň aýgytly orunlary eýeläp ugramaklary bilen täze haryt döp bolan haryda geçip ugraýar. Bazaryň täze harytlar bilen özleşdirilişinde we olaryň gutarnykly satyn alnyşynda, bazara ornaşmagynda möhüm orny synag satuwlary eýeleýär.

**Täze harytlary döretmeklik işleriniň häsiýetnamasy
we olar bilen bazara çykmaklyk**

T/b	Täze harytlaryň bazara ornaşmagynyň başgançaklary	Derňew işleriniň häsiýetnamasy
1	2	3
1	Isleg ödeýiş häsiýetleriň alnyşynyň kesgitlenişi we täze haryt konsepsiyasynyň döreýşi.	Gurallar gurşawynyň ösüşiniň kanunalaýyklarynyň we meýiliniň seljermesi, mätäçligiň we harytlaryň isleg ödeýiş häsiýetleriniň seljermesi
2	Tehnologik çalşyrmanyň has üstünlikli ýolunyň ýüze çykarylyşy we tejribeli nusganyň taýýarlanylyşy.	Islendik konstruksiýanyň, bezegiň ýola goýluşynyň birinji bahalandyrylyşy we deňeşdirme seljermesi.
3	Tejribeli nusganyň synag edilişi we taýýarlanylyşy.	Önümiň bahasy, onuň tehnologi we çeper kämilleşişiniň ugrunyň kesgitlenilişi.
4	Harytlaryň synag toplumynyň döredilişi, test edilmegi we sarp edişiň hem-de satuwyň infrostrukturasyň taýýarlanylyşy.	Satyn alyjylaryň täze haryda bolan garaýyşlarynyň öwrenilişi, satyn alyjylaryň topary, olaryň haryda baha berşi, harydyň satylyşynyň görnüşleri we usullary, reklama bolan garaýyşlar, assortimentleriň kesgitlenilişi.
5	Tejribe – sengat toplumynyň synag edilişi we goýberilişi.	Tejribede täze harydyň sarp edilişinde onuň häsiýetleriniň ýüze çykarylyşy, goýberilişiň gelejekki bahasy, infrostrukturasynyň taslamasy.
6	Önümiň strategiýalaýyn köpden goýberilişi, bazara we sarp edilişe taýýarlanylyşy.	Bazaryň segmentleriniň ýüze çykarylyşy, potensial islegiň görüminiň kesgitlenilişi. Reklamanyň we bazarda işlemekligiň ýollarynyň kesgitlenilişi.

6-njy tablisanyň dowamy

1	2	3
7	Harydyň soňuna çenli işlenilişi, satuwyň görnüşleriniň we usullarynyň takyklandylyşy, sarp edişiň infrostrukturasynyň kämilleşişi.	Satuwyň dinamikasynyň kesgitlenilişi, satyn alyjylaryň özüni alyp barylarynyň seljermesi, olaryň düzüminiň üýtgeýşi, önümiň häsiýetlerine garaýyşlar.

Olar esasanda harytlaryň görnüşleýin we agramlaýyn öndürilişinde möhümdir. Synag satuwlarynyň netijesi boýunça sarp edijileriň täze harytlara bolan garaýyşlary barlanylýar, olaryň güýçli we gowşak taraplary takyklandyrylar, satylyşynyň ýollarynyň netijeliligi, reklamalar, bazaryň bölekleri bölünişi we baha syýasatynyň dogrulygy barlanylýar. Emma häzirki ýagdaýda kim täzeligi öň girizen bolsa utman, kim täzeligi beýlekilerden çalt özleşdiren bolsa, bazara öň çykan bolsa, şol utýar. Bazarda basleşijileriň barlagynda wagtyň geçmegi bilen birnäçe aýyň dowamynda täze önümiň ykbaly kesgitlenilýär ýa-da onuň satylyşynda peýda pese gaçýar. Kärhanalar üçin möhüm ähmiýeti täze önümlere bolan satyn alyjylaryň isleginde ösüş depgini we olaryň önüm öndüriş maksady uly orun oýnaýar. Eger bu ýagdaý ýeterlik derejede intensiw geçmese, netijede onda öndüriji : **birinjiden**, mümkin bolan müşderileriň toplumynyň mätäçliklerini täze harydyň mümkin bolan potensial mümkinçilikleri bilen kanagatlandyryp bilmändir we ulanmandyr; **ikinjiden**, önümçilik serişdeleriniň ornuna gelýän amortizasion tölegler käbir wagta çekilýär we alnan peýdanyň möçberi azalýar. Ondan başga-da täze harydyň taslamasynyň ýok bolmagynyň ähtimallylygy artýar. Bularyň hemmesi wagtyň täze harytlaryň ykbalynda, olaryň anyk kämilleşmeginde (modifikasiýasynda) we görnüşlerinde (modellerinde) uly orny oýnaýandygyna şaýatlyk edýär.

4. Täze haryt nyşanlary

Täze haryt öndürýän kärhanalar harydyny tanatmak barada alada etmeli. Munuň üçin täze haryt birnäçe bellikler bilen berkidilýär:

- Haryt markasy (belgi, nyşan) – bu harydy beýleki harytlardan tapawutlandyryýan onuň ady ýa-da kysymy.

- Harydyň tapawutly ady - ol bir baş harp ýa-da bir söz bilen bellenyän nyşan (Meselem, “Bereketli”).

- Harydyň tapawutly belligi – bu nyşan harydy beýleki harytlardan haýsy-da bolsa bir reňk bilen tapawutlandyryýar. (Meselem, kolbasalar gök, ýaşyl, gyzyl reňkli bellikler bilen tapawutlandyrylýar).

- Haryt belligi – bu haryt markasynyň kanun esasynda goralýan bir bölegi.

Haryt bellikleriniň önüm öndürijilere ýetirýän kömekleri:

- dürli öndürijileriň harytlaryny tapawutlandyryýar;
- haryt öndüren kärhanany ýüze çykarýar;
- harydyň hilini kepillendirýär;
- haryt bölünişigini ýenilleşdirýär.

Şeýlelikde, bu bellikler harydyň hiline güwä geçýär we oňa reklama hökmünde çykyş edýär. Haryt belligi bäsdeşlik şertinde harydyň uly möçberde satylmagyna ýardam edýär. Haryt belliklerine edilýän talaplar : ýönekeý, özüne çekiji, resmileşdirilen bolmalydyr. Haryt belligini harydyň gabynda, wizit kartasy hökmünde kabul edýärler. Haryt ýüklenende, daşalanda, dürli temperatura ýagdaýlarynda harydyň gaby ony zaýalanmakdan goramaly. ABŞ-da her ýylda haryt gaplaryna harydyň bölekleyin bahasynyň 10% -i sarp edilýär. Harytlaryň gaplary bäsdeşýänleriň harytlarynyň gabyndan tapawutlanmaly.

Dünyäniň köp ýurtlarynda kanunçylyk esasynda harytlaryň gaplanyşynyň düzgünnamalary bar. Dokma senagatynda arassa ýüňden öndürilen önümleriň ýörite markirovkasy hem-de ýörite etiketkasy bolmaly. Olarda önümiň haýsy temperaturada ýuwulmalydygy, arassalanmalydygy, ütüklenmelidigi görkezilýär. Şeýle belliksiz harytlar satylmaga gadagan edilýär.

Bazar şertinde her bir harydyň hökman goldawy hem-de onuň gurallary bolmaly. Harydyň gurallaryna harydyň daşynyň dizaýny (bezegi), onuň nyrh indirimi, reklamasy girýärler. Harydyň gaby haryt hakynda şeýle maglumatlary berýär: Kim öndürdi?, Haçan öndürildi? Harydyň düzümi, harydyň möhleti, ştrih kody, harydyň ady, ulanylmagyň ugry. Gowy gaplama – gowy satyjy bolup bilýär. Gaplama harydyň hilini saklamaga ýardam edýär. Gaplama harydyň özünden gymmat bolmaly däl. Harydyň gaby onuň goldawy hasap edilýär. Harydyň goldawy näçe ýokary bolsa, harydyň hili şonça-da ýokary derejede saklanar.

Barlag sowallary:

1. Täze harydy çykarmaklyga nähili sebäpler täsir edýär?
2. Täze harydy çykarmagyň nähili tapgyrlary bar?
3. Täze harydyň tapgyrlarynyň häsiýetnamasyny berip biljekmi?
4. Täze haryt nyşanlaryna nämeler girýär?
5. Haryt goldawlary näme?
6. Haryt gurallary näme?

§16. Marketing - telekeçilik işiniň esasydyr

1. Telekeçilik pikirleriniň gözlenişi we saýlanyşy

2008-nji ýylyň mart aýynda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde hormatly Prezidentimiz telekeçilik ulgamynda döwlet strategiýasyny durmuşa geçirmegiň tapgyrlaryny kesgitlemegiň örän wajypdygyny belledi. Bu işiň umumylykda milli ykdysadyýeti özgertmekde konseptual çemeleşmeler bilen gönüden-göni baglanyşykly bolmagyny kesgitledi. Döwlet ýolbaşçysy oba hojalyk, şeýle hem azyk önümleriniň dürli görnüşleriniň, şol sanda et-süýt, çörek, konditer we başgalaryň bazaryň bolçulygyna ýetirýän täsirine telekeçileriň ünsüni çekdi.

Şol sebäpli marketing işinde telekeçilik meseleleri esasy bolup ýüze çykar. Döwletiň ykdysady gurluşynyň düýpgöter özgerdilmegi, täze mümkinçilikleri açylan jemgyýet agzalarynyň üýtgemegine getirdi. Hususy işi döretmegiň we durmuş-ýaşayş usullaryny üýtgetmegiň gelejekki mümkinçilikleri peýda boldy. Adamlar hususy işlerini açmak mümkinçiligini we öz durmuşlaryny ellerine almak barada pikir edip başladylar. Köp adamlar üçin bu alada esasy wezipe boldy. Işi nämeden başlamaly diýen has çylşyrymly sorag ýüze çykdy. Telekeçilikde mynasyp ýere eýe bolmak üçin dogumly, gyzykly we iş ýüzüne geçirip boljak pikir gerek. Oňat telekeçilik pikirini nädip tapmaly? Bu soraga jogap bermek gaty çylşyrymlydyr. Has amatly pikir tapmak we saýlamak üçin belli bir görkezme berip bolmaz. Bu ýagdaýda olaryň ýönekeýleşdirilen usullary barada pikir alyşmakda, şeýle pikirleri tapyş sungaty barada pikir alyşmak ýerliklidir. Gözleg döwründe käbir esasy belgilere tekliپ etmek, käbir gözleg usullaryny tewsirlemek, käbir telekeçilik işleri pudaklarynda üstünlikli amala aşyrylýan dürli nusgalary görkezip, täze pikirleriň emele gelmegine gönükdirmek amatlydyr.

Telekeçilik işinde alyjylaryň islegleri we olaryň kanagatlandyrylmasy işde girdeji getirip biler, şu nukdaýnazardan marketing elmydama telekeçilik pikirlerini barlaýar. Eger siz dogry karar kabul eden bolsaňyz, siziň önümiňiz alyjylar tarapyndan kabul edilip, satyn alnar hem-de size girdeji getirer. Eger-de siziň hödürlän önümiňiz ýa-da hyzmatyňyz, siziň pikiriniňize käbir

alyjylaryň isleglerini kanagatlandyryp, ýöne hakykatdan olar alyjylaryň ünsüni çekmeýän bolsalar, onda olar girdeji getirmeýär, gaýtam, tersine, siziň çykdaýlaryňyzy köpeldip, satylan galarlar. Bazar ykdysadyýetiniň täze şertleri, telekeçilere köp täze, emma örän talap ediji mümkinçilikleri hödürleýär. Siz telekeçi hökmünde çykyş edip, adamlary olara gerek önümler we hyzmatlar bilen üpjün etmeli. Munuň üçin bazarda täze telekeçilik pikirleriniň nädip durmuşa geçirilişini bilmek zerur. Telekeçilik işi esasy iki sany döwürden ybaratdyr:

- pikirleriň gözlenişi we saýlanyşy;
- saýlanan pikirlere baha bermek.

Bu iki döwürüň bir - biri bilen arabaglanyşykly bolmagyna garamazdan, olar bir- birinden aýrylmalydyr. Pikirleriň gözlenişi nämeden başlanmaly? Oňa başlamak üçin uly başlangyç nokatlary bar. Üç sany esasy başlangyç nokatlara seredip geçeliň:

- isleg (bar bolan we garaşylýan);
- telekeçiniň bilimleri we mümkinçilikleri;
- ykdysadyýetde has ösen döwletlerdäki telekeçilik tejribesiniň öwrenilişi.

Isleg – bu pikirleriň gelejekki gözlenişi we barlanyşy, ol özüniň häzirki zaman marketinginiň düşüňjelerine dogry gelmegi bilen gyzyklydyr. Telekeçilik marketingiň häzirki düşüňjesini hemmetaraply öz içine alýan derejede diýip aýtmak gerek. Haryda islegi bolan alyjylaryň häsiýetnamasyny önünden görmek we önümçiligiň ýeterli ýagdaýyny işläp düzmek zerurdyr. Baha syýasatyny bellemeli, iň soňky hasapda harydyň bazarda netijeli ýerleşdirilmegi we hut siziň hödürleýän zatlaryňyz gerek bolan alyjylar tarapyndan satyn alynmagy üçin, söwda ýollarynyň mümkin bolanlarynyň ählisini gözden geçirmeli. Eger iň soňky netijä ynamyňyz ýok bolsa, onda marketing düşüňjesiniň özara arabaglanyşykly düzüminiň birini üýtgetmek we täze goşmaça mümkinçilikler barada pikirlenmek gerek. Mundan başga-da marketingiň häzirki zaman düşüňjesi telekeçini diňe bir bar bolan islegi kanagatlandyrmaga ugrukdyrman, eýsem, onuň ösüşiniň önünden görülmeginiň zerurlygyna, islegiň dolandyrylyşyna ugrukdyrýar. Alyjynyň

harytlaryň we hyzmatlaryň görnüşlerine, olaryň bazara çykarylmaýyndan öň, olara bolan garaýşynyň döremegine olara kömek edýär.

Telekeçiniň pikirlerini gözlemekde we saýlamakda ulanylyp bolýan başga bir wajyp düşünje - alyja bolan gönükdirilmedir, ol ýaňy-ýakynda menejmente amerikan we ýapon garaýyşlaryň esasynda ösdürildi. Şu düşüňjä laýyklykda häzirki zaman telekeçisi öz pikiri ýa-da ünsüni müşderiniň üýtgäp durýan zerurlyklaryna we döreýän isleglerine görä jemlemelidir. Bu düşüňjä görä, satuw işinde haryt çalşygy ýa-da pula hyzmat etmeklik esasy wezipe bolman, eýsem, müşderi bilen telekeçiniň arasynda uzak wagtlayyn gatnaşyk emele gelmelidir. Şeýle-de telekeçi öz müşderisiniň islegini iş ýüzünde kanagatlandyrmagy ýuwaş - ýuwaşdan ösdürmelidir.

Şu nukdaýnazardan telekeçilik boýunça pikirleriň gözlegi telekeçiniň özünden başlanýar. Ösen ýurtlaryň tejribesinden görnüşi ýaly, kiçi zatlardan güýçli, düýpli biznes edip bolýar. Bäsleşýän telekeçi üçin, bazar reformasynyň we bazar ykdysadyýetiniň ösüşiniň mazmuny, müşderiniň isleginiň günsaýyn artýandygynyň, onuň islegini başgalardan gowy kanagatlandyryjakdygyna ynandyryp biljekdiginiň möhümliginden ybarat. Häzirki zaman telekeçisi müşderisine diňe bir gowy ýa-da arzan zat hödürlemän, eýsem, marketing işini dogry gurnamalydyr. Öz müşderileri barada alada edýän, müşderiniň islegini hemmetaraplaýyn kanagatlandyran telekeçileriň yokary hilli hyzmatyna we önümine hem uly isleg bildirilýär.

Täze telekeçilik pikirleriniň gözlenişi olaryň ussat taýýarlanyşyna berlen bahadan we telekeçiniň iş tejribesinden gelip çykyp, ol giňden ýaýrandyr. Ol kiçi biznese goldaw merkezlerine we maslahat berýän firmalara ýüz tutýan telekeçileriň arasynda giňden tanalýan başlangyç nokatlary bolup durýar. Şu ýagdaýda täze pikirler we mümkinçilikler barada pikirlenmek, bar bolan ýerli resurslara, bilime, başaraňlyga we olaryň telekeçilik işlerinde döredijilikli peýdalanyş ýagdaýlaryna seredilýär.

2. Marketingiň telekeçilik işindäki ähmiýeti

Marketing hojalygyň ähli pudaklaryny öz içine almak bilen ol ilkinji nobatda önümçilik we hyzmatlar ýaýlymynda has uly orun tutýar. Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde kärhanalaryň haýsy eýeçilik görnüşlerinde

hereket edýändiglerine garamazdan, telekeçilik işinde marketingi düýpli bilmegiň esasynda önümçiligi ýa-da tölegli hyzmatlary ýola goýmagy başarmagy onuň hereketiniň netijeli bolmagyna getirýär. Sebäbi, marketing işleri telekeçiligiň esasyňy düzýär. Telekeçilik kärhanalarynda marketingi ornaşdyrmak üçin guramaçylyk ýagdaýlaryny, kärhanalary meýilnamalaşdyrmak we dolandyrmak, paýlamak ulgamlaryny, içerki bazaryň we daşarky söwdanyň arabaglanyşyklaryny şeýle hem gerekli harajatlaryň ýokary derejesi bar bolan bazaryň ýörelgeleri boýunça ýerleşdiriş serişdelerini döretmek zerurdyr. Telekeçilik kärhanalary marketing şertlerinde birnäçe meseleleri çözmek, onuň düzümini üýtgetmek, bazaryň talaplaryny nazarda tutmak arkaly önümçiligi umytly edip bolýar.

Bazar ykdysadyýetinde bäsleşik – munuň özi öňki agalyk sürüji ykdysadyýetimiz üçin täze hadysadyr. Eger-de kärhana bazarda saklanmak isleýän bolsa, onda bäsleşigiň kanunlaryny özleşdirmeli bolar. Şu şertlerde her bir kärhana üçin harytlary öndürmek we satmak işlerine täzeçe çemeleşmek, çig maly almakdan goşmaça hyzmatlary guramaga çenli bütün zynjyryň hereketlerini ysnyşykly utgaşdyrmak zerur. Önümçilik ýagdaýlaryny utgaşdyrmaga, senagat harytlaryny we azyk önümlerini ýerleşdirmäge bütewi çemeleşmegiň ýoklugy, zerarly bazarlarda olaryň ilkibaşda gereginden hem köp bolmagy, soňra bolsa haýsydyr bir wagtda ýom-ýok bolýan halatlary seýrek dälidir. Ilki bilen, olaryň öndürilişiniň möçberlerini dikeltmekligi gazanmaly bolýar.

Şeýlelik bilen, girdeji telekeçilik kärhanalaryň hojalygynyň esasy ugurlarynyň biri hökmünde marketing maksatnamalarynyň hemmesinde nazarda tutulmalydyr.

Häzirki wagtda harytlary we hyzmatlary öndürijileriň hemmesi, şeýle hem bazar bilen baglanyşykly beýleki ugurlaryň hem marketing pikirlenmelerini ele almalydyrlar. Marketingiň umumy we aýrybaşga meselelerini çözmekde ulanylmagy telekeçileriň öňünde durýan bazar bäsleşigini üstünlikli çözmek meselesine oňaýly täsir edýär.

Bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen kärhanalaryň hukuklarynyň giňeldilmegi, olaryň özbaşdaklygyny we jogapkärçiligini hem göz öňünde tutýar. Kärhanalaryň käbirleri öz üstüne jogapkärçiligi almak islemän, hojalyk

erkinligini almaýarlar. Munuň özi bolsa, olaryň özleriniň maliýe ýagdaýyny gowulandyrmak we bazarda ýagdaýy üýtgetmek mümkinçiliklerinden mahrum bolýandyklaryny aňladýar. Marketing işleri özbaşdaklygyň önündäki gorkyny ýeňip geçýär. Bu bolsa telekeçilik işine giň ýol açýar.

Marketing işiniň taýýarjak ýazylan ýol görkezijisi bolmaýar. Sebäbi, islege täsir etmegiň usullary her bir kärhana we bazara çykarylýan her bir haryt üçin aýratyn täzeden işlenip düzülýär. Şonuň üçin daşary ýurtlarda bu işler üçin ýörite kärhanalar (firmalar) we institutlar döredilendir. Kärhananyň dolandyryş düzüminde marketing boýunça ýörite dolandyrylyş ýa-da marketing bölümi bolmazdan, iri kärhanalaryň ýekejesi hem oňmaýar. Bu bolsa telekeçilik işinde marketingiň möhüm ornunyň barlygyna ýene-de bir gezek şaýatlyk edýär. Bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen biziň ýurdumyzyň hem harytlyk önümçiliginiň iri kärhanalarynda marketing işine uly üns berlip, olarda marketing ýa-da harytlary ýerleşdiriş bölümleri döredilip, meselem, „Türkmen pagta“ döwlet konserninde, „Türkmengalla-önümleri“ assosiasiýasynyň we başga kärhanalar üçin zerur bähbitli işleri amala aşyrýarlar. 2008-nji ýylyň ýanwar aýynyň 11-ne Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow pagta önümçiligini maliýeleşdirmegi we hasaplaşyklary geçirmekde “Ak altyn” pagta söwda kärhanasyny döretmek hakynda karara gol çekdi. Kararyň esasynda Türkmenistanda öndürilýän pagtany satyn almak we pagta önümlerini ýerlemek şol kärhananyň gözegçiliginde amala aşyrylmaly.

“Ak altyn” kärhanasy Türkmenistanyň pagta öndürijileri bilen şertnamalary baglaşmak esasynda öndürilen pagta hasylyny döwlet satyn alyş nyrhларыndan satyn almaly we pagtany gaýtadan işleýän kärhanalar bilen şertnama baglaşmak esasynda satyn alnan pagtany senagat taýdan gaýtadan işlemegi we alnan önümleri ýokary hilli saklap, içerki alyjylara hem-de dünýä bazarларыnyň konýukturasyny öwrenmek arkaly dasary ýurtlara ýerlemeli.

Marketing bölümleri ýurdumyzyň bank ulgamynda hem öz işlerini alyp barýarlar. Ýurdumyzda bazar ykdysady şertleriniň çalt depginlerde ösdürilmegi telekeçilik kärhanalarynyň sanynyň köpelmegi bilen olarda marketing işiniň giň gerimde alnyp barylmagynyň ýola goýulmagy önümçilik we hyzmat ediş işleriniň esasyny emele getirýänliginden habar berýär.

3. Marketing işini geçirýän gulluklaryň önümçiligi ýokarlandyrmaklyga edýän täsiri

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde haryt teklipl etmegiň san we hil taraplary onuň möçberleri hem-de düzümi bilen aňladylýar, olar bolsa önümçilige bagly bolup durýar. Önümçilik hem öz gezeginde isleg bilen kesgitlenilýär. Haryt teklipl etmek isleg bilen şeýle çylşyrymly arabaglanyşyklylykda häsiýetlendirilýär.

Teklipl we önümçilikde öndürilýän önüm her bir anyk pursatda möçberi hem düzümi boýunça biri-birine gabat gelmeýär. Munuň özi birnäçe sebäplere baglydyr. Isleg bilen teklibiň arasyndaky ýüze çykyan deň ölçegsizlikleri sazlamak üçin dolanyşyk döwründe azalýan harytlaryň öwezini dolmak üçin ätiýaç gaznasy hem zerur. Mysal üçin, öndürilen oba hojalyk önümleriniň bir bölegi şahsy harajatlara, tohum, ot, iým we beýleki gaznalara gidýär, ýagny haryt teklipl etmek görnüşine eýe bolmaýar. Galyberse-de, özüniň bir böleginiň daşarky bazara çykarylmanygy we tersine, harytlaryň içerki bazara getirilmegi, içerki bazarda harytlaryň teklipl edilişini önümçilik bilen deňeşdirilende degişli suratda azaldýar ýa-da artdyrýar. Isleg tölege ukyply zerurlygyň ýüze çykmagynyň bazar görmüş bolýan bolsa, marketingiň esasy ugry we ony ýerine ýetirmegiň usullaryndaky zerurlyklar hem edil islegiň öwrenilişi ýaly çuňňur öwrenilýär. Jemgyýetçilik ösüşiniň barşynda zerurlyklar ösýärler hem-de üýtgap durýarlar. Birleri ýok bolup gidýärler, täzeleri peýda bolýarlar. Zerurlygyň düzüminde san taýdan üýtgemeler bilen birlikde hil taýdan üýtgemeler hem bolup geçýär. Durmuşy we medeni zerurlyklar artýar. Munuň özi şu gün hem örän möhümdir.

Täze tejribe toplamak bilen adam öz zerurlyklaryny (isleglerini) üýtgedýär. Şoňa görä-de esaslandyrylan bazar syýasaty üçin islegiň jikme-jik öwrenilmegi, onuň ösüşiniň ugurlarynyň we kanunalaýyklyklarynyň seljermesi, möçberleriniň we düzüminiň öňünden çaklanylmanygy zerurdyr. Şeýle edilende kärhananyň önümçiligini geljekde nähili derejede ýokarlandyryp boljagyny ýa-da bolmajagyny öňünden kesgitlemeklige mümkinçilik döredýär. Diňe marketing ulgamyndan alnan käbir zatlar – bazar, isleg, söwdanyň görnüşleri, zerurlyklar, hakykatdaky maglumatlara

seljerme bermegiň, harytlaryň hiline baha bermegiň usullary, reklama etmegiň usullary üstünlikli bolup çykdy. Emma bu marketingiň çemeleşmeleri dälir. Sebäbi marketing bazaryň hemme zady öz içine alýan toplumlaýyn seljerme edilmegi, maliýe syýasatyny, önümçiligiň guralyşyny we islegi amala aşyrmagyň usullaryny işläp düzmek bilen häsiýetlendirilýär. Häzirki wagtda Garaşsyz Döwletleriň Arkadaşlygynyň (GDA-nyň) ýurtlarynyň ykdysadyýetinde ýagdaý üýtgeýär. Bazar gatnaşyklaryna geçilmegi islege we haryt teklipe edilişine netijeli täsir etmek barada dürli ýurtlarda toplanan usullara çemeleşmeleri, hususan-da, marketingiň maksatly bazarlary öleşdirmäge, harytlaryň we hyzmatlaryň bäsleşmäge ukyplylygyna dogry baha bermäge mümkinçilik berýän ugurlary hem oýlanyp görmäge mejbur edýär. Bu barada bizde käbir tejribeler toplanandyr. Ol diňe bir daşary bazarda däl, eýsem, içerki bazarda hem ýaýradylmaga mynasypdyr.

Marketinge geçmezden ozal zerur şertleri we esasy zady - durmuş-yk-dysady ösüşiň derejesini nazarda tutmak gerek. Marketinge geçmek bolsa aňsat iş dälir, çykadjylary, sabyrlylygy talap edýän işdir, üstesine-de ol çalt netije bermeyär. Bir tarapdan, ol ilatyň ýeterlik ýokary talaplaryna we zerurlyklaryna hem onuň satyn alyp bilijilik ukybyna, ikinji tarapdan, harytlary we hyzmatlary erkin saýlap almaga laýyk gelmelidir, soňra bolsa harydyň görnüşlerini çalt üýtgetmek bazaryň uly giňişligini üpjün etmek üçin ony köpçülikleýin möçberde öleşdirmek mümkinçiligidir. Bularyň hemmesi islegi we teklibi deňagramlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Şoňa görä-de marketing işlerini kärhanalaryň önümçiligini ýokarlandyrmak meselesinde peýdalanmak meselesi diňe bir gerek bolman, eýsem, ony ulanmak hem zerur bolup durýar. Kärhanalaryň önümçiligini ýokarlandyrmakda marketing işlerini giňden ulanyp bilmek, diňe onuň önümçilik möçberlerini artdyrmaklyk barada düşünilmän, ýokarlandyrmaga, haryt önümçiliginiň hili, oňa bolan islegiň ýokarlandyrylmagy dogrusynda düşünilse dogry bolardy.

Barlag sowallary:

1. Telekeçilik pikirleriniň gözlenişiniň usullary haýsylar?
2. Telekeçilik pikirleriniň saýlanyşynyň usullaryny aýdyp beriň.
3. Marketingiň telekeçilik işinde näme ähmiýeti bar?

4. Marketing işleriniň kärhanalar üçin nämä geregi bar?
5. Isleg we zerurlygyň kärhana önümçiligine täsiri barmy?
6. Marketingiň kärhananyň önümçiligini ýokarlandyrmaga edýän täsirine nähili düşünmeli?

§17. Halkara marketing we daşary yurda haryt çykarmagyň usullary

1. Halkara marketingiň düşüňjesi we aýratynlyklary

Halkara marketing - bu uly ulgam bolup, ol daşary yurt bazarlaryny eýelemäge ugrukdyrylan harytlaryň we hyzmatlaryň bazarydyr. Marketingi içerki bazarlarda oňat bilmezden, daşarky bazarlara çykmak, onuň işiniň netijeliligini we mümkinçiliklerini giňeltmeklige ýaramaz täsir edýär. Halkara marketingiň peýdalanylmagy, esasan, iki ýagdaýda ýüze çykarylýar.

1-njiden: içerki bazaryň düzgüniniň üýtgemegi, köp möçberde onuň eýelenmegi, milli girdejiniň depgininiň peselmegi, salgytlaryň ýokarlanmagy we başgalar.

2-njiden: daşary bazarlarda şol harytlara we hyzmatlara bildirilýän islegleriň mümkinçilikleriniň ösüş derejesiniň artmagy.

Başga döwletiň bazaryna çykmazdan oň marketing gullugy halkara marketingiň gerimini öwrenmeli. Ol öz içine medeni we ykdysady ýagdaýlary alýar. Şol maglumatlaryň esasynda hem ýörite halkara marketingiň strategiýasyny işläp düzmeli.

Halkara marketingde barlag geçirmegiň zerurlygy içerki we daşarky bazarlaryň arasynda köp sanly tapawutly taraplaryň bardygyny bilen düşündirilýär. Şonuň üçin daşary bazara çykmazdan oň, firma belli bir bazary aýratynlykda öwrenmeli. Daşarky bazaryň marketingini öwrenmegi marketing gullugy onuň medeniýetini öwrenmekden başlamaly. Halkara marketing boýunça hünärmen, döwletiň medeni aýratynlyklaryny oňat düşünmäni we bilmäni başarmaly. Marketing her bir döwletiň medeni häsiýetnamasyny, döp-dessuryny, düzgünlerini, özlerini alyp barylaryny, gadagan edilen zatlaryň bardygyny ýatda saklamaly we olara düşünmeli. Aşakdaky mysalara seredeliň:

- Orta derejeli fransuz, öz aýalyňa garanyňda kosmetiki serişdelerini 2 esse köp ulanýar.

- Nemesler we fransuzlar, italyanlara garanyňda markaly makorony köp sarp edýärler.

- Italiýaly çagalar ýeňil iýmit hökmünde çöregiň arasyna şokolady guýup iýmäni halaýarlar.
- Tanzaniýada aýallar çagalaryna ýumurtga bermekden gaça durýarlar.
- Fransuz zenanlary hemişe özlere 1 razmer (ölçeg) kiçi bolan geýim-eşiğe isleg bildirýärler.
- Inlisler bolsa özlere gerek bolan razmerinden 1 razmer uly geýim - eşiği talap edýärler.
- Ýaponiýada parfýumer önümleri (kremler we atyrlar) ulanylmaýar diýen ýaly, olar üçin bu zatlar zerur bolmadyk artykmaçlyk hasaplanylýar.

7-nji tablisa

Dünýä ýurtlarynyň durmuş - medeni ýagdaýlary bilen islegleriň baglanyşygy

Durmuş- medeni elementler	ABŞ	Gonkong	Türkme- nistan
1	2	3	4
Iýmitlenmek dessurlary	Et önümlerini halaýarlar. Doňdurylan iýmitlere endik eden	Dürli görnüşli et we deňiz önümlerini, täzeligine isleyärler	Täze ete endik etmek
Zat satyn almakdaky endikleri	Wagt tygşytlamak maksady bilen. Önüm belli wagtlarda satyn alynýar.	Önümleriň täzeligini saklamak maksady bilen tiz-tizden bazarlara gidilýär.	Gerek bolan önümler tiz- tizden satyn alynýar.

1	2	3	4
Ýaşayyş şertleri	Iň oňat şertlerde kaşaň jaýlarda	Ýaramaz şertler gysylp ýaşamak	Ortaça şertler
Sowadyjynyň göwrümi	Uly	Kiçi	Ortaça
Awtoulaglaryň sany	Hususy maşynlar köp	Hususy maşynlar az	Hojalykda 1 maşyn
Ilatyň gürlügi	Ortaça	Ýokary	Ortaça
Urbanizasiýanyň derejesi	Pes	Ýokary	Ortaça

Üç ýurduň durmuş - medeni ýagdaýlaryny öwrenip, olaryň bazarlarynyň isleglerini ýüze çykaryp bileris. Döwletleriň medeniýetini öwrenmek bilen olaryň dillerine hem üns bermeli. Sebäbi bir söz dürli dillerde dürli manyny berip biler. Mysal üçin, “General motorez” kompaniýasynyň “Nova “ kysymly awtomobili ispan dilinde “Ýyldyz” manyny beýär. Emma şol ýurduň ilaty sözi ikä bölüp, (“NO- Va”) täze ulaga “işlänok” diýen düşünjäni berýärler. ”Coco-Cola” şereketiniň nyşan belgisi bolan “Daýt Koyk” nemes we italýan dillerinde berhiz üçin koko-kola, ýagny haýsy-da bolsa bir keseliň bardygyny aňladýar. ABŞ-nyň daşynda bu içginiň markasy koka-kola, laýt /ýeňil koko-kola/ adyna eýe boldy. Sözler bilen baglanyşykly başga-da meseleler ýüze çykýar, ýagny nyşan belgileriniň sözlerinde başga döwletlerde düýbünden ýok bolan sesleriň bolmagy mümkin. “Ronald Mak –Donald” firmasy Ýaponiýada öz adyny “Donald Mak – Donald” diýip üýtgedýär. Bu bolsa ýaponlylar üçin R harpyny aýtmagyň agyr düşýanligi bilen düşündirilýär.

Medeni ýagdaýlaryň öwrenilmezligi, söwdanyň pese gaçmagyna, çykdajylaryň köpelmegine ýa-da şereketiň ýapylmagyna alyp barýar. Şonuň

üçin daşary bazara çykylanda, marketologlar medeni-durmuş ýagdaýlaryň öwrenilmegini birinji orunda goýýarlar.

Hünärmenler marketing işini amala asyrmakda daşary bazara (daşary ýurtlar bilen önümçilik we haryt ýerleşdirmek, hyzmatlary amala aşyrmak) çykmazdan ozal, olaryň içerki bazarlaryň marketingini oňat özleşdirmeklikleri möhümdir. Halkara marketingiň içerki marketingden tapawutly şu aşakdaky aýratynlyklary bar:

Ilkinji nobatda daşary ýurt institutlaryndaky we ýurduň tutuş ýaýlymyndaky tapawutlardan ybarat. Meselem, daşary ýurda söwda çykjak firma, kärhana şol ýurduň halkara söwdasyndaky çäklendirmeleri we mümkinçilikleri bilen has içgin tanyş bolmalydyr.

Çäklendirmäniň has giňden ýaýrany gümrükhana **tarifidir**. Bu daşary ýurtlaryň hökümetiniň ýurda getirilýän harytlara (ýa-da käbirine) salynýan salgydydyr. Gümrükhana tarifiniň esasy maksady ýurduň içindäki kärhanalaryň bähbidini aramak esasynda ýurda getirilýän harytlaryň möçberini köpeltmek ýa-da azaltmak. Gümrükhana tarifi, başgaça aýdylanda, ýurda getirilýän harytlaryň möçberini sazlaýjydyr. Ikinji bir çäklendirme haryt çykarýanlara goşulan **kwotadyr**. Harytlaryň tapgyryny ýurda getirmek üçin rugsat berilýän kesgitli möçberidir. Onuň esasy maksady ýurtdaky daşary ýurt walýutasyny saklamakdan, ýerli senagaty (önümçiligi) goramakdan ybaratdyr. Kwotanyň iň ýokary çäklendirmesi **Embargodyr**.

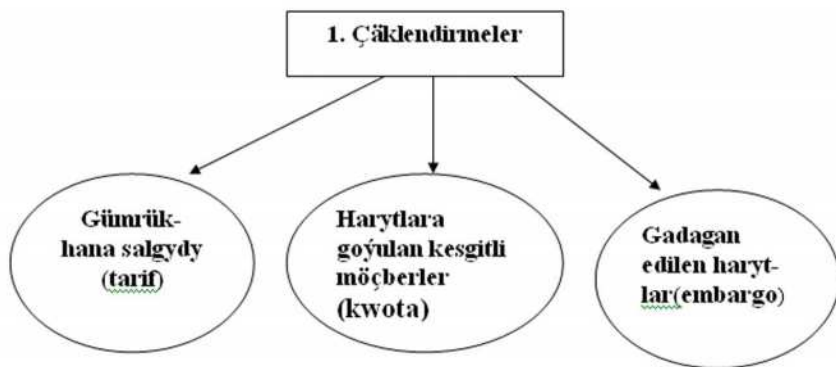
Embargo ýurda getirip boljak käbir haryt görnüşlerini gadagan etmekdir. Meselem, ýurduň özünde agdyklyk eýdän harytlary, ykdysadyýeti, ilata şikes ýetirip biljek harytlary getirmegi gadagan etmek ýa-da kwota esasynda gerek möçberde öň alnan harydy gadagan etmekdir. Halkara söwda-da bilinmeli esasy aýratynlyklar aşakdaky şekilde berlen.

Halkara marketingde ikinji bir bilinmeli zat eksporta çykylyan ýurduň mümkinçiliklerini bilmekdir. Önüm öndürijiniň harydyny eksport etmek ýagdaýy köp halatlarda onuň öz alyjysyna goýberýän habaryna baglydyr. Şol habarda eksport ediji harydynyň belli bir görnüşiniň satyljakdygynyň habaryny diňe şol alyjynyň hut özüne ýollaýar. Hatda haýsy möhlete çenli alyjynyň jogap bermelidigi görkezilýär. Görkezilen möhletde alyjydan jogap alynmasa, baglaşylan şertnamanyň bozuldygy hasap edilýär we ol alyjy edilen tekliplerden boşadylan hasap edilýär.

Eger-de eksport ediji kärhananyň habar hatyndaky görkezilenleri bilen alyjy doly ylalaşýan bolsa, onda oňa jogap hatyny ýazmak gerek. Eger-de alyjy habar hatyndaky görkezmeler bilen ylalaşmadyk ýagdaýynda, onda eksport edijä öz ylalaşmaýan şertleri barada garşylyk hatyny ýollaýar. Ýöne eksport ediji her halda-da alyjyny habarly etmäge borçludur. Eger-de eksport ediljek haryt barada alyjy bilen satyjynyň arasynda düşünişmezlik emele gelse, onda hat üsti bilen bir aýyň dowamyna çekýän gepleşiklerden, hususy duşuşyk ýa-da gepleşik esasynda 2-3 günde çözülip bilinýär.

16-njy shema

Halkara söwdanyň harytşynaşlygynda bilinmeli esasy aýratynlyklar.

Ýokarda bellenen aýratynlyklar halkara marketingiň guramaçylyk we dolandyryş işiniň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

2. Daşary bazarlary eýelemekde marketingiň ugurlarynyň esaslary

Halkara marketinginde hünärmeniň ýene-de bir öwrenmeli ugry ol hem ykdysady ýagdaýlar. Ol öz içine ilatyň girdejilerini, jemi milli içerki önümi, milli walýutanyň durmuklylygyny, ykdysady ösüşiň derejesini alýar.

Ilatyň girdejisiniň derejesi - ortaça bir raýatyň satyn alyp biljek harydy we hyzmaty häsiýetlendirilýär. **Jemi milli önüm** - ol belli bir wagtyň ýa-da

1 ýylyň dowamynda öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatyny öz içine alýar. Jemi milli önüm döwletiň ýagdaýy barada habar berýän iň amatly görkezijidir, sebäbi ol hemişe sarp edilýän we beýleki döwletleriň ykdysady görkezijileri bilen deňeşdirmäge hem-de hasaplamalarda oňaýly. Indiki görkeziji **milli walýutanyň durnuklylygy**, milli walýuta görä daşary ýurt walýutalarynyň ýygy-ýygydan üýtgemegine marketing uly täsir edýär. Şonuň üçin baha emele getirmekdäki çözgütler, haryt-material gorlar satylyp we peýda alnandan soň, olary täzelemäge serişdeleriň goýberilmegini güwä geçmegi hem göz önünde tutmaly. Ykdysady ösüşiň derejesi hem özüne çekiji ýagdaýlaryň biridir. Ykdysady ösüşiň derejesi näçe ýokary boldugyça, şol bazarda harytlaryň we hyzmatlaryň marketingi üçin şonça-da köp mümkinçilik döreýär.

Halkara marketingiň strategiýasyny işläp düzmek. Daşary ýurduň bazaryna çykmaklyk marketing gullugyndan halkara marketingi göz önünde tutup, berlen bazary eýelemäge gönükdirilen ýörite halkara marketingiň strategiýasyny işläp düzmegi talap edýär. Halkara marketingiň strategiýasynyň esasy ugurlary:

- Kompaniýany (firmany) gurmak, döretmek.
- Standartlaşma derejesi.
- Meýilnamalaşdyrmak.
- Ýerlemek.
- Bahalandyrmak.

Kompaniýany gurmak. Halkara işjeňligi gurmağyň şu üç usulyny firma daşary bazara çykmak üçin saýlap biler:

1. Eksport.
2. Bilelikdäki kärhana.
3. Göni eýeçilik.

Eksport - bu göni satuwyň ýa-da halkara marketing araçylaryny we agentlerini ulanyp, halkara bazaryna çykmagyň iň ýönekeý usuly. Bu usulda firma öz döwletinde haryt öndürüp, ony modefisirlenen (gabyny, nyşanyny we ş.m üýtgedip) we modefisirlenmedik görnüşde hödürlep biler. Eksport daşary ýurtda az (minimal) maýa goýumy (inwestisiýa) talap edýän usuldur.

Bilelikdäki kärhana - önümçilik we marketing kuwwatlyklaryny döretmek bilen hyzmatdaş kompaniýalaryň arasyndaky marketing we önümçilik işewürliginiň birleşmesiniň ylalaşygyny emele getirýär. Bilelikdäki kärhanalar aragatnaşygyň ýola goýulmagyna, çykadjylaryň kemelmegine we ş.m ýardam edýär. Bilelikdäki kärhana lisenziirlenen we şertnama esasynda dolandyrmak görnüşinde döredilip bilner.

Lisenziirlenen - halkara marketinge girmegiň iň ýönekeý usuly. Bu usulda lisenziýa beriji lisenziýa alyjy bilen ylalaşyga girip, oňa önümçilik prosesini, söwda nyşanyny (marka), potenti we ş.m. meşgulanmaga hukuk berip, deregine komission tölegleri ýa-da roýalty (lisenziirlenen patenti) alýar. Lisenziýa beriji minimal (az) harajatlar bilen bazara çykyp bilýär, lisenziýa alyjy bolsa kompaniýanyň adyny, söwda nyşanyny, Nou-Hau ulanmaga hukuk gazanýar.

Şertnama esasynda dolandyrmak görnüşinde firma maslahat beriji (konsultant) hökmünde çykyş edip, daşary ýurtly hyzmatdaşyna dolandyrş ulgamynda Nou-Hau hödürleýär. Halkara marketingiň bu usuly harydyň däl-de dolandyrş hyzmatlarynyň eksportyna gönükdirilendir. Bu usul bilen dünýäniň köp ýurtlarynda myhmanhana işini ýola goýýan “Hilton” firmasy peýdalanýar. Daşary bazara çykmakda bu usul az töwekgeçilikli hasaplanýar.

Göni eýeçilik - daşarky bazarlarda halkara marketinge girmegiň iň doly (100%), gymmat durýan görnüşi. Göni eýeçilik görnüşinde kompaniýa hiç bir hyzmatdaşlaryň gatnaşmazýandan önümçilik döredip, daşary ýurtda marketing işjeňligi bilen meşgulanýar. Göni eýeçiligi ulanyp, firma önümçiligi daşary ýurtda marketing işjeňligini amala aşyrmakdaky ähli töwekgeçiligi öz üstüne alýar.

Marketing meýilnamalarynyň standartlaşma derejesi. Daşary bazarlara çykmazdan ön firma öz marketing meýilnamalarynyň standartynyň derejesini anyklamaly. Marketing toplumyna standartlanan çemeleşmäni saýlap almakda, marketologlar önümçiligi barlamaga, harydyň reklamasyna, gabyna çykadjylary kemeldýän marketingiň ýeke-täk meýilnamasyny ulanýarlar.

Bu usuly “Koka-kola” we “Pepsi-kola” kompaniýalary ulanýar. Ol hem bu kompaniýalary dünýäniň ähli künjeginde islegleriň reklamasyna, görnüşine, gabyna ýeke-täk çemeleşmäniň ulanmagyny üpjün edýär.

Standartlaşmadyk çemeleşmede kompaniýanyň marketing gullugy ýerli şertini göz önünde tutýan daşary bazarlar üçin ýörite (aýratyn) meýilnamalary işläp düzýär. Häzirkir döwürde standartlaşma çemeleşmäniň kombinirlenen (goşulan) görnüşini ulanmak amatly hasaplanylýar. Ýagny standartlanan we standartlanmadyk çemeleşmeleri ulanyp, marketing meýilnamasyny kombinirlemek.

Önümi meýilnamalaşdyrmak. Daşary bazarlar üçin önümi meýilnamalaşdyrmak täze oýlap tapyşlara, täze önümiň döredilmegine ýönekeý we giňeldilen önümçilige esaslanýlar. Önümçiligi ýönekeý giňeltmek strategiýasynda kompaniýanyň marketologlary daşary we içeri bazarlarda şol bir harydy öndürýärler we ýerleýärler. Bu çemeleşme önümçilik çykdaýlaryny kemeldýär. Ýöne ol döwletleriň arasyndaky tehnologiýa, hukuk we beýleki aratapawutlyklary göz önünde tutmaýar. Täze önümiň döredilmegi (adaptasiýa) döwletleriň medeni, hukuk, dil, tagam tapawutlyklaryny göz önünde tutup, harydy modafisirlemekdir.

Täze oýlap tapyşlar- daşary bazarlar üçin düýbünden täze harydyň döredilmegi göz önünde tutulýar. Bu usul çykdaýlary köp talap edýär. Onuň sebäbi kompaniýa daşary bazarlary barlamakda, täze harydy döretmekde ilatyň işjeňligini öwrenmekde harajatlaryň artýandygy bilen düşündirilýär.

Halkara bazarda ýerlemegi meýilnamalaşdyrmak. Halkara bazara çykmak bilen marketing gullugy harydy öz wagtynda ahyrky alyja ýetirmegiň meýilnamasyny işläp düzmeli. Harydy ýerlemegiň meýilnamasy işlenilip düzülende iş şertlerini we bazardaky araçylaryň görnüşlerini hem-de paýlanyşyň ýerli ulgamyny göz önünde tutmaly. Harydyň ýerleşişini artdyrmak maksady bilen paýlamagyň daşary ýollary ulanylanda firma distibýuterleri ulanýar. Onda şu aşakdaky ýagdaýlar göz önünde tutulýar.

- Araçynyň maliýe mümkinçilikleri (distibýuter).
- Oňat ýola goýulan gatnaşyklar.
- Firmanyň önüminiň distibýuteriň işine gabat gelmegi.

- Distibýuteriň enjamlar, jaý we ýokary hünär derejeli hünärmenler bilen üpjün bolmagy.

Ýerlemek (ýerlemegi hereketlendirmek) ulgamy standartlanan görnüşde bolup biler, ýagny dürli bazarlar üçin üýtgeşsiz ýa-da döwletiň medeni (dil, bilim derejesi, reňkleriň we nyşanlaryň aňlatmasy) we beýleki şertlerine baglylykda üýtgemegi. Mysal üçin: Germaniýada iňlis sözi bolan ‘tuman’ sözi “ders” diýen manyny berýär, “skotç” diýip atlandyrylýan ýerli lenta “gymmat baha” diýen manyny berýär. Ispaniýada maşyn firmasynyň “Şewrde” - “Nova” ady “Beýle bolup bilmez” diýip düşünilýär. Şwesiýada “Elenkertis” firmasy şampunlaryň “Giçki” diýen adyny “Gündizkä” çalyşdy. Onuň sebäbi şwedleriň saçlaryny ir bilen ýuwyandyklary bilen bagly.

Reklama etmegiň usullary saýlanyp alnanda milli aýratynlyklar hökmany ýagdaýda göz önünde tutulmaly. Mysal üçin, Hindistanda dürli dillerde gürlense-de, olaryň bilim derejesi pes. Fransuz öý hojalykçy zenanlary öz köp wagtlaryny dükanlarda geçirýärler, emma amerikan zenanlary öz wagtlaryny žurnallary okamaga we telewizora seretmäge sarp edýärler.

Bahalandyrmagy meýilnamalaşdyrmak. Harydy daşary bazara çykarmagyň mümkinçiligi öwrenilende, marketing gullugy ilatyň tölöp bilijik ukybyny nazara alyp, bahalary bellemeli. Milli bazara garanyňda halkara bazarda nyrh kesmek şu aşakdaky sebäplere görä, örän çylşyrymly proses hasaplanylýar.

- Döwletiň ykdysadyýete goşulyşmagynyň dürli derejesiniň bolmagy.
- Dürli infrostrukturalaryň bolmagy.
- Haryt eksport edilende bahalaryň galmagy.
- Ýurda getirilýän harytlara dürli kwotalaryň(paýlaryň) we gümrük-hana tarifleriň bellenilmegi.
- Walýuta kurslarynyň üýtgemegi.

Kä wagt söwdany we bazaryň möçberini artdyrmak maksady bilen marketing gulluklary öz harytlaryna pes bahalary (önümçilik çykdajylaryny hem pes) belleýärler. Bu tejribe “deneping” diýlip atlandyrylýar. Eger bu usul bilen, mysal üçin, ABŞ-da haryt getiriji firma peýdalanýan bolsa, onda onuň harytlaryna salgyt bellenendir.

§18. Ýurtlaryň hojalyk düzümi we olarda girdejileriň paýlanyşynyň häsiýeti

1. Ýurduň hojalyk düzümi. Hojalyk düzümi boýunça ýurtlaryň häsiýetnamasy

Dünýädäki ähli ýurtlaryň tebigy, ykdysady, syýasy, medeni, tehniki ýagdaýlary deň däl. Olaryň ykdysady - durmuş taýdan ösüşleri ýurtlarda bar bolan çig mal, energetika, adam resurslarynyň möçberi we olaryň ulanyş derejeleri ýurtda alnyp barylýan ykdysady syýasatlar bilen baglydyr. Başgaça aýdylanda, ýurtlaryň ykdysadyýeti diýlende – hojalyk pudaklarynyň jemine düşünilýär. Dünýäniň köp ýurtlarynyň hojalygynyň esasy pudagy köp pudakly düzümden ybarat bolan ýokary tehniki derejeleri bilen häsiýetlendirilýän senagatdan ybaratdyr. Ýöne oba hojalyk pudagyny emele getirýän döwletler hem kändir. Döwletleriň ykdysady taýdan ösüş derejeleri deň däl. Olaryň ykdysady taýdan ösüş derejelerini öwrenmegiň halkara marketingde ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi her bir aýratyn alnan ýurduň tebigy – ykdysady resurslarynyň ýagdaýyny, olaryň ýurtda ulanylyşyny, tehniki taýdan ýurduň ösüş derejesini, senagatyň ösen ýa-da ösmedik pudaklaryny, oba hojalygynyň, ulag ulgamynyň umumy ösüş ýagdaýyny, ilatynyň durmuş - demografiki, ýaşayyş derejelerini bilmegiň olar bilen söwda - ykdysady işleri alyp barmakda esasy ýol görkeziji bolup durýar.

Ýurduň ykdysady taýdan ösüş ýagdaýy şol döwletiň eksport-import işlerinde olaryň teklipleriniň we islegleriniň düzümini, dowamlylygyny kesgitleýär. Ykdysady dereje ýurduň ilatynyň durmuş derejesini hem göz önüne alýar. Eger şeýle bolýan bolsa, onda ýurduň hojalyk düzümi köp halatlarda onuň daşary ykdysady syýasatyna hem baglydyr. Şu nukdaýna-zardan ýurtlar özleriniň daşary ykdysady aragatnaşyklaryny özara ikitaraplaýyn bähbitlilik derejesinde gurnaýarlar. Her bir ýurt halkara söwdasyna ýa-da dürli ykdysady aragatnaşyga çykanda, öz bähbidini aramak bilen şol bir wagtyň özünde iş salyşýan ýurduň hem bähbidini arayar.

Daşary ýurtlar bilen söwda we hyzmata çykmazdan ön, söwda ýa-da hyzmatdaşlyk ediljek ýurduňy örän oňat öwrenmelidir. Onuň üçin ilkinji

nobatda söwda we hyzmatdaşlyk etjek ýurduň ykdysadyýetini, içerki bazaryny örän oňat öwrenmek gerekdir. Dünýä belli marketolog Fillip Kotleriň kesgitlemegine görä, ýurtlaryň eksport bazary hökmünde özüne çekijiligi iki sany häsiýetnama arkaly bilinýär. **Olaryň birinjisi** – ýurduň hojalyk düzümidir. Ýurduň hojalyk düzümi şol ýurduň harytlara bolan islegini, girdejisiniň derejesini, ilatyň iş bilen meşgullygyny kesgitleýär. Fillip Kotleriň aýtmagyna görä, hojalyk düzüminiň 4 sany görnüşü bardyr. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Ykdysadyýeti natural hojalyk görnüşli ýurtlar.
- Çig mal eksport edýän ýurtlar.
- Senagat taýdan ösýän ýurtlar.
- Senagat taýdan ösen ýurtlar.

17-nji shema

Halkara marketingde bilinmeli esasy aýratynlyklar

Ykdysadyýeti natural hojalyk görnüşli ýurtlarda ilatyň köpüsi ýönekeý oba hojalyk önümçiligi bilen meşgul bolup, öz öndürýän önümleriniň esasy bölegini özleri üçin öndürýärler. Galan az bölegini bolsa ýönekeý harytlara ýa-da hyzmatlara çalyşýarlar. Bu ýerde, elbetde, eksport üçin mümkinçilikler az bolýar.

Çig mal eksport edýän ýurtlar bir ýa-da birnäçe tebigy baýlyklary eksport etmäge bazary baý bolan ýurtlardyr. Şeýle ýurtlar köplenç ýagdaýda tehnikalary, enjamlary satyn almaga ürc edýän ýurtlar bolýar. Dürli ýük ýükleyän, düşürýän, dürli gurallary, enjamlary, kömekçi materiallary öndürüp bilýän ýurtlar üçin şeýle hojalyk düzümlü ýurtlar has amatlydyr.

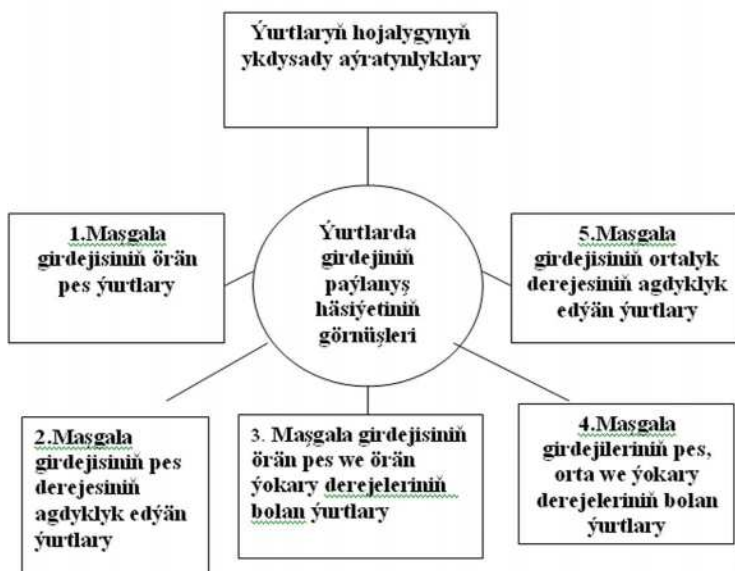
Senagat taýdan ösýän ýurtlar çig maly eksport edýän ýurtlar bilen deňeşdireniňde, bularda işläp bejerýän senagat pudaklary ösen bolýar. Şonuň üçin hem ol ýurtlar, köplenç, çig mal satýan ýurtlaryň gözleginde bolýarlar. Olar taýýar önümleri öz ýurtlaryna az möçberde getirmekligi göz önünde tutýarlar. Bu ýurtlar, köplenç ýagdaýda, çig mal resurslary bilen ylalaşyk baglaşyp, olara öz taýýar önümlerini hödürleýärler.

Senagat taýdan ösen ýurtlar eksport harytlarynyň esasy tutýarlar. Bu ýurtlar, köplenç, öz aralarynda güýçli söwda işlerini alyp barýarlar. Olar dünýäniň beýleki hojalyk düzümindäki ýurtlar bilen hem söwda edýärler. Bu ýagdaýda olar, köplenç, öz harytlaryny çig mala ýa-da ýarym taýýar önümlere çalyşýarlar. Bu ýurtlaryň uly mümkinçilikleri senagat taýdan ösen ýurtlaryň bazarynyň dürli görnüşdäki harytlara baý bolmagyny, ol ýurtlara dürli döwletleriň öz ünsüni bermegine ýardam edýär.

2. Ýurtda girdejileriň paýlanyşynyň häsiýeti haryt çykarmak bazasyny kesgitlemegiň ykdysady görkezijisidir

Ikinji ykdysady görkeziji – ýurtda girdejiňiň paýlanyşynyň häsiýetidir. F. Kotleriň aýtmagyna görä, halkara marketingiň işewür adamlarynyň ýurdy girdejiňiň häsiýetine görä baş sany görmüşe bölýändiklerini ündeýär. Ony aşakdaky shemanyň üsti bilen görmek bolar.

Halkara marketingde F. Kotler boýunça bilinmeli esasy aýratynlyklar (mümkinçilikler)

1. Maşgala girdejisi örän pes derejedäki ýurtlar. Bu ýurtlar bilen söwda aragatnaşygy saklanylanda, onuň harytlara we haryt görnüşlerine bolan isleglerini, möçberini kesgitlemegiň zerurlygyny ilki başdan bilmeklik gerekdir. Eger gerek bolsa ýurduň şu häsiýetine görä, ol ýurduň alyjylarynyň elýeterli haryt önümçiligini ýola goýmak, eksporty amala aşyrmagyň hötdesinden gelmegiň meselelerini çözmek arkaly söwda aragatnaşygy ýola goýulýar.

2. Maşgala girdejisi pes derejedäki ýurtlar. Bu görnüşdäki ýurtlar bilen söwda we hyzmatlar ýola goýuljak bolsa, marketing edil birinji görnüşdäki ýurt bilen edýän çemeleşmesini ulanýar. Ýöne bu ýurtlar bilen söwda aragatnaşygy mümkin bolýan derejede ösdürmegiň ýollaryny agtarmagy elmydama üns merkezinde saklamagy unutmaly däldir.

3. Maşgala girdejisi iň ýokary we iň pes bolan ýurtlar. Bu ýurtlarda hakykatdan hem şeýle derejäniň bolmagy marketing işiniň örän seljerilip alnyp gidilmegini talap edýär. Sebäbi şol ýurduň içinde iň ýokary we iň pes

maşgala girdejileriniň bolmagy marketingiň bu meseläni önünden jikme-jik öwrenmekligini talap edýär. Bu öwrenmeler alyjylary topara bölmän, toparlaryň girdejilerine laýyk haryt ýa-da hyzmatlar görnüşini kesgitlemek ýaly işlerini önünden taýýarlamaly bolýar.

4. Maşgala girdejileri pes, orta ýa-da ýokary bolan ýurtlar. Bu ýurtlara adyndan belli bolşy ýaly pes, orta derejelerdäki maşgalalar degişli bolýar. Marketing eger-de şeýle görnüşindäki ýurt bilen söwda ýa-da tölegli hyzmatlary amala aşyrjak bolsa, ilkinji nobatda, ol toparlaryň möçberini, bahalary, isleglerini, haryt artykmaçlyklaryny we haýsy toparda nähili isleg ödeýişdäki kemçilikleriň bardygyny bilip, şonuň esasynda öz maksatnamasyny gurnamaly bolýar.

5. Maşgala girdejisi orta möçberde bolan ýurtlar – bu deň derejedäki, orta möçberdäki alyjylar topary bolan ýurtlaryň görnüşidir. Bu görnüşli ýurtlar bilen iş salyşjak bolanynda marketing üçin iň esasy zat-harydyň nähili görnüşlerine has ýygyn edýändigini, haýsy görnüşlere orta we pes derejede isleg bildirýändiklerini anyklamakdan ybaratdyr.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Mukaddes Ruhnama. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001.
2. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Mukaddes Ruhnama (ikinci kitap), Türkmeniň ruhy beýikligi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2004.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söymek bagtdyr. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
4. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. Türkmenistanyň XIV Halk Maslahatynyň resminamalarynyň ýygındysy.
5. “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özürtmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy.
6. Türkmenistanyň XV Halk Maslahatynyň resminamalarynyň ýygındysy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2004, 416-sah.
7. Türkmenistanyň XVI Halk Maslahatynyň kararlary, “Türkmenistan” gazeti, 26.10.2005, 267 – 271s.
8. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň kararlary. “Türkmenistan” gazeti, 31.03.2007.
9. Türkmenistanyň telekeçilik işleri hakyndaky kanuny. “Türkmenistan” gazeti, 16.12.1992.
10. Türkmenistanyň daşary ykdysady işleri hakyndaky kanuny. “Türkmenistan” gazeti, 02.06.1992.
11. Türkmenistanyň salgytlar hakyndaky Bitewi kanunyna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar. “Türkmenistan” gazeti. 18.03.2008.
12. “Erkin telekeçiligiň ykdysady zolagy hakynda” Türkmenistanyň kanuny. 2007.
13. “Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda” Türkmenistanyň kanuny. 2007.
14. “Maýa goyum taslamalaryny karzlaşdyrmagyň tertibi hakynda” Türkmenistanyň düzgünnamasy. “Türkmenistan” gazeti, 18.03.2008.
15. Altyýew A.O. we başg. Bazar şertlerinde kärhanalaryň işiniň guralyşy. – A.: Magaryf, 1995.

16. Orazmyradow B.A. Bazary öwreniş we onuň bazar ykdysadyýeti şertlerindäki wezipeleri. -A.: TOHU, 1999.
17. Rejepowa O.S. Bazar öwreniş we yüpek önümleriniň yerleşdirilişi. Okuw gollanmasy. TOHU . 2006.
18. Rejepowa O.S. Agrar önümleriniň bazarynyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. TOHU. 2007.
19. Абровишливи Г. Проблемы международного маркетинга. -М., 2002.
20. Агаев С. Маркетинговое исследование рынка на предприятии. Ашгабат, 2003 г.
21. Алтыев А.О., Шанин А.Ф. Маркетинг (учебное пособие). -А.,1990.
22. Котлер Филип. Управление маркетингом., 1980.
23. Котлер Филип, Основы маркетинга. М., Экономика.1996.
24. Орлов А. - Управление спросом и предположением товаров. М., 1998.
25. Роджерс Л. Маркетинг в малом бизнесе. М, ЮНИТИ, 2001.
26. Уткин Г. А. Маркетинг. (учебник) -М.,1998г.
27. Хруцкий В. Е . Современный маркетинг. Москва. 2001.
28. Эвенс Ж.Р., Берман Б. Маркетинг, М., Экономика. 1996.
29. Эриашвили Н.Д. Маркетинг (учебник) -М., 2000.

M A Z M U N Y

Sözbaşy	7
1. Agrosenagat marketingi dersiniň mazmuny we öwreniş usullary	8
2. Agrosenagat marketinginiň ylmy-amaly ykdysadyýetiň aýrylmaz bölegi hökmünde emele gelşi we ösüşi	16
3. Agrosenagat bazarynyň barlag ulgamy	21
4. Marketing barlaglary we bazar seljermesi	26
5. Marketing işinde maglumat toplamak we haryt bazarynyň alyjylarynyň pikirini bilmegiň usullary	36
6. Bazar bölünişigi we niýetlenen bazar	47
7. Marketing işine täsir edýän daşky we içerki ýagdaýlar	55
8. Bazar ýagdaýy we nyrh özgertmeleri	63
9. Sarp edijileri öwrenmek	78
10. Harydy ýerleşdirmek we satmak usullary	87
11. Agrosenagat önümleriniň reklamasy	100
12. Agrosenagat önümleriniň bazarynyň öňe sürülmegi	114
13. Haryt görnüşleriniň meýilnamasyny düzmekde marketingiň esasy ugurlary	122
14. Harydyň ýaşaýyş döwri we olaryň esasy tapgyrlary	134
15. Marketing işinde täze haryt önümçiliginiň özleşdirilişi	141
16. Marketing-telekeçilik isiniň esasydyr	151
17. Halkara marketing we daşary yurda haryt çykarmagyň usullary	159
18. Ýurtlaryň hojalyk düzumi we olarda girdejileriň paýlanyşynyň häsiýeti	168
Peýdalanylan edebiýatlar	173

Ogulmaral Rejepowa

Agrosenagat marketingi. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. - A.: TDKP neşirýaty, 2009.

Redaktory J. Bäşimowa

Dizaýnçy G. Ýazmedowa

Ýygnamaga berildi. 10.08.2006. Çap etmäge rugsat edildi.
26.12.2008

Möçberi 60x84 1/16. Ofset kagyzy. Çap listi 12.
Sany 110.

TDKP-niň neşirýaty
Aşgabat ş., Türkmenistanyň Gahrymany A. Nyýazow
şaýolunyň 2-nji geçelgesi, j. 7-i.

“Garant PM” HJ,
Aşgabat ş., Demirçiler (Metallistow) köç. 5.
lis.: 20 05/07/2006-2009

Kitap Ýewropa Birleşiginiň TESIS-TEMPUS maksatnamasynyň CD_JEP-25064 belgili “Ýewropanyň uniwersitetleri bilen hyzmatdaşlykda Türkmenistanda oba hojalyk bilimlerini ösdürmek” atly taslamasynyň tehniki goldawy esasynda çykaryldy.